

**Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство охорони навколишнього природного середовища України
Державна служба заповідної справи**

ЗАПОВІДНА СПРАВА В УКРАЇНІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Під загальною редакцією М.Д.Гродзинського,
М.П.Стеценка*

*Рекомендовано Міністерством
освіти та науки України як
навчальний посібник для студентів
вищих закладів освіти*

*Київ
Географіка
2003*

УДК 502.7

Рекомендовано до друку вченою радою географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 17 листопада 2003 року

Рекомендовано Міністерством освіти та науки України як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Протокол № 12 від 2.12.2003 р.

Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник. / За загальною редакцією М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К.: 2003. - 306 с.

ISBN 966-95365-6-1

У навчальному посібнику викладені науково-методологічні, правові, організаційні, управлінські та інші основи, на яких ґрунтується заповідна справа в Україні. Значна увага приділена питанням створення та проектування територій природно-заповідного фонду України, організації різних напрямів природоохоронної діяльності на територіях природно-заповідного фонду, режимам охорони, обліку природоохоронних територій, створенню системи транскордонних природоохоронних територій та розбудові національної екомережі на основі територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. Розглянута структура та зонально-регіональні особливості природно-заповідного фонду України з характеристикою заповідників і національних природних парків держави. Подано тлумачний словник основних термінів із заповідної справи.

Для студентів природничих спеціальностей вищих закладів освіти.

Рецензенти:

Ф.Д. Гамор, доктор біологічних наук,
Д.В. Дубина, доктор біологічних наук,
П.Г. Шищенко, доктор географічних наук,
П.І. Лопечук, кандидат сільськогосподарських наук.

Автори: Т.Л. Андрієнко, Н.Р. Малишева, Г.В. Парчук, М.Д. Гродзинський, С.М. Стойко, М.П. Стеценко, В.А. Онищенко, Т.В. Медина, Л.Г. Любинська, Л.В. Пархісенко, С.С. Комарчук, А.В. Подобайло, С.П. Романчук, Л.П. Яременко, В.І. Гетьман, І.Й. Любич, Є.М. Гребенюк, Ю.М. Возний.

*Видання навчального посібника здійснено за підтримки
 Міжнародної програми природокористування Міністерства сільськогосподарства,
 природокористування та якості харчової продукції
 Королівства Нідерландів*

ISBN 966-95365-6-1

© М.Д. Гродзинський, М.П. Стеценко, 2003

Зміст

Передмова

Розділ 1. Заповідна справа як навчальна дисципліна та науковий напрям

- 1.1. Зміст, визначення та об'єкти заповідної справи
- 1.2. Наукові засади заповідної справи

Розділ 2. Історичні віхи заповідної справи в Україні

Розділ 3. Організаційно-правові засади заповідної справи в Україні

- 3.1. Законодавча база: сутність, базові принципи
- 3.2. Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду
- 3.3. Право власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду
- 3.4. Категорії природно-заповідного фонду України
- 3.5. Категорії природно-заповідних територій Міжнародного союзу охорони природи та природно-заповідного фонду України
- 3.6. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди, „червоні” переліки видів

Розділ 4. Створення та проектування територій природно-заповідного фонду України

- 4.1. Етапи створення територій природно-заповідного фонду
- 4.2. Створення системи транскордонних природоохоронних територій
- 4.3. Території та об'єкти природно-заповідного фонду як елементи національної екомережі

Розділ 5. Природоохоронна діяльність на територіях та в об'єктах природно-заповідного фонду України

- 5.1. Режим охорони та їх реалізація
- 5.2. Загальний порядок використання та контролю територій та об'єктів природно-заповідного фонду
- 5.3. Відновлення екосистем та їх компонентів
- 5.4. Рекреаційна діяльність у межах природно-заповідного фонду
- 5.5. Збереження та відновлення етнічних традицій природокористування
- 5.6. Наукові дослідження територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Літопис природи
- 5.7. Освітньо-виховна діяльність
- 5.8. Участь громадськості у природоохоронній діяльності
- 5.9. Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд

Розділ 6. Структура та зонально-регіональні особливості природно-заповідного фонду України

- 6.1. Облік територій і об'єктів природно-заповідного фонду
- 6.2. Загальна характеристика природно-заповідного фонду України
- 6.3. Зонально-регіональний огляд заповідників і національних природних парків України

Короткий термінологічний словник

Література

Додатки

Передмова

Заповідна справа – одна з найважливіших складових природоохоронних наук і природоохоронної діяльності. Вона відіграє важливу роль у розробці теоретичних засад та практичному вирішенні проблем збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, підтримці екологічної рівноваги у природі, формуванні світоглядних орієнтирів людини, спільнот, суспільства. Особливе природоохоронне, соціальне та економічне значення заповідної справи було підкреслене рішеннями конференцій ООН в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Йоханесбурзі (2002 р.), де її розвиток визначено як один із напрямків досягнення сталого розвитку.

Вивчення основ заповідної справи має важливе значення у підготовці фахівців, сфера діяльності яких пов'язана з охороною та раціональним використанням навколишнього природного середовища. Відповідні знання наукових принципів заповідної справи, її правових засад в Україні і світі, організаційних, управлінських та інших основ заповідної справи необхідні майбутнім фахівцям для грамотного вирішення складних питань, що постануть перед ними в їх професійній діяльності. Основна мета даного навчального посібника – виклад та аналіз засад, на яких ґрунтується заповідна справа в Україні, її наукових, правових, організаційних, економічних, соціальних, управлінських принципів. Матеріали наводяться в обсязі, який визначений навчальною програмою курсу “Заповідна справа в Україні”.

У навчальному посібнику заповідна справа розглядається як навчальна дисципліна, що синтезує теоретичні та практичні питання збереження та відновлення природних комплексів і їх компонентів на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Відповідно, важливе значення у вивченні цієї дисципліни має не лише засвоєння теоретичного матеріалу, але й знання механізму його застосування. Належне місце відведене аналізу практичних питань організації природоохоронних територій різних категорій, забезпеченню режиму їх охорони, методам та практиці ведення наукової, рекреаційної, освітньо-виховної та інших видів діяльності в межах природно-заповідного фонду України.

Бібліографія заповідної справи нараховує тисячі статей та сотні монографічних видань, причому її обсяг збільшується з кожним роком. Це є свідченням суспільної значущості заповідної справи та зростання усвідомлення ролі природоохоронних територій. Однак в Україні відсутні підручники та навчальні посібники з основ заповідної справи, а монографій, які б частково були придатними для навчальних цілей є обмаль і вони важко доступні широкому студентському та викладацькому загалу. Необхідність у виданні навчального посібника з основ заповідної справи в Україні назріла давно ще й з огляду на те, що у навчальних планах більшості географічних та біологічних факультетів вищих закладів освіти України введені курси “Заповідна справа в Україні”.

Даний навчальний посібник написано на основі аналізу наукових, нормативно-правових, статистичних джерел й узагальнення власних наукових пошуків і практичного досвіду авторів. Вони вважають за необхідне включити до навчального посібника загальні питання теорії, методології та практики заповідної справи в Україні. Ці питання розглядаються в контексті світового досвіду та сучасних тенденцій розвитку заповідної справи у світі. Теоретичний матеріал ілюструється прикладами вирішення проблем заповідної справи, взятими як з вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. Частково ці приклади, а також важливі питання ілюстративного та роз'яснювального характеру наведені у боксах даного посібника. З метою впорядкування понятійно-категоріального апарату заповідної справи у посібнику вміщено короткий термінологічний словник.

Оскільки заповідна справа – різнопланова сфера наукових пошуків і напрямів їх практичного втілення в життя, навчальний посібник підготовлено творчим колективом, який складається із науковців, викладачів та державних службовців, які працюють у різних напрямках заповідної справи в Україні. Зусилля щодо написання навчального

посібника були розподілені наступним чином. Т.Л.Андрієнко написано § 1.2, § 5.6, Н.Р.Малишевою – § 3.1 – 3.3, 5.9, Г.В.Парчуком – § 3.5, 3.6, М.Д.Гродзинським – § 1.1, В.А.Онищенком – § 5.1, 5.3, Т.В.Мединою – § 3.4, 6.1, Л.Г.Любинською – § 5.7, 5.8, М.П.Стеценком та А.В.Подобайлом – розділ 2, С.П.Романчуком – § 5.5, Л.П.Яременком – § 5.2, В.І.Гетьманом – § 5.4. Параграф 4.1 написаний Л.В.Пархісенко та Є.М.Гребенюком, § 4.2 – Т.Л.Андрієнко та С.М.Стойком, § 4.3 – Г.В.Парчуком та Л.В.Пархісенко, § 6.2 – Т.Л.Мединою та Ю.М.Возним, § 6.3 – В.А.Онищенком та І.Й.Любичем. Термінологічний словник із заповідної справи упорядковано М.Д.Гродзинським, Г.В.Парчуком та М.П.Стеценком.

Автори вдячні за слушні зауваження та конструктивні поради науковим рецензентам посібника: докторам біологічних наук Ф.Д.Гамору та Д.В.Дубині, доктору географічних наук П.Г.Шищенку, кандидату сільськогосподарських наук П.І.Лапечуку. Окрема подяка за підтримку в підготовці цього посібника – колегам із Київського національного університету імені Тараса Шевченка та з Державної служби заповідної справи Міністерства охорони навколишнього природного середовища України.

Автори сподіваються, що навчальний посібник стане у нагоді студентам не тільки природничих, але й інших спеціальностей факультетів вищих закладів освіти. Заповідна справа є справою, вирішення якої потребує знань і зусиль фахівців різного профілю – економістів, правників, соціологів, психологів тощо. Тож даний посібник написаний саме з урахуванням такої надзвичайно широкої міждисциплінарності заповідної справи. Зважаючи на те, що навчальний посібник із заповідної справи видається вперше, автори будуть вдячні за критичні зауваження та пропозиції стосовно побудови та змісту цього видання. Свої думки з приводу навчального посібника просимо надсилати за адресою: географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Васильківська, 90, 03022 Київ, або Державна служба заповідної справи, вул. Тимірязєвська, 1, 01014 Київ, або ж – електронною поштою за адресами: mgrodz:visti.com або parks;parks.freenet.kiev.ua.

*М.Д.Гродзинський
М.П.Стеценко*

Розділ 1

ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ТА НАУКОВИЙ НАПРЯМ

1.1. Зміст, визначення та об'єкти заповідної справи

Зміст та визначення заповідної справи. “Заповідна справа” – термін, який широко використовується й є загальноприйнятим. Однак у середовищі фахівців, які цією справою займаються, не склалося узгодженості поглядів на зміст і самий обсяг цього поняття. Відтак, досі не виробилося його єдиного визначення. Головні відмінності у поглядах зводяться до того, що одні фахівці розглядають заповідну справу як сферу практичної діяльності щодо створення природоохоронних територій та забезпечення виконання ними необхідних функцій. Звичайно, що ця діяльність має теоретичне обґрунтування й базується на певних теоретико-методологічних засадах. Однак згідно такого “прагматичного” тлумачення заповідної справи, ці засади розглядаються як її науковий базис, який до самої заповідної справи не входить. Подібно до того, як основою комерційної справи є закони економіки, але в цю справу вони безпосередньо не входять, так і заповідна справа також ґрунтується на певних наукових законах, але не містить, а тим більше самостійно не розробляє їх.

Інша точка зору, яка зараз здобуває все більше прихильників, полягає у тому, що заповідна справа є сферою *наукової та практичної* діяльності зі збереження природи в межах спеціально створених для цієї мети територій та об'єктів. Отже, науковий базис заповідної справи розглядається не як її зовнішня частина, а як внутрішня складова. Ця складова досить розгалужена й містить теоретичні положення багатьох наук природничого та гуманітарного циклів. Методи цих наук також є дуже різними, однак об'єднує їх те, що всі вони спрямовані на вирішення спільної групи питань: які території й об'єкти слід оголосити природно-заповідними?, в чому їх цінність?, як організувати їх охорону?, які заходи в них можна й які не можна проводити? тощо.

Спільність питань, які ставить заповідна справа перед науковцями різних напрямів, визначає те, що працюють вони на “одному полі” та ще й у тісній співпраці з практиками. Це, зокрема, знаходить вияв у тому, що науковці таких різних напрямів, як юристи та біологи, працюючи на ниві заповідної справи, легко знаходять спільну мову, розуміють стиль і завдання роботи один одного.

Базисом цього взаєморозуміння та взаємозбагачення різних наук є чітко окреслена мета заповідної справи – зберегти й відновити природні комплекси чи їх окремі компоненти на спеціально призначених для цього територіях. Шляхи досягнення цієї мети різні (наукові та практичні, економічні й екологічні, *in situ* й *ex situ* тощо), однак їх спрямованість на досягнення спільної мети визначає те, що заповідна справа являє собою цілісний напрям людської діяльності. Він охоплює як наукові пошуки, так і практичні заходи. Отже, ***заповідну справу можна визначити як теорію та практику збереження та відновлення природних комплексів і їх компонентів, а також їх раціонального використання в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.***

Із сформульованого визначення заповідної справи видно, що складається вона з двох частин: теоретичної (наукової) та практичної. Який зміст і статус ці частини зараз мають?

Ведучи мову про наукові підвалини заповідної справи, слід зазначити, що поки що навряд чи є підстави вважати їх за окрему науку й навіть за чітко виокремлений науковий напрям. Такі пропозиції, щоправда, лунали. Так, Микола Реймерс розділ наукових знань щодо охорони природи на спеціально створених ділянках пропонував іменувати сепортологією (від англ. “*support*” – підтримка, поміч). Созологію в її вузькому розумінні також пропонується розглядати як науку про природоохоронні території. Однак, на даний

час заповідна справа у науковому відношенні являє собою не окрему науку чи науковий напрям, а комплекс наук, чії закони, закономірності, концепції та інші положення і методи знаходять застосування при вирішенні питань, важливих для охорони природи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Не сама заповідна справа шукає та формулює нові наукові закони чи концепції, вона лише користується науковими положеннями інших наук. Також, ставлячи перед цими науками завдання, що необхідні для розвитку заповідної справи, вона стимулює їх шукати нові закономірності, розробляти нові методи досліджень тощо. Отже, “науковість” заповідної справи не лише в тому, що вона має потужний науковий базис, але й в тому, що сама заохочує розвиток нових наукових напрямів. У біології, наприклад, такий напрям одержав назву “біології охорони природи” (англ. – *conservation biology*).

Друга складова частина заповідної справи, що позначена у вищенаведеному визначенні як “практика”, є не менш розгалуженою, аніж її теоретична частина. Хоча деякі фахівці й нарікають на те, що самий термін “заповідна справа” не зовсім вдалий, та, на наш погляд, він дуже чітко вказує на те, що охорона природного середовища є саме *справою*, а не тільки знанням, теорією чи закликком до дій. В рамках заповідної справи теорія тісно сплітається з конкретними діями. Вони різноманітні (від підготовки законодавчих документів до охорони певної популяції безпосередньо на місці її зростання), виконуються на різних управлінських рівнях (від загальнодержавного до місцевого), займають різний час (від довгострокового планування до термінових дій), проте в своїй сукупності становлять цілісний комплекс. Цей комплекс складний і багаторівневий. Він існує не автономно від інших напрямів суспільної діяльності (наприклад, з територіальним плануванням, розвитком рекреації та відпочинком тощо), а має тісні зв'язки з ними. В ідеалі, він має бути органічно вписаним у загальну структуру народногосподарського комплексу як на рівні держави, так і її окремих регіонів.

Досягнення цього ідеалу вимагає вмілого планування розвитком заповідної справи та управління нею на різних рівнях. А це, в свою чергу, вимагає знань того, як заповідна справа реалізується практично. Отже, заповідна справа, навіть і за її “прагматичного” тлумачення, повинна вивчатися і, відповідно, становити самостійну навчальну дисципліну. Та обставина, що заповідна справа навряд чи може розглядатися як окрема наука чи науковий напрям, не означає, що вона не являє собою цілісної навчальної дисципліни. В добу міждисциплінарних наукових та науково-практичних розробок теза “одна наука – одна навчальна дисципліна” не діє. Навіть і більше того: значущий ефект від міждисциплінарної взаємодії фахівців і налагодження цієї взаємодії можливі лише при обізнаності цих фахівців із різними аспектами наук, що взаємодіють. Саме такі широкі міждисциплінарні знання й необхідні для того, щоби розвивати заповідну справу в сучасних умовах. Головне завдання заповідної справи як навчальної дисципліни – дати людині такі знання.

В Україні заповідна справа як самостійна навчальна дисципліна була визнана де-факто і де-юре разом із введенням до навчальних планів провідних вищих закладів освіти курсу із однойменною назвою. Його мета – дати студентам основи знань із заповідної справи, включаючи її наукові, правові, організаційні, управлінські та інші основи.

Об'єкти заповідної справи. Традиційно в якості об'єктів наук чи сфер людської діяльності прийнято розглядати певні досліджувані сутності, пізнавані реалії, причому – безвідносно їхніх матеріальних чи ідеальних іпостасей. У природничих науках і матеріальних видах діяльності їх об'єктами є звичайно матеріальні сутності, в гуманітарних – ідеальні. З цієї точки зору особливість заповідної справи полягає в тому, що вона охоплює як сутності чисто матеріального гатунку (наприклад, фізичну територію, певні природні об'єкти тощо), так і торкається питань гуманітарного змісту (наприклад, морально-етичних аспектів охорони природи, цінності природи, екологічної освіти та виховання тощо). Отож, вважати що об'єктом заповідної справи є лише території та

об'єкти, які становлять природно-заповідний фонд або потенційно можуть бути до нього включеними, було б не зовсім точно. Ці території – лише арени, на яких практично вирішуються завдання заповідної справи. Об'єктивно ця справа охоплює широке коло питань, об'єктна сутність яких виходить далеко за межі конкретної природоохоронної території чи їх мережі.

Матеріальними об'єктами заповідної справи можуть виступати природні територіальні комплекси, їх компоненти (передусім – рослинність та тваринний світ, а також геологічні утворення, водні тіла, ґрунти та інші), які становлять цінність з природоохоронної точки зору. Зокрема, це природні комплекси у межах існуючих територій природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ). Також матеріальними об'єктами заповідної справи можуть бути і природні комплекси та їх компоненти у межах територій, які зараз не входять до складу ПЗФ, але які становлять цінність з природоохоронної точки зору. Їх всебічне дослідження необхідне для вирішення питання щодо можливого заповідання таких територій та об'єктів. Збільшення числа та площі територій ПЗФ, оптимізація їх територіального розподілу по території держави, розбудова національної екомережі України є важливими напрямками заповідної справи. Відтак, у територіальному відношенні її об'єктом є мало не вся територія держави.

Ряд категорій ПЗФ України (такі як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва) являють собою матеріальні сутності, але є не суто природними територіями, а штучно створеними об'єктами. Отже, не тільки природні території та природні комплекси є матеріальними об'єктами заповідної справи, але й комплекси штучного походження, що мають особливу наукову, освітню, виховну та іншу цінність і підлягають збереженню.

Ідеальні об'єкти заповідної справи. Як вказувалося вище, в сучасній філософській думці розуміння об'єкту науки чи певної людської діяльності не зводиться до того, що таким об'єктом має бути тільки матеріальне тіло. Ними також можуть бути і певні ідеальні сутності. Заповідна справа торкається багатьох морально-етичних і ціннісних аспектів взаємодії людини з природою. Отже, такі ідеальні феномени, як морально-етичні норми людського ставлення до живої та неживої природи, її сакральна, духовна, естетична та інші “нематеріальні” цінності, індивідуальні та соціальні (зокрема, етнічні) значення певних ландшафтів, їх символізм тощо є тими об'єктами ідеальної природи, на які також спрямована заповідна справа. У наш час гуманізації науки та інших форм людської діяльності, поширення в суспільстві екоцентричних світоглядів значення таких ідеальних об'єктів заповідної справи неухильно зростає.

Структура заповідної справи як навчальної дисципліни. З викладеного вище видно, що заповідна справа – складний комплекс наукової та інших форм діяльності людини щодо охорони та відновлення навколишнього природного середовища. Структурувати цей комплекс можна по-різному, залежно від тої мети, заради якої ця структуризація є доцільною. Розглядаючи заповідну справу як навчальну дисципліну, видається за раціональне (в тому числі й для організації її викладання) виділення в її межах наступних структурних частин.

Перша структурна частина заповідної справи, яку можна умовно назвати “сутнісною”, торкається проблеми самої суті заповідної справи, її тлумачення, дефініції (визначення), її об'єктів тощо. **Наукові основи заповідної справи** становлять другу її частину. Підкреслимо, що нумерація цих та інших частин заповідної справи ні в якому разі не пов'язана з ранжуванням відповідних підрозділів за їх значенням, вагою, чи пріоритетом, а лише відбиває логіку та послідовність їх викладу в рамках навчального курсу. Наукові основи заповідної справи, в свою чергу, можна умовно поділити на дві частини: 1- наукові основи власне заповідної справи та 2 - наукові дослідження у межах територій та об'єктів ПЗФ, серед яких особливе значення має наукове забезпечення Літопису природи.

Організаційно-правові засади заповідної справи становлять її третю крупну частину. Вона охоплює такі групи питань, як законодавча база заповідної справи, правовий режим територій та об'єктів ПЗФ, категорії ПЗФ України і Світу. Важливою складовою цієї частини є розгляд засад, на яких ґрунтується міжнародне співробітництво у галузі заповідної справи.

Знання наукових основ та організаційно-правових засад заповідної справи дозволяє розглянути її наступну частину, а саме **створення та проектування територій ПЗФ**. У цьому напрямку заповідної справи можна розрізнити три групи питань, наукове обґрунтування та правова база яких відрізняється певними особливостями. Ці питання такі: 1 - створення територій ПЗФ України, 2 - створення транскордонних природоохоронних територій, 3 – розбудова національної екомережі України на основі територій ПЗФ.

Після створення територій ПЗФ, в них проводиться відповідна діяльність. Отож наступною частиною при вивченні заповідної справи є група питань, пов'язаних із **природоохоронною діяльністю на територіях та в об'єктах ПЗФ**. Ця частина охоплює такі різноманітні питання, як режими охорони, порядок використання та контролю природоохоронних територій, рекреаційна, наукова, освітньо-виховна та інші види діяльності в межах ПЗФ.

Нарешті, розглядаючи заповідну справу як навчальну дисципліну, її важливою складовою слід вважати і знання про природоохоронні території, якими володіє нація. Отже, **структура та зонально-регіональні особливості природно-заповідного фонду України** розглядаються як важлива частина заповідної справи.

За викладеною логікою й побудована структура даного навчального посібника.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення заповідної справи. Які є основні погляди на її зміст?
2. Що являють собою матеріальні й ідеальні об'єкти заповідної справи?
3. Охарактеризуйте структуру заповідної справи як навчальної дисципліни

1.2. Наукові засади заповідної справи

Заповідна справа є тим напрямком природокористування, який невинно розвивається з розвитком суспільства, його продуктивних сил, характеру господарського використання природних ресурсів, потреб і запитів людини тощо. В цьому знаходить своє відображення різноманіття форм і функцій життя на планеті Земля і намагання людства зберегти зелений покрив і тваринний світ Землі, без яких людство існувати не може. Але розвиток господарювання людини відбувався насамперед за рахунок порушення екологічної рівноваги на Землі. Тому заповідна справа ґрунтується на наукових засадах, які мають забезпечити відновлення цієї рівноваги й збереження природного покриву Землі. Відповідно, заповідники є науковими установами у природі з еколого-еволюційним напрямом досліджень і водночас – важливими центрами охорони біорізноманіття.

Наукові засади ведення заповідної справи реалізуються в різних формах й визначають такі головні напрямки наукових досліджень:

1. Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу.
2. Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження.
3. Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом.
4. Необхідність збереження біорізноманіття Землі, тобто всієї різноманітності форм живого на різних рівнях його організації.

5. Необхідність забезпечення сталого розвитку людства, держави, її окремих регіонів.

Звичайно, пріоритетні напрямки наукових досліджень ведення заповідної справи змінюються разом із розвитком науки, поглибленням наших знань про природу, із зміною екологічної ситуації у державі та її окремих регіонах. Однак можна вважати, що сформульовані вище наукові напрямки протягом тривалого часу відіграватимуть роль наукових підвалин заповідної справи.

Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу.

Заповідна справа в її класичному, первинному напрямку сформувалась на початку минулого сторіччя. Її засновником на теренах Російської імперії вважається професор Московського університету Григорій Олександрович Кожевніков. Саме йому належить наукове обґрунтування ідеї створення заповідників як ділянок для спостереження за природним розвитком рослинного та тваринного світу. У своїх роботах початку 20-го сторіччя Кожевніков вказував, що для того, щоб мати можливість вивчати природу, слід намагатись зберегти її в первинній недоторканості. Він вважав, що мета збереження незайманих ділянок насамперед наукова, оскільки лише наукове вивчення природи має міцні основи для практичної діяльності. Маючи перед собою для вивчення спочатку спустошену, а потім культивовану природу, неможливо розв'язати ті загадки, які ставить перед нами життя рослин і тварин. Сутність поглядів Г.О. Кожевнікова щодо наукової ідеї створення заповідників чітко відбиває висловлена ним теза: “Не треба нічого усувати, нічого додавати, нічого поліпшувати. Слід залишити природу самій собі і спостерігати за результатами”.

Г.О. Кожевніков одним із перших чітко сформулював наукову ідею створення заповідників – територій із режимом, який повністю виключав господарське використання. Вони створювалися виключно з метою здійснення наукових досліджень. Ще до Г.О. Кожевнікова питання заповідання в науковому плані поставив професор В.В. Докучаєв. У своїх роботах він пропонував з метою збереження “найхарактерніших степових рослинних та тваринних форм” заповідати ділянку природного степу і побудувати на ній наукову станцію. Ці погляди поділяв відомий ботанік Й.К. Пачоський, який склав програму наукової діяльності степових ботанічних станцій із заповідними ділянками. Він відзначав особливу важливість багаторічних спостережень за фауною та флорою найбільш типових ділянок заповідних об'єктів.

Засновник наукового лісознавства Г.Ф. Морозов, поділяючи погляди щодо виділення заповідних ділянок, висловив думку про те, що виділення заповідних ділянок має відбуватися на базі ботаніко-географічного поділу і в сукупності являти собою найбільш характерні та найцікавіші у науковому плані типи рослинності. Так був започаткований географічний підхід до організації системи заповідників, який отримав у практиці заповідної справи широке визнання.

Паралельно із формуванням цих основних поглядів на розвиток заповідної справи, значний розвиток отримало виділення в природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і намагання їх збереження.

Виділення в природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ і питання їх збереження.

Обґрунтування необхідності охорони унікальних і мальовничих ділянок природи пов'язане з ім'ям німецького ентузіаста охорони природи Гуго Конвенца, який був найвидатнішим діячем у цій галузі не лише у своїй країні, але й в Європі в цілому. Гуго Конвенц заснував рух щодо охорони пам'яток природи. З 1906 року він очолював у Пруссії першу в Європі Державну комісію з охорони пам'яток природи. Найбільш відомою його роботою була книга “Загроза пам'яткам природи та пропозиції для їх збереження”, видана

1911 року в Берліні*. До пам'яток природи Г. Конвенц відносив об'єкти первинної природи, які в певному регіоні є унікальними, рідкісними. Здебільшого, це невеликі цінні об'єкти, які є самобутніми. Нерідко це вцілілі рештки раніше більш поширених ландшафтів, місце існування зникаючих видів тварин та рослин на певній території.

Для оцінки певного об'єкта як пам'ятки природи вирішальним є ряд факторів, вирішення яких може залежати від ряду обставин у кожному конкретному випадку. Г. Конвенц проаналізував загрози пам'яткам природи, серед них – недостатню освіченість населення, проведення меліорації боліт, ведення лісового господарства тощо. Він наводить численні приклади загроз пам'яткам природи і, в тому числі, перехід місцезростань багатьох раніше більш поширених видів до категорії пам'яток природи, які необхідно охороняти. Автор наводить яскравий приклад, коли внаслідок осушення вологих лук під Берліном загинула “видатна рослинна формація”, до складу якої входили рідкісні види рослин – *Anacamptis pyramidalis*, *Carex buxbaumii*, *Gladiolus palustris*, *Herminium monorchis*, *Tofieldia calyculatama* ін. Це було відзначено Г. Конвенцем мало не 100 років тому, але актуальність цих рядків підкріплюється тим фактом, що всі зазначені тут види увійшли до нинішнього II видання “Червоної книги України” і справді є “пам'ятками нашої флори”. Майже всі їх місцезростання взяті під охорону.

Сутність поглядів Г. Конвенца відображає така його фраза “Було б несправедливо вимагати, щоб заради рідкісних рослин не використовувати у господарському відношенні певну місцевість, але напевне у тому або іншому випадку необхідно докласти зусиль, щоб зберегти цінні рослини або рослинні угруповання. Це ж стосується рідкісних видів тварин, геологічних утворів тощо”. Г. Конвенц запропонував реальні форми охорони пам'яток природи в Німеччині і залишив після себе значну кількість заповідних пам'яток природи та дійову державну природоохоронну структуру (Конвенц, 2000).

Погляди Г. Конвенца щодо збереження унікального та зникаючого у природі мали значний вплив на вчених Російської імперії (в т.ч. в Україні). Відомий природоохоронник із Харкова В.І. Талієв вказував, що рух за збереження пам'яток природи в Західній Європі тісно пов'язаний з ім'ям німецького професора Г. Конвенца.

В.І. Талієв започаткував етико-естетичний напрямок у заповідній справі. У своїй відомій книзі "Охраняйте природу", яка вийшла в декількох виданнях 1913-1914 рр. В.І. Талієв писав, що краса природи має найвищу цінність, її слід охороняти незалежно від вузькопрактичних задач, що гарний ландшафт, мальовнича дорога є таким самим національним багатством в області духу, як і мінеральні поклади в галузі матеріальної культури.

Одним із найвідоміших прихильників етико-естетичного підходу до заповідної справи був відомий петербурзький ентомолог Андрій Петрович Семенов-Тян-Шанський (Борейко, 1995). Він вважав вільну природу великим живим музеєм, який потребує невідкладних заходів щодо його збереження. Незмінена людиною природа дає людині естетичну насолоду, яка звеличує її душу.

Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом.

За зазначеними вище принципами вивчення еволюційного розвитку заповідників-еталонів та збереження унікальних та естетично цінних, як правило невеликих об'єктів, мережа заповідників та пам'яток природи формувалась у країнах колишнього СРСР фактично до повоєнного часу. Однак, з 1960-х років вчені-созологи розпочали проведення аналізу, наскільки репрезентативними є природні комплекси, що охороняються в заповідниках, відносно рослинного покриву України. Виявилось, що заповідники-еталони, метою створення яких є вивчення природного розвитку, і які необхідно максимально огорожувати від впливу антропогенних факторів, відображували лише у незначній мірі

* Існує переклад цієї праці на російську мову: Конвенц Гуго. Практика охраны памятников природы. К.: Киевский эколого-культурный центр, 2000. – 88 с.

сучасний рослинний і тваринний світ України. Адже цей світ формувався під певним впливом людини, а деякі типи рослинності, насамперед трав'яні, без впливу людини не могли існувати. Тому науковою стратегією 1960-70-х років (в які був створений в Україні Державний комітет з охорони природи і розпочалося планове формування мережі природоохоронних об'єктів) було розпочато створення об'єктів з частковою охороною (насамперед заказників) та введення регламентуючих заходів у деяких заповідниках України.

У першу чергу зміна наукового підходу до встановлення повної (суворої) охорони стосувалася організації степових заповідників України (як і сусідніх областей Росії). Ці заповідники створювалися на ділянках, які раніше випасалися, насамперед під них виділялися ковилові ділянки, і саме вони стали своєрідним символом заповідних степів. Проте, після встановлення на них режиму заповідності, основною метою якого було збереження саме таких степів, з'ясувалося, що без антропогенного впливу степ втрачає свій первинний вигляд. Щільно-дернинні злаки, для яких режим періодичного випасання був оптимальним, при знятті випасання розріджувалися і випадали, замінювалися кореневищними злаками. Поступово відбувалася так звана мезофітизація степу, збільшувалася, особливо на півночі Лісостепу, кількість чагарників. Все це давало багатий матеріал для вивчення розвитку степу, проте, не забезпечувало реального збереження існуючих степів при режимі заповідності. Спеціалісти-степознавці почали розробку регламентуючих заходів, найбільш ефективним з яких виявилось періодичне сінокосіння (Ткаченко та ін., 1998). Але частина території степових заповідників мала зберегтися в режимі повної заповідності для вивчення природного (точніше умовно природного – квазікорінного) розвитку степу.

Ще складнішою виявилася ситуація із збереженням в умовах повної заповідності лучної рослинності. Луки за своєю природою є вторинним типом рослинності, вони виникли внаслідок дії людини – сінокосіння, яке обмежувало відновлення дерев і чагарників на луках, гальмувало розвиток лісової та чагарникової рослинності і сприяло розвитку мезофітних трав'яних ценозів – лук. Але, якщо декілька років підряд не проводити сінокосіння, луки швидко заліснюються, розвиток лісу починається із стадії чагарників. Таке явище, наприклад, можна нині спостерігати в зоні відчуження Чорнобильської АЕС.

Регуляторні втручання необхідні і в тих випадках, коли на територію новоствореного заповідника потрапляють лісові культури. Для того, щоб вони сформувалися в нормальний ліс, до 20-30 річного віку тут необхідні рубки догляду, оскільки культури висаджуються загущеними.

Таким чином, створення системи репрезентативних ділянок рослинного світу неможливо здійснити без включення (а нерідко і переважання) в неї ділянок з частковим режимом охорони, який в цілому передбачає регуляторні заходи (сінокосіння, регламентоване випасання, проріджування деревостану тощо). Крім того, для збереження певних типів і синтаксонів рослинності, насамперед, трав'яних, необхідно на окремих, місцями значних, заповідних ділянках проводити регуляторні заходи. Поняття "заповідний", таким чином, почало розширюватись, включати категорії з різним режимом охорони.

У 1980-х роках в Україні отримали поширення терміни "природно-заповідні території", "природно-заповідний фонд", які були затверджені офіційно. Проти цього заперечували спеціалісти із заповідної справи Росії, які дотримувалися і дотримуються досі вузького розуміння термінів "заповідні об'єкти" та "заповідна справа". Так, М.Ф. Реймерс та Ф.Р. Штільмарк (1978) писали, що нерідко під "природно-заповідними об'єктами" маються на увазі вже не лише власне заповідники, а й різні заказники, пам'ятки природи тощо. Така практика, на нашу думку, є помилковою. Заповідними є лише території самих заповідників, що пов'язано із принципами та нормами існуючого землекористування." Автори висловлювали побоювання, що "широке трактування терміну

"заповідність" може завдати значної шкоди заповідній справі". У Росії об'єкти з різним режимом охорони отримали офіційну назву "особо охраняемые природные территории" (саме так називається книга вищезгаданих авторів).

В Україні став офіційним термін "природно-заповідні території", який об'єднав категорії територій з різним режимом охорони. Згодом у 1992 р. був прийнятий "Закон України про природно-заповідний фонд України". Можливо, закріплення різних термінів за цією групою об'єктів пояснюється тим, що природні умови України і стан її природних комплексів у ХХ ст. ніколи не відповідали вимогам для створення "справжніх", значної площі, заповідників із суворим режимом охорони, батьківщиною яких є безкрайні простори Росії.

Значно більше відповідали умовам України об'єкти із поліфункціональним режимом – національні природні та регіональні ландшафтні парки. У них різний за рівнем режим охорони втілений на одному об'єкті значної площі. Для цього на них здійснюється функціональне зонування. Більш детально це питання розглянуто в даному підручнику у главі 2 про категорії природно-заповідного фонду України (див. § 2.2 і 2.3). З точки зору наукових основ заповідної справи національні парки із поліфункціональним використанням їх території є принципово іншою формою охорони, ніж заповідники із суворим режимом невтручання. Недарма їх розвиток почався в кінці 19 сторіччя у країнах із ринковим господарством і приватною власністю на землю – у Сполучених Штатах Америки, згодом – у країнах Європи. Парки значно краще, ніж заповідники, "вписуються" у ринкову економіку – вони через короткий відрізок часу давали віддачу, тобто приносили прибуток, оскільки у своєму функціонуванні забезпечували платне проведення туризму, відпочинку на природі, екологічної освіти та виховання. З цією метою і зберігаються в них типові і відносно природні ділянки ландшафтів, рослинного та тваринного світу. У багатьох країнах світу парки стали частиною способу життя місцевих жителів, предметом постійної уваги урядів та президентів.

Парки приносять значну непряму користь, посилюючи ступінь екологічної освіти та екологічного мислення як населення в цілому, так і тих, хто в країні приймає рішення, що позитивно відбивається як на суспільному, так і на економічному розвитку країни. Національні природні парки відіграють значну роль у забезпеченні так званого сталого розвитку держав. Цей аспект більш детально буде розглянуто нижче.

Нині на перший план у веденні заповідної справи виходить необхідність репрезентативної представленості природних комплексів у природно-заповідній мережі – у тому числі рослинного та тваринного світу, флористичних та фауністичних комплексів. Важливими складовими цього завдання є введення різноманітності науково обґрунтованих режимів охорони, регламентуючих заходів там, де без них не може бути забезпеченим відновлення ділянок рослинності певних типів, розвиток у країні системи поліфункціональних природно-заповідних територій – національних природних та регіональних ландшафтних парків, біосферних резерватів.

Необхідність збереження біорізноманіття Землі.

Серед наукових основ заповідної справи однією з основних є розробка методів забезпечення охорони біорізноманіття на природно-заповідних територіях. В історичному плані це завдання було одним із основних ще при створенні перших природно-заповідних територій наприкінці 19 ст. і ще раніше за часів Київської Русі (*Борейко, 1995*). Тоді охоронялися урочища, де мешкали цінні звірі й птахи (для проведення там княжих пловань), цінні види риб, старі дерева тощо. Ця охорона мала прагматичний характер. При організації в Україні перших заповідних об'єктів чимало з них також утворювались виключно для охорони певних видів мисливської фауни, лісів з цінними породами тощо. Так, в Криму охоронялися ліси із ялівця високого між Алупкою та Судаком, на Західній Україні – славетний тисовий гай у Княж-Дворі. У Росії перші заповідники мали нерідко також "ресурсний" характер – наприклад Баргузинський заповідник, створений 1916 року

й призначений для охорони соболя або створювалися для охорони рідкісних видів рослин – наприклад, Галича Гора, Косинський, "Жива книга" (Реймерс, Штильмарк, 1978).

З розвитком заповідної справи, як вказувалося, в основу створення заповідників і парків була покладена охорона цінних природних комплексів з багатою флорою та фауною, а охорона окремих цінних та рідкісних видів стала завданням переважно заказників (ботанічних, зоологічних, лісових тощо), а також пам'яток природи, заповідних урочищ. В Україні була створена і стала державним виданням Червона книга рідкісних та тих, що підлягають охороні, видів рослин і тварин (I видання – 1980 р, II – 1995-9 рр.). Почалася реалізація важливого завдання – забезпечення реальною охороною видів рослин і тварин, занесених до "Червоної книги", на природно-заповідних територіях України, виявлення тих видів із "Червоної книги", охорону яких необхідно було забезпечити.

У 1990-х роках увага всього світу була прикута до прийнятої в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро Конвенції про біологічне різноманіття, яке є як основою еволюції і функціонування систем біосфери, так і сталою гарантією потреб населення Землі. У ній були охоплені положення попередньо прийнятих міжнародних конвенцій (Боннської, Бернської, Рамсарської), які наголошували на охороні окремих важливих ланок природи. У Конвенції про біологічне різноманіття наголошується на необхідності збереження видів, інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Вона спрямована на охорону генофонду та умов існування. Значна роль у цьому відведена природно-заповідним територіям, які мають охопити в цілому охороною біорізноманіття Землі та окремих її регіонів.

В Україні важливим завданням є встановлення того, в якій мірі біорізноманіття території нашої держави охоплене охороною на її природно-заповідних територіях – насамперед, вищих категорій – у природних та біосферних заповідниках, національних природних парках. Вони є важливими центрами охорони біорізноманіття. Проводяться дослідження, в якій мірі забезпечена нині така охорона і які заходи потрібні для підвищення забезпеченості біорізноманіття цією охороною. Насамперед, це стосується раритетної компоненти біорізноманіття – рідкісних видів рослин та тварин.

Встановлено що 44% видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного Переліку (з числа тих, що зростають в Україні), нині відсутні на території природних заповідників України та в заповідних зонах біосферних заповідників (Андрієнко та ін, 2001). Отже, для підвищення ступеня охорони біорізноманіття необхідна подальша оптимізація системи природно-заповідних територій держави. Значна увага при цьому нині звертається на охорону не лише видів із Червоної книги України, а й видів міждержавної охорони, занесених до Міжнародного Червоного переліку, Європейського Червоного переліку та Додатків до Бернської конвенції. Це також вимагає аналізу даної ситуації відносно сучасної системи заповідників та національних природних парків. Наприклад, недостатня в цілому представленість видів міждержавної охорони в наших національних природних парках пояснюється недостатньою кількістю НПП у південних регіонах України та повна їх відсутність в Криму. Адже саме в цих регіонах кількість видів міждержавної охорони є найвищою.

Необхідність забезпечення сталого розвитку людства і держави.

Із сучасним розвитком заповідної справи пов'язані такі її наукові основи як з'ясування та підвищення ролі природно-заповідних територій як важливої складової сталого розвитку держави та побудови її екологічної мережі.

Ідея сталого розвитку була проголошена вищезгаданою конференцією ООН у Ріо-де-Жанейро. Для України принципи, проголошені там, є важливими та актуальними. Їх головна методологічна передумова – пріоритет проблем соціально-економічного прогресу та якості навколишнього середовища. Ці дві складові підсилюють та доповнюють одна одну. Для забезпечення сталого розвитку держави необхідним є створення здорового

природного життєвого середовища для людини, збереження і примноження біорізноманіття.

В аспекті розвитку заповідної справи в т.ч. розвитку природно-заповідної мережі показниками сталого розвитку є:

1. Значна площа природно-заповідної території в абсолютній та відносній кількості (для країн Центральної Європи вона складає в середньому 6-8 % території держави).

2. Формування природно-заповідної мережі, яка стане "зеленим каркасом" екологічної мережі України.

3. Належний якісний (категорійний) склад природно-заповідної мережі, яка має об'єднувати крім науково цінних територій із режимом суворої заповідності та унікальних об'єктів, також поліфункціональні об'єкти та території із регламентованим режимом. Все це обумовлює можливість збереження різних груп біорізноманіття.

4. Наявність програми перспективного розвитку заповідної мережі держави, яка б враховувала попередні показники та їх позитивний розвиток.

5. Створення мережі міждержавних природно-заповідних територій, що в Європі з'єднують між собою заповідні мережі різних країн.

До появи в 1990-х роках концепції створення екологічної мережі стратегії охорони живої природи були спрямовані на індивідуальну та територіальну охорону, насамперед видів, у подальшому – екосистем та ландшафтів. Оскільки всі існуючі природно-заповідні території мають острівний локалізований характер, в рамках Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття було прийнято рішення про створення європейської екологічної мережі, що впливає з ідеї цілісності природи, взаємопов'язаності і нерозривності її складових систем всіх рангів (*Розбудова...*, 1999). Екологічна мережа є комплексною багатфункціональною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, покращення стану довкілля і врешті – стабільний розвиток держави. Ще раз необхідно підкреслити, що в основі екологічної мережі лежить природно-заповідна мережа, яку складають численні природно-заповідні території та об'єкти різних категорій.

Екологічні мережі різних країн Європи з'єднані міждержавними природно-заповідними територіями. Нині в Європі їх нараховується більше 50, а в світі – більше 100. Міжнародний союз охорони природи надає важливого значення створенню таких територій, які об'єднують країни в їх зусиллях щодо вивчення та збереження біорізноманіття. Розвиток заповідної справи України враховує ці міжнародні положення. Оптимізована мережа природно-заповідних територій України повинна виконувати екологічну та соціальну функції, які зростуть при побудові екологічної мережі, центром якої буде природно-заповідна мережа.

Природно-заповідна мережа України, розвиваючись якісно та кількісно, зберігає як класичні наукові підвалини заповідної справи, так і розвиває сучасні підходи, що базуються на міжнародному та європейському науковому досвіді.

Контрольні запитання:

4. Перерахуйте основні наукові напрямки ведення заповідної справи.
5. У чому полягає сучасність наукових поглядів Г.Конвенца, В.В.Докучаєва, В.І.Талієва, Г.О. Кожевнікова на розвиток природоохоронних територій?
6. Як проблема сталого розвитку пов'язана із заповідною справою?

Розділ 2

ІСТОРИЧНІ ВІХИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Природні заповідні об'єкти були в усі часи й в усіх народів. З виникненням релігій вони присвячувались богам та мали сакральне значення. Східні слов'яни “поселяли” своїх богів на вершинах гір (Бескиди, Лиса гора у Києві), печерах, гаях – місцях тихих, диких, віддалених від житла. Під охорону богів та народних традицій підпадали природні об'єкти незвичайної краси – цілющі джерела, водоспади, окремі камені, скелі. Багато-які місцевості ставали священними, оскільки з ними були пов'язані міфи. Так, греки, що мешкали на узбережжі Азовського та Чорного морів, вважали священними острови Тендра та Джарилгач. Острів Тендра вони присвятили Ахіллу, а звався він Ахілловим берегом. На острові були споруджені храми та встановлена статуя героя. Деякі природні об'єкти заповідалися як священні у зв'язку з історичними подіями. Так, сакральне значення мали місця поховання знатних предків.

За часів Київської Русі гаї, озера, ріки, ключі заповідалися як священні та правила їм за храми: гайбог, божниця, святибор, Буг. Були тут і “заповідні гаї”, що розташовувалися поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцинах. У Києві священним вважався Шулявський (Кадетський) гай на березі річки Либідь. Він був вирубаний в часи громадянської війни. Зараз від цього гаю залишився лише один 400-річний дуб. У священних дубових гаях найстаріші дерева обгороджувалися парканом, за який могли заходити лише жерці. Деякі слов'яни називали священні гаї раєм. Професор Є. Анічков вважав, що на місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра, багато років тому шумів листям священний гай – обитель київських богів.

Протозаповідниками можна вважати і ліси монастирів, що пильно охоронялись. Так, поблизу Охтирського монастиря зберігся ліс на Ворсклі, Святогорського монастиря – урочище сосни крейдяної. Лісове урочище Китаєве, Голосіївський ліс, Конча-Заспа під Києвом також збереглися дякуючи монахам. Пізніше, у 1921 р. урочище Конча-Заспа стало заповідником, а Святі гори у 1997 р. – національним парком. Ще одним видом протозаповідників були засічні ліси поблизу південних та південно-східних кордонів Московії, в межиріччі Дніпра та Дона, на території сучасної Харківської та Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялись. З метою їх охорони царі видавали спеціальні укази. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст. Деякі сучасні заповідники створені на місці колишніх засічних лісів.

Таким чином, в давні часи природні об'єкти заповідалися як священні у зв'язку з міфами, через моральні, політичні, історичні причини. Крім того, заповідними священними місцями ставали ті території, котрі, завдяки особливим природним властивостям, були особливо “приємні” богам.

В княжу добу общини мали свої мисливські угіддя, які охороняли. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову. За порушення винних жорстоко карали. Так, відомо, що у 970 р. князь Олег убив сина воєводи Свенельда, зустрівши його в забороненому для полювання місці. Безумовно, що перші руські юридичні документи регламентують використання угідь чи окремих видів не з природоохоронною метою, а з позицій власності. “Устав Великого князя Ярослава Володимировича про суди” мав окремий розділ “Про бобрів” і визначав покарання за самовільне добування цього звіра. Згідно “Руської правди” за добування без дозволу з чужих володінь яструба, сокола накладали штраф 3 гривні, за бобра з нори – 12 гривень. Якщо ж в чужому володінні знайдуться сліди незаконного промислу: сітки, чи перекопана земля, то община повинна видати злодія, або сплатити 12 гривень штрафу.

Київські князі стали створювати заповідні об'єкти з утилітарною метою. Так, при Володимирі Мономаху наприкінці 11 ст. під Києвом було кілька урочищ, що охоронялися для княжого полювання: Соколиний Ріг, Звіринець. Заповідними були й бортницькі

угіддя. Володимир Волинський у 12 ст. з метою охорони зубрів заповів Біловезьку Пущу, яка стала першим офіційно задокументованим заповідником.

У 1423 р. король Владислав Ягайло видав указ про охорону тварин, який, окрім врегулювання питань власності у галузі мисливського промислу, мав і природоохоронні пункти: “З весни і до початку осені ніхто не має права починати полювання, інакше – штраф з гривні... Якщо у кого в маєтку є поселення бобрів, той не повинен законно сам і не пускати інших руйнувати ці поселення, орати можна не ближче, ніж можна докинути палку”. Ці положення указу Ягайла були відбиті й у Литовському статуті короля Зигмунда Першого 1529 р., який визначав екологічне право на території України у польсько-литовські часи.

Найперший заповідник в Україні в близькому до сучасного розуміння цього слова організував меценат науки, орнітолог, великий любитель природи граф Володимир Дзедушицький. Резерват “Пам’ятка Пеняцька” був створений з науковою та естетичною метою в буковому пралесі на площі 20 га біля с. Пеняки під Бродами. На жаль, у часи лихоліть світових воєн ліс був у значній мірі вирубаний. Охоронний статус “Пам’ятки Пеняцької” був відновлений у лютому 1997 р.

Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, Асканія-Нова, створена Ф.Е.Фальц-Фейном. Ще 1883 року він обгородив 8 десятин землі Асканії-Нової, де утримував степових тварин. **Першу ділянку цілини в районі урочища Кролі Фрідріх Фальц-Фейн став охороняти після закінчення університету – з 1889 р. Цю дату й можна вважати початком створення першого заповідника в Російській імперії.** Спочатку, при розділі батьківської спадщини Фрідріху дістався маєток Доренбург, а його брату Володимиру – Асканія. Однак, побачивши розчарування Фрідріха з приводу такого розподілу спадщини, брат обмінявся з ним маєтками.

Ділянка в урочищі Кролі виявилась не дуже вдалою – по ній колись проходив чумацький шлях, і за порадою ботаніка Й.К.Пачоського Фальц-Фейн заклав у 1898 р. нові заповідні ділянки площею 500 та 120 десятин, де почались систематичні ботанічні дослідження. Таким чином, Асканія-Нова є другим в Україні заповідником. Пізніше в маєтках братів були закладені ще три ділянки на площі 45 десятин. Вже тоді ці ділянки мали буферну зону. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а 1890 року відкрив природничий музей.

У 1894 р. міністр Двору його імператорської величності граф Воронцов-Дашков за згодою з міністром землеробства Росії наказав виділити в розпорядження В.В.Докучаєва три степові дослідні ділянки – Кам’яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а в останній, що поблизу села Городище (тепер Біловодський район Луганської області), було проведено зрошення, заліснення та виділено кілька добре збережених “недоторканих ділянок” сухого ковилово-типчакового степу, де здійснювались наукові дослідження. Старобільську ділянку В.В.Докучаєв відвідав у травні 1892 р., коли й виділив заповідний степ площею близько 12 га. В 1900 р. херсонський землевласник Адлер виділив для В.В.Докучаєва ділянку зі своїх володінь. Таким чином, Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після “Пам’ятки Пеняцької” та Асканії-Нової заповідником в сучасному розумінні цього слова. На теперішній час Старобільський степ Докучаєва на площі 12 га. існує у складі Юницького заказника.

В 1893 р. київський рибовод І.Н.Фалєєв створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домігся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища – озера Конча під Києвом. Ця ділянка стала четвертим заповідним об’єктом на території сучасної України. В 1895 р. І.Н.Фалєєв публікує в трьох номерах “Вестника рыбопромышленности” своє дослідження “Днепровское рыболовство”, в якому вперше підняв питання про створення рибних заказників в Україні: “Подібні місця при вдалому виборі дали б на мій погляд велетенський приріст рибних

багатств. Лоза і, взагалі, рослинність, що оточує заповідні озера чи затоки, має бути недоторканою”.

Охороною пам'яток природи опікувались і багато українських товариств. Так, 1914 року член Подільського товариства дослідників та любителів природи В. Раєвський зробив доповідь “Про необхідність охорони пам'яток природи Поділля” й навів перелік місцевих природних об'єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й “Медобори”.

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих дніпровських круч, які потерпали від видобутку каменю. Товариство намагалось законодавчим шляхом захистити унікальні скелі від знищення. Однак, Департамент землеробства на запит Хортицького товариства дав негативну відповідь: “...в России нет закона, защищающего виды в природе, а есть закон, защищающий исторические виды...”. Дякуючи наполегливості хортицьких любителів природи, дніпровські скелі біля сіл Кичкас, кручі острова Хортиця стали охоронятись як історичні місця. На них вивішували спеціальні щити: “Добыча камня запрещена. Охраняется ХООП”. Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сот гектарів у Олександрівської земської управи, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Крім того, воно викупувало та охороняло старі дуби.

Кримське товариство дослідників та любителів природи в 1913 р. домоглося заповідання степової ділянки під Сімферополем. Цю ділянку передало природоохоронцям “Общество распространения просвещения между евреями”.

Таким чином, на початок 20 ст. на території України склалась досить різноманітна сукупність заповідних об'єктів. Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. Разом з тим, відсутність власної державності негативно позначилась на формуванні національної системи заповідної справи. Відносно короткий період національно-державного будівництва в ході української революції 1917-1920 рр. суттєво не вплинув на природоохоронну ситуацію.

В січні 1918 р. III з'їзд Комітету об'єднаних наукових закладів та товариств Таврійської губернії створив комісію з питань Кримського заповідника з метою уточнення його меж. Був підготовлений проект положення про заповідник, а 10 березня 1919 р. при активній підтримці керівника Кримського крайового уряду С.С.Крима була підписана постанова про створення заповідника та затверджене положення про нього.

Численні звернення Академії наук, Таврійського університету призвели до підписання головою більшовицького уряду в Харкові Раковським декрету від 1 квітня 1919 р. “Про оголошення колишнього маєтку Фальц-Фейна “Асканія-Нова” народним заповідником”.

З 1919 р. роль всеукраїнського органу, який координував заповідну справу й охорону природи, відігравала Секція, а з 1924 – Комісія з охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету УРСР під керівництвом А.А.Янати. Саме за його сприяння були заповідані в 1919 Асканія-Нова, а пізніше Конча-Заспа та Канівський заповідник.

З 1926 по 1929 рр. В умовах більшовицької політики “українізації” заповідна справа в Україні пережила нетривалий “заповідний Ренесанс”. Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив “Положення про пам'ятки культури та природи”, яке визначило подальший розвиток законодавства в галузі заповідної справи. **Положення 1926 р. – перший в Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій.** Згідно Положення, всі пам'ятки культури та природи перебували у віданні Укрнауки Народного комісаріату з просвіти УРСР (НКП УРСР) та його органів на місцях. Пам'ятки республіканського значення за поданням НКП УРСР затверджувались Радою народних комісарів УРСР, місцевого значення – окружними виконкомками. На пам'ятки республіканського значення виділяв кошти НКП УРСР, а на пам'ятки місцевого значення – його органи на місцях. Всі пам'ятки реєструвались в НКП УРСР. Для ведення цих справ

при Наркомпросі України у 1928 р. був створений громадський консультативний Український комітет охорони пам'яток природи. Крім того, з 1926 р. при НКП УРСР діяла Державна природоохоронна інспектура. Таким чином, в Україні вперше з'явилися спеціальні посади в органах виконавчої влади і, відповідно, люди, які на професійній основі займалися охороною природи та заповідною справою.

У 1932 р. вперше в Україні опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шалита “Заповідники та пам'ятки природи України”. За його даними, в УРСР на 1930 р. (без врахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових – 49, степових – 21, боліт – 10, озер – 4, заплав річок – 4, окремих дерев – 11, садів та парків – 12 (табл. 2.1).

Таблиця 2.1. Заповідники республіканського значення, що функціонували на території України станом на 01.01.1929 р. (за Борейком, 2002).

Назва	Площа (га)	Підпорядкування
Надморські (Приморські) заповідники	32000	НКЗ УРСР
Піщані заповідники пониззя Дніпра	15000	НКЗ УРСР
Асканія-Нова	42000	НКЗ УРСР
Конча-Заспа	730	НКЗ УРСР
Лісостеповий ім. Т.Шевченка (Канівський)	1980,75	НКЗ УРСР
Кримський	21138	НКП Кримської АРСР
Парк III Інтернаціоналу (Софіївка)	100	НКП УРСР
Парк Устинівка	9	НКП УРСР
Академічний степ (Карлівська цілина)	154	АН УРСР
Разом	113101,75	

На початку 1930-х рр. були організовані ще два заповідники Академії наук УРСР – Гористе та Прохорівський. Однак, саме в цей час і закінчується “заповідний Ренесанс” в Україні. На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник Асканія-Нова та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто, заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). Відомчим розпорядженням НКЗ УРСР цілинну ділянку скоротили до 1400 га. В середині літа 1934 р. перестав існувати заповідник Конча-Заспа, заповідний режим якого було відновлено лише в 1999 р. В цей же час зазнають значного скорочення площі заповідників в пониззі Дніпра. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42664,4 га.

На західних територіях України станом на 1939 р. існувало близько 120 природних резерватів. З них 35 резерватів були на Закарпатті, на Львівщині – 22, Станіславщині – 30, Тернопільщині – 19, на Буковині – 4, на Волині – 6, Рівненщині – 4. Існував один (Чорногорський) національний парк на площі 1534 га.

Повоєнні роки відмічені піднесенням охорони природи. 24 травня 1944 р. в Україні відновлене Головне управління в справах заповідників, зоопарків та зоосадів. 26 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Положення про державні заповідники та пам'ятки природи, яке чітко визначило, що всі нові заповідники затверджуються Радою Міністрів УРСР за пропозицією Головного управління в справах заповідників та перебувають у підпорядкуванні цього Управління. Заповідники місцевого значення затверджуються облвиконкомами та проходять реєстрацію в Управлінні.

Однак, вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР була видана постанова № 3192 “Про заповідники”, в якій зокрема зазначалось: “в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників по охороні природи... Лісове господарство в державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох

заповідниках захищені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників провадиться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер". Постанова зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік закрити 88 заповідників.

В Україні були ліквідовані такі заповідники місцевого значення: Золотий потік, Гомільшанський ліс, Чернеччина, Білосарайська коса, Біла гора, Шутроминці, Галілея, Глоди, Венгільський ліс, Костопільський, Гори Артема, Тисовий ліс, Велико-Бурлуцький, Кам'яні могили та п'ять республіканських: Гористе, Веселі Боковеньки, Устинівка, Тростянець, Середньодніпровський (Канівський). У Чорноморського заповідника на потреби колгоспів відняли 1 тисячу гектарів, у Азово-Сиваського – 200 га. Всього в Україні залишилось 33 тис. га заповідних земель, тобто – 60% колишньої площі.

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що відбулось у 1951 р. продовжувалось і далі. Як результат *на 1965 рік в Україні залишилось 2 заповідника загальною площею 11536 га. На цей час заповідна справа в УРСР мала найгірші показники за весь час Радянської влади. Частка території під заповідниками складала всього 0,02%.*

Ситуація почала потроху виправлятися з кінця 1960-их років. У 1967 р. був створений Держкомприроди при Раді міністрів УРСР. А з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій. 5 січня 1970 р. Відділ загальної біології АН УРСР під головуванням академіка І.Г.Підоплічка затвердив план створення 25 нових заповідників в Україні. Уряд у 1972 р. затвердив "Класифікацію заповідних та інших територій УРСР, що охороняються державою", згідно якої Уряд приймав рішення про створення заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи республіканського значення. Облвиконкоми – пам'ятки природи та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. Держкомприроди УРСР – парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення.

На цей час припадає створення таких заповідників як Кара-Даг, Мис Март'ян, Ялтинський нагірно-лісовий, розширений Чорноморський, Луганський, Кримський заповідники. На 6093 га розширена площа Дунайських плавнів. Успішно збільшувалась і мережа заказників та пам'яток природи республіканського значення (табл. 2.2).

Таблиця 2.2. Державні природні заповідники та національні парки України станом на 01.01.1981 р. (за Борейком, 2002)

Назва	Площа (га)	Підпорядкування
Чорноморський	71899	АН УРСР
Карпатський	6077	Мінліспром УРСР
Канівський	1035	Мінвуз УРСР
Луганський:		АН УРСР
Стрільцівський степ	494	
Станично-Луганський	494	
Провальський степ	587,5	
Мис Март'ян	240	ВАСХНІЛ
Ялтинський нагірно-лісовий	14591	Мінлігосп УРСР
Карадазький	2855,7	АН УРСР
Поліський	20096	Мінлігосп УРСР
Український степовий:		АН УРСР
Михайлівська цілина	202,4	
Хомутівський степ	1028	
Кам'яні Могили	411	
Карпатський національний парк	47300	Мінліспром УРСР
Разом	167311,6	

З іншого боку “епоха застою” не могла не відбитись і на заповідній справі. Практикувалось збільшення площ заповідників за рахунок акваторій (площі морів). Так, Чорноморський заповідник після розширення мав площу 63806 га, і з них – 51200 га – площа акваторії. **31 червня 1980 р. був створений перший в Україні державний національний парк – Карпатський, площею 47,3 тис. га.**

Головним гальмом заповідної справи була відомчість. Десять заповідників України були підпорядковані п’яти господарям. Мало місце постійне “узаконене” порушення заповідного режиму. Відомчість заважала налагодити координацію наукових досліджень, активізувати природоохоронну пропаганду, підготовку кадрів, розробку правових актів в галузі заповідної справи. Ще одним з недоліків заповідної справи в Україні була відсутність її етико-естетичного спрямування, що значно збіднювало громадську підтримку.

У 1983 р. була прийнята нова класифікація територій та об’єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої були введені нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій: біосферні заповідники та державні природні національні парки.

Ровесником незалежності нашої держави є Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991). Він став базовим для розробки цілої серії законодавчих актів у галузі екологічного права. У 1992 р. прийнято Закон України “Про природно-заповідний фонд України”, який визначив сучасну класифікацію територій та об’єктів природно-заповідного фонду, врегулював питання власності, основні вимоги щодо режиму охорони, використання та управління охоронними територіями. В той же рік затверджено Положення про Червону Книгу України, яке визначає правовий статус рідкісних видів, та видів, що перебувають у небезпеці. Створення охоронних територій визначене, як один із заходів охорони та відтворення “червонокнижних” видів. 126 рідкісних рослинних угруповань увійшли до Зеленої книги України, яка набула нормативного характеру 1999 року. Положення про Зелену книгу України дає правову базу для розробки заходів щодо збереження рідкісних ценозів. Розвиток природоохоронного законодавства України базується на основному законі – Конституції України, яка констатує необхідність збереження природи як державою (ст.16), так і громадянами (ст. 66). Таким чином, Україна має досить добру законодавчу базу для розвитку заповідної справи.

Спеціально уповноваженим органом державного управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду є центральний орган виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, при якому для оперативної роботи створюється спеціальний підрозділ. 14 березня 2001 р. постановою Кабінету Міністрів України № 239 при Міністерстві екології та природних ресурсів України (зараз – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України) створено урядовий орган - **Державну службу заповідної справи**. Цей урядовий орган створено на базі Головного управління національних природних парків та заповідної справи Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, яке розпочало свою діяльність у 1995 р.

Динамічно розвивається природно-заповідний фонд України. **За період з 1992 р. він зріс майже вдвічі й має у своєму складі 7010 територій і об’єктів загальною площею в 2557,8 тис. га, що складає 4,2% території України.** Розбудова природно-заповідного фонду України стала результатом реалізації Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні “Заповідники”, затвердженої Верховною Радою України 22.09.1994 р. Програма визначила стратегію розвитку заповідної справи в Україні до 2005р., заклала засади для наукового, організаційного, матеріально-технічного розвитку заповідної справи й оптимізації мережі територій та об’єктів природно-заповідного фонду.

Зі здобуттям незалежності Україна стала активним учасником міжнародної діяльності в галузі охорони довкілля. На Всесвітній конференції глав держав у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) за участі Голови Верховної Ради України були прийняті доленосні для подальшого розвитку країн світу документи: Порядок денний на 21-е сторіччя та Конвенцію про біологічне різноманіття. Міжнародним співтовариством було взято курс на досягнення принципів сталого розвитку за головної умови - збереження біорізноманіття. У 1995 р. у м. Севільї (Іспанія) ЮНЕСКО було внесено корективи у формування Світової мережі біосферних резерватів, яка започаткована Програмою ЮНЕСКО „Людина і біосфера” у 1974 р. Прийнята Севільська стратегія розвитку біосферних резерватів поряд з такими функціями біосферних резерватів як збереження біологічного різноманіття та моніторинг стану екосистем, поставила функцію досягнення сталого (соціально-економічного) розвитку території. Рішенням ЮНЕСКО в Україні здобули статус біосферних резерватів: Чорноморський, Асканія-Нова та Карпатський біосферні заповідники, Дунайський біосферний заповідник у складі українсько-румунського біосферного резервату „Дельта Дунаю”, Ужанський національний природний парк з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького біосферного заповідника „Східні Карпати”, Шацький національний природний парк.

Україна є активним учасником реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, що була затверджена на конференції міністрів довкілля країн Європи в 1995 р. у Софії. Пріоритетним напрямком реалізації цієї стратегії є розбудова екологічної мережі як системи охорони природної спадщини європейської спільноти. Ця система забезпечить, по-перше, створення єдиної, цілісної системи збереження, відтворення і покращення національних природних багатств на теренах всього континенту і, по-друге, поєднання зусиль на національному та міжнародному рівнях. Восени 2000 р. Верховною Радою України затверджена Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. Метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, що є достатнім для збереження їх різноманіття та формування їх територіально єдиної системи, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів тваринного та рослинного світу. Національна екологічна мережа має бути інтегрованою до Всеєвропейської екологічної мережі та виконувати функції щодо збереження біологічного різноманіття. Програмою передбачено майже вдвічі збільшити до 2015 року відсоток охоронних територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

Контрольні запитання та завдання:

1. Назвіть відомі Вам сучасні території та об'єкти природно-заповідного фонду України, що створені на місці монастирських лісів?
2. З якою метою київські та литовські князі створювали заповідні об'єкти?
3. Коли, де і ким був створений перший заповідник в Україні?
4. Обґрунтуйте історичне значення для розвитку заповідної справи в Україні національної державності.
5. Які головні перспективи розвитку заповідної справи в сучасній Україні?

Розділ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

3.1. Законодавча база: сутність, базові принципи

За перше десятиріччя незалежного державотворення та правотворення в Україні було створено досить струнку та розгалужену систему правового регулювання організації заповідної справи в державі. Ця система з формально-юридичної точки зору є ієрархічною структурою, кожний блок якої пов'язаний з іншими.

Верхній щабель відповідної структури посідають норми екологічного спрямування, закріплені в Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28.06. 1996 р.¹. Таких норм в Основному Законі держави нараховується більше десяти. Ними встановлено загальні засади відносин власності на природні ресурси (статті 13 та 14), екологічні права та обов'язки громадян (статті 50 та 66), основи забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України як обов'язок держави (стаття 16), зафіксована вимога щодо регулювання виключно законами основ екологічної безпеки та правового режиму зон надзвичайних екологічних ситуацій (пункти 6 та 19 статті 92), визначено компетенцію Верховної Ради (пункт 31 статті 85) та Президента України (пункт 21 статті 106) щодо оголошення окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації, віднесено до відання Автономної Республіки Крим деяких питань екологічної безпеки на території республіки (пункт 10 статті 138) та врегульовано деякі інші ключові питання.

Ідея комплексного підходу до регулювання охорони і раціонального використання всього природного комплексу України була реалізована в Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р.². Саме в цьому законі вперше введено поняття „об'єктів особливої державної охорони”, яким, відповідно до статті 5 Закону, підлягають і території й об'єкти природно-заповідного фонду. Разом з курортними, лікувально-оздоровчими, рекреаційними, водозахисними, полезахисними та деякими іншими типами територій, природно-заповідний фонд утворює єдину територіальну систему (стаття 60 Закону). Основи її правового статусу встановлено Розділом XII зазначеного Закону.

Закон „Про охорону навколишнього природного середовища”, який в різних джерелах називають „екологічною конституцією” чи „екологічною біблією”, став базовим для подальшого регулювання відповідних відносин в Україні. Створюваний в наступні роки правовий масив екологічного законодавства лише розвивав і поглиблював базові принципи і норми, закладені у цьому Законі. Охорона навколишнього природного середовища розглядається ним як неодмінна умова сталого розвитку суспільства, як інтегральне поняття, що поєднує як класичне, суто охоронне його розуміння, так і питання раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Розвиваючи адміністративні методи впливу на вирішення проблем у даній сфері, водночас вперше на рівні закону набули широкого розвитку економічні важелі природокористування та охорони довкілля.

Істотним кроком у формуванні організаційно-правових засад заповідної справи в Україні, охорони навколишнього середовища засобами територіальної охорони стало прийняття у червні 1992 р. спеціального Закону України “Про природно-заповідний фонд України”³. У зазначеному правовому акті систематизовано раніше діючі норми з цього питання, підвищено їх правовий статус з відомчого до законодавчого рівня. Затверджено

¹ Відомості Верховної Ради України, 1996. - № 30. - Ст. 141.

² Відомості Верховної Ради України, 1991. - № 41. - Ст. 546.

³ Відомості Верховної Ради України. – 1992– № 34. – Ст. 502.

класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду, врегульовано питання власності на природні ресурси у їх межах, встановлено порядок визначення правових засад функціонування, управління природними комплексами з метою їх збереження та відтворення, види використання, спеціально уповноважені державні органи у цій сфері. З точки зору формальної визначеності, правового режиму окремих категорій територій та об'єктів, що охороняються, закладених наукових засад "консервативної" охорони природи (тобто охорони шляхом збереження) цей закон і сьогодні є одним з найбільш детально регламентованих актів відповідного спрямування, прийнятих в останнє десятиріччя в Європі.

Суттєво вплинула на подальший розвиток законодавства про природно-заповідний фонд кодифікація природоресурсного законодавства України, а саме прийняття Земельного кодексу (спершу в редакції від 18.12.1990 р., згодом у новій редакції від 13.03.1992 р. і нарешті - нового ЗКУ від 25.10.2001 р.)⁴, Лісового кодексу (1994 р.)⁵, Водного кодексу (1995 р.)⁶, Кодексу України про надра (1994 р.)⁷, Законів України "Про охорону атмосферного повітря" (від 16.10.1992 та нової редакції від 21.06.2001)⁸, "Про тваринний світ" (спершу від 3.03.1993 р., а згодом – нового закону за такою ж назвою від 13.12.2001 р.)⁹, "Про рослинний світ" (1999 р.)¹⁰, а також прийняття інших, некодифікаційних актів екологічного законодавства, таких як Закони "Про екологічну експертизу" (1995 р.)¹¹, "Про мисливське господарство і полювання" (2000 р.)¹² та ряду інших.

Крім законів, що є нормативно-правовими актами найвищої юридичної сили в державі, Верховною Радою України приймаються також постанови, якими, як правило, затверджуються загальнодержавні та регіональні екологічні програми, підводяться підсумки реалізації законодавства та регулюються деякі інші питання. Так, в системі правових заходів, прийнятих з метою збереження та відтворення біологічного різноманіття, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, 29.10.1992р. Верховна Рада України своєю постановою затвердила Положення про Червону книгу України¹³, яке протягом наступного десятиріччя склало основу правового регулювання відповідної сфери, отримавши згодом більш високий, законодавчий статус у Законі України „Про Червону книгу України” (від 7.02.2002 р.)¹⁴.

Серед актів цієї ж групи особливе значення має затверджена 22.09.1994 р. Верховною Радою України Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні. Її метою визначено поліпшення умов для збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду як національного надбання. Передбачено також забезпечення подальшого наукового обґрунтування розвитку заповідної справи в Україні до 2005 р. на основі визнання її соціального, економічного та екологічного значення для сталого розвитку держави та народу України.

Верховна Рада України періодично контролює виконання прийнятих нею законів і видає з цього приводу постанови. Так, 12.09.2002 р. Верховна Рада за результатами

⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №10. – Ст. 98, Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 25. - Ст. 354, Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №.3-4. – Ст. 27.

⁵ Відомості Верховної Ради України. – – 1994. – № 17. – Ст. 99.

⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

⁷ Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 36. - Ст. 340.

⁸ Відомості Верховної Ради України. – 1992 – № 50. – Ст. 678, 2001 - № 48. – Ст.252.

⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 18. – Ст. 191, 2002. - № 14. - Ст.97.

¹⁰ Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22-23. – Ст. 198.

¹¹ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.

¹² Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 18. – Ст. 132.

¹³ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 52. – Ст. 686.

¹⁴ Офіційний Вісник України 2002, 10 від 22.03.2002.

обговорення інформації Уряду прийняла Постанову „Про інформацію Кабінету Міністрів України про здійснення державної політики щодо виконання законів України "Про природно-заповідний фонд України" і "Про охорону культурної спадщини" та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника "Хортиця" й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно-заповідного фонду"¹⁵, яким, зокрема, проаналізовано хід виконання законодавства України про природно-заповідний фонд і рекомендовано Кабінету Міністрів, іншим центральним органам виконавчої влади підвищити ефективність правотворчої та правозастосовчої діяльності у відповідній сфері.

Збереження природи шляхом функціонального зонування, територіальної організації охоронних заходів тісно пов'язане з заходами щодо видової охорони, збереження біологічних ресурсів, різноманіття останніх. Саме таке спрямування має прийнята 12 травня 1997 р. Кабінетом Міністрів України Концепція збереження біологічного різноманіття України, в якій підсумовується сучасний стан біологічних ресурсів країни і передбачаються перспективні заходи щодо їх збереження.

Нарешті, відповідний регулюючий блок, а саме регламентація збереження біологічних ресурсів та середовища їх перебування, набув подальшого розвитку з прийняттям 21.09. 2000 р. Закону України „Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 - 2015 роки”. Ця Програма є масштабним документом перспективного характеру, що розроблена в контексті рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття в частині формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Значну частину масиву правового регулювання відносин щодо охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду складають міжнародно-правові документи, в першу чергу, міжнародні багатосторонні, двосторонні та регіональні договори (угоди, конвенції тощо), стороною яких є Україна. Їх аналізу присвячений окремий розділ цього посібника.

3.2. Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Визначення природно-заповідного фонду (ПЗФ) дається в Законах України „Про охорону навколишнього природного середовища” та „Про природно-заповідний фонд України”. ПЗФ становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Законодавством України для кожної категорії територій та об'єктів ПЗФ встановлено спеціальний правовий режим. Під режимом територій та об'єктів ПЗФ в законодавстві розуміється сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів.

Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів в межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти. Найбільше регулююче значення мають положення про конкретні заказники, оскільки в цих документах встановлено, яка саме діяльність обмежується або

¹⁵ Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 43. - Ст.319.

забороняється на території відповідного заказника, маючи на увазі діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник. Зважаючи на множинність видів заказників, визначення особливостей правового режиму кожного з них виявилось доцільним встановити не на рівні закону, а саме в положеннях про конкретні території. При цьому загальним правилом відносно заказників є здійснення господарської, наукової та іншої діяльності, що не суперечить цілям і завданням заказника, з додержанням загальних вимог екологічного законодавства.

Деякі вимоги щодо правового режиму територій та об'єктів ПЗФ містяться і в природоресурсових кодексах та законах. Ними, зокрема, обмежується режим загального лісо-, водокористування, а також користування рослинним світом і об'єктами тваринного світу на відповідних територіях.

Статус земель, які зайняті під територіями та об'єктами ПЗФ, визначається Законом „Про природно-заповідний фонд України” та Земельним кодексом України (ЗКУ). Відповідно до статей 19 та 43 ЗКУ ці землі віднесено до категорії земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.

Законодавство про природно-заповідний фонд щодо кожної категорії ПЗФ передбачає особливості земельних правовідносин. Так, при створенні природних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків і зоологічних парків ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються цим юридичним особам, як правило, в постійне користування. При цьому до складу територій національних природних парків можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель.

Регіональні ландшафтні парки організуються, як правило, без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів, але законодавство не виключає можливості такого вилучення.

Оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Одночасно власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених відповідними територіями чи об'єктами ПЗФ, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва провадиться з вилученням у встановленому порядку або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Якщо територія, на якій створюється об'єкт ПЗФ, що потребує надання йому відповідної ділянки, перебуває у власності або в користуванні громадян або юридичних осіб, земельне законодавство дозволяє вилучення чи викуп таких земель органами державної влади та органами місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, відносячи викуп земельних ділянок під об'єкти ПЗФ до вид викупу земель для суспільних потреб (п «в» частини 1 статті 146 ЗКУ).

Заповідним об'єктам законодавством надаються певні податкові пільги. Так, відповідно до статті 12 Закону України “Про плату за землю” (в редакції від 19.09. 1996 р.) заповідники, національні природні парки, заказники (крім мисливських), регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки, пам'ятки природи, заповідні урочища та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва звільняються від земельного податку¹⁶.

¹⁶ Відомості Верховної Ради. – 1996. - № 45. - Ст. 238.

Зміна цільового призначення земель природно-заповідного фонду провадиться органами, які приймають рішення про створення об'єктів природо заповідного фонду.

Крім того, слід зазначити, що землі ПЗФ статтею 150 ЗКУ віднесено до особливо цінних земель, для яких законодавством передбачений винятковий порядок вилучення з постійного користування для суспільних та інших потреб. Такі земельні ділянки можуть вилучатися (викуплятися) для будівництва об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією. Цей порядок передбачає, що відповідні землі можуть вилучатися лише за згодою землекористувачів (стаття 149, частина друга) лише на підставі постанови Кабінету Міністрів України (стаття 149, частина дев'ята) за згодою Верховної Ради України (частина 2 стаття 150). Встановлено, що до розгляду питання у Верховній Раді України необхідно здійснити цілу низку узгоджень, порядок яких детально регламентовано Земельним кодексом України, зокрема, його статтею 151.

Загальний механізм вилучення таких земельних ділянок є багатостадійним і жодну стадію не можна обминути, адже порушення встановленої законом процедури є підставою для скасування прийнятого рішення. У разі відмови хоча б одного із учасників вищевикладеного процесу, наприклад, землекористувача, сільської (селищної, міської) ради, органів державної влади в погодженні місця розташування об'єкта ці питання вирішуються у судовому порядку.

З метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ проводиться їх **резервування**.

Території, що резервуються з метою наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються **рішеннями про резервування**. Ці вимоги можуть стосуватись обмежень у використанні земельних ділянок, встановлення спеціального охоронного режиму на відповідних територіях. При цьому власникам та користувачам природних ресурсів можуть відшкодуватися збитки, пов'язані з встановленими обмеженнями у природокористуванні, а також в зв'язку з неодержанням доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки. Порядок такого відшкодування встановлений Земельним кодексом України (глава 24). Статтею 157 ЗКУ як загальне правило, зокрема, встановлено, що відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів.

Одночасно стаття 49 Закону „Про природно-заповідний фонд України” звільняє природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки в разі розширення їх територій за рахунок земель сільськогосподарських, лісогосподарських та інших угідь, що є державною власністю, від відшкодування пов'язаних з цим втрат сільськогосподарського, лісогосподарського та іншого виробництва. А резервування в даному випадку може прирівнюватися до розширення.

У разі резервування земель, що перебувають у інших формах власності, відшкодування пов'язаних з цим виробничих витрат здійснюється за рахунок державного бюджету (для територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення), бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів (для територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення).

Порядок підрахунків розміру збитків, що підлягають відшкодуванню власникам землі та землекористувачам, встановлюється Кабінетом Міністрів України. Власникам (користувачам) земельних ділянок, що резервуються під наступне заповідання, можуть також встановлюватися пільги щодо оподаткування прибутку, сплати земельного податку та деякі інші пільги з урахуванням статті 49 Закону „Про природно-заповідний фонд України”.

Рішення про резервування приймаються органами, уповноваженими приймати рішення про створення й оголошення відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду (тобто для територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення - Президентом України, щодо територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення - обласними, Київською та Севастопольською міськими радами).

Так, Указом Президента України від 24.04. 1998 року № 374/98 „Про резервування цінних природних територій для наступного заповідання” було затверджено Перелік цінних природних територій, що резервуються для створення нових або розширення існуючих природних заповідників та заказників загальнодержавного значення”. На територіях, що резервуються, не допускається без погодження з центральним органом виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища житлове, господарське, дачне будівництво, проведення меліоративних робіт, розорювання та заліснення цілинних і перелогових земель та інша діяльність, яка може призвести до знищення або руйнування цінних природних комплексів та об'єктів.

3.3. Право власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду

За загальним правилом, встановленим статтею 45 ЗКУ, землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у *державній, комунальній та приватній власності*. При цьому право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться (стаття 79 ЗКУ). Що стосується права власності на простір, що знаходиться над та під поверхнею такої ділянки, то воно розповсюджується на висоту та глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Суб'єктом права державної власності на землю є держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади: Кабінет Міністрів України, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій відповідно до закону.

Територіальні громади є суб'єктами права комунальної власності, вони реалізують це право як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради). Громадяни та юридичні особи виступають в якості суб'єктів права приватної власності.

Загальне правило щодо можливостей перебування об'єктів ПЗФ у трьох формах власності, знає ряд виключень, передбачених спеціалізованим законодавством про природно-заповідний фонд. Так, території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу, тобто не підлягають приватизації та передачі у комунальну власність.

Регіональні ландшафтні парки, зони - буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України, тобто в комунальній та приватній.

Ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття Закону „Про природно-заповідний фонд України” (тобто до 16.06. 1992 р.), не підлягають приватизації.

Відповідно до вимог земельного законодавства, землі державної власності, зайняті під об'єктами ПЗФ загальнодержавного значення, не підлягають передачі ні в приватну, ні в комунальну власність. При цьому передачі в приватну власність не підлягають землі державної власності з розташованими на них об'єктами ПЗФ, як загальнодержавного, так і місцевого рівня.

У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

На територіях, що зарезервовані під наступне заповідання, також існують специфічні правила щодо зміни форм власності. Так, за загальним правилом, до прийняття рішень про створення або розширення в установленому порядку природних заповідників та національних природних парків землі державної власності, що зарезервовані під наступне заповідання, залишаються у державній власності й приватизації не підлягають. Це положення, як правило, фіксується у відповідному указі Президента України про резервування.

Законодавство України встановлює також засади відносин власності на об'єкти тваринного та рослинного світу. Згідно з загальним правилом, передбаченим Законом України „Про тваринний світ”, об'єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. При цьому об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення, здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Закон встановлює важливе правило про те, що об'єкти тваринного світу в Україні знаходяться під охороною держави незалежно від права власності на них (стаття 5 Закону).

Згідно зі статтею 6 Закону України „Про тваринний світ”, об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права державної або комунальної власності.

Об'єкти тваринного світу можуть також перебувати у приватній власності юридичних та фізичних осіб. Це стосується об'єктів, вилучених із стану природної волі, розведених (отриманих) у напіввільних умовах чи в неволі або набутих іншим не забороненим законом шляхом. При цьому законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку. Не потрібно доводити законність набуття у приватну власність лише об'єктів тваринного світу, добутих у порядку загального використання, а саме риби, добутої шляхом любительського чи спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову. Закон також передбачає можливість обмеження права власників об'єктів тваринного світу в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян.

Відповідно до Закону України „Про Червону книгу України”, об'єкти Червоної книги України, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктами права відповідно державної або комунальної власності (стаття 6 Закону). А об'єкти Червоної книги України,

надані відповідно до закону з дозволу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів у приватну власність, розведені (отримані) у штучних умовах від законно набутих у приватну власність об'єктів Червоної книги України, а також ввезені в Україну з-за кордону або набуті в Україні в осіб, які мають право приватної власності на ці об'єкти, є приватною власністю юридичних або фізичних осіб. При цьому обов'язковою умовою, яку висуває законодавець, є документальне підтвердження законності набуття у приватну власність об'єктів Червоної книги України (стаття 7 Закону).

Контрольні запитання:

1. Які норми екологічного спрямування складають верхній щабель структури правового регулювання заповідної справи в Україні ?
2. Скільки норм екологічного спрямування нараховується в Основному Законі України ?
3. Що в законодавстві розуміється під режимом територій та об'єктів природно-заповідного фонду ?
4. У чийй власності за статтею 45 Земельного кодексу України можуть перебувати землі природно-заповідного фонду ?
5. Чи можуть землі державної власності, зайняті під об'єктами ПЗФ загальнодержавного значення, передаватися в приватну власність ?

3.4. Категорії природно-заповідного фонду України.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ) за своїм походженням поділяються на природні території й об'єкти та на штучно створені об'єкти.

Нині в Україні існує 11 категорій ПЗФ: природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище є природними територіями й об'єктами, тоді як ще 4 категорії ПЗФ, такі, як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва є штучно створеними об'єктами. Категорія, до якої відноситься певна територія чи об'єкт ПЗФ, визначається відповідно до того цільового призначення та тих функцій і завдань, які дана територія чи об'єкт мають виконувати.

Крім поділу територій та об'єктів ПЗФ за їх походженням, вони розрізняються також і **за значенням**. Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти ПЗФ можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення. А природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні, при цьому біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення, оскільки створення і функціонування всіх територій цього типу вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур, при цьому всі біосферні заповідники є елементами відповідної глобальної мережі, загальний реєстр якої ведеться Програмою ЮНЕСКО „Людина і біосфера”.

Категорії ПЗФ можна також класифікувати за **юридичним статусом**. Ряд з них є юридичними особами, інші створюються (оголошуються) без такого статусу. Так, згідно з чинним законодавством, статус юридичної особи мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також

ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення. Заказниками, пам'ятками природи чи заповідними урочищами оголошуються території й об'єкти без надання їм статусу юридичної особи. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути визнані юридичними особами або оголошуватись територією ПЗФ без такого статусу.

Природні заповідники

Заповідники, як організаційна форма охорони природи, виникли в дореволюційній Росії. Засновниками цієї форми охорони були такі видатні вчені, як Г.О.Кожевников, В.В.Докучаєв, І.К.Пачоський, В.П.Семенов-Тянь-Шанський. Ними та іншими видатними природознавцями було обґрунтовано еталонне значення заповідників для фундаментальних досліджень закономірностей живої природи та пізнання еволюції органічного світу.

Природні заповідники в Україні це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення. Згідно чинного законодавства, ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання та надаються заповідникам у безстрокове (постійне) користування.

Природні заповідники створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи. На природні заповідники покладається також координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, розташованих у регіоні.

Таким чином, основними функціями природних заповідників є: природоохоронна (сприяння збереженню біологічного, екосистемного і ландшафтного різноманіття) та наукова (вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних процесів).

Для того, щоб заповідник міг виконувати свої функції та завдання, його територія має відповідати певним вимогам. Ідеальними для створення природних заповідників є незачеплені антропогенним впливом, унікальні за науково-природничим значенням природно-територіальні комплекси. Такі комплекси розглядаються як еталони природи. Однак, у зв'язку з глобальними масштабами впливу людства на природу Землі, таких первісно природних територій на сьогодні фактично не залишилось. Тому, на практиці, в заповідниках (та національних парках) зберігаються екосистеми, які зазнали певних змін впродовж агрікультурного періоду. В зв'язку з цим важливим питанням є визначення тих властивостей екосистем, які визначають їх еталонну цінність. За основні такі властивості прийняті наступні: незайманість господарською діяльністю людини або мінімальний ступінь ураженості природних територіальних комплексів, вразливість та можливість втрати (заміщення природних угруповань антропогенними), репрезентативність (типовість), унікальність, рідкісність (наявність раритетних видів, угруповань), багатство та різноманіття видів, життєвих форм, функціональних груп, фауністичних комплексів, генофонду, ценофонду тощо.

Природні заповідники організовують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це значення визначається тим, що на даній території широко поширені місця зростання та проживання

раритетних видів рослин і тварин (тобто, найбільш цінних і рідкісних видів, для яких загроза їх втрати є дуже високою, це, переважно, види, занесені до Червоної книги України, світові та європейські “червоні” переліки, реліктові та ендемічні види тощо). Винятковим на сьогодні є значення територій, де збереглися типові та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також збереглися інші об’єкти, що мають вагомe наукове значення - праліси, корінні степи, унікальні болота тощо.

Територія природного заповідника має відзначатися репрезентативністю, тобто бути типовою для певного регіону за геологічною, геоморфологічною будовою, ґрунтовим покривом і відображати основні флористичні, фауністичні, фітоценотичні, ботаніко-географічні риси певних регіонів.

Велике значення для організації та функціонування заповідника мають розміри його території, конфігурація меж, положення відносно транспортних систем та великих міст, щільність населення в регіоні. Ці чинники визначають доступність території для відвідування, загрозу вторгнення та браконьєрства. Важливими також є характер використання території заповідника в минулому, характер господарювання на оточуючих заповідник територіях і ступінь їх антропогенної змінності. Бажано, щоб землі, на яких створюється заповідник, були якнайменше включені в господарський обіг (на них не було ріллі, місць видобутку корисних копалин, промислових об’єктів, рекреаційних зон тощо). Також бажаним є окресленість території заповідника природними межами (наприклад, береговою лінією річок та інших водойм, гірськими пасмами, ущелинами тощо).

Заповідники створюються для довічного зберігання екосистем. З метою виконання конкретних завдань природного заповідника, на його території встановлюється заповідний режим. Якщо в заповіднику зберігаються екосистеми, які можуть самостійно існувати й розвиватись в недоторканому стані та не потребують втручання для відновлення їх природного стану, для території заповідника встановлюється режим абсолютної заповідності, тобто забезпечується повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою. Основним завданням таких заповідників (здебільшого великих за площею) є збереження еталонних якостей території та забезпечення ходу природних процесів.

Проте, антропогенна змінність ландшафтів України є настільки значною, що переважна більшість заповідників займають невелику площу (див. Додатки, табл.1) й розташовані вони серед значно змінених людською діяльністю територій. Отже, для таких заповідників не може ставитись завдання збереження еталонних властивостей території, оскільки в них зберігаються не біогеоценози повного складу, а лише окремі популяції й основні параметри умов їх існування. В малих заповідниках відсутні або неповно представлені окремі трофічні групи, тому їх біоценози здебільшого нездатні до саморегуляції та самовідновлення. Через це на таких обмежених за площею територіях впровадження абсолютно заповідного режиму може призвести до зникнення цілого ряду видів і навіть екосистем.

В таких випадках може бути доцільним застосування режиму регульованої заповідності - обмеженого науково-обґрунтованого втручання людини в природні процеси, при якому не переслідується жодних цілей, крім збереження видів та їх угруповань на основі підтримки екологічної рівноваги. Такий режим застосовується для екосистем, в яких при абсолютно заповідному режимі можуть відбуватися небажані негативні природні або антропогенні зміни, що призводять до деградації заповідних екосистем чи їх компонентів. Режим регульованої заповідності передбачає людську діяльність у заповіднику, яка носить назву компенсуючої, тобто - виконання певних природоохоронних, біотехнічних і науково-технічних заходів для регулювання та запобігання виникненню негативних змін в екосистемах. До таких заходів відносяться: сінокосіння, випас, реакліматизація, регулювання чисельності певних видів, оптимізація гідрологічного режиму тощо. Косіння, наприклад, може бути необхідним та ефективним заходом для збереження цінних степових угруповань в тих заповідниках, де відсутні дикі копитні тварини. А регулювання чисельності, статевого та вікового складу копитних

може бути необхідним для збереження рідкісних лісових формацій. Впровадження режиму регульованої заповідності на території природного заповідника (або його окремих ділянках) можливе лише при наявності глибокого наукового обґрунтування, тоді як застосування режиму абсолютної заповідності на території ПЗ не вимагає цього.

Для кожного заповідника розробляється Проект організації території та охорони його природних комплексів. У цьому Проекті на основі ґрунтовних наукових досліджень і всебічної оцінки сучасного стану природних комплексів розробляються плани конкретної природоохоронної та науково-дослідної діяльності: визначаються ділянки для проведення наукових спостережень, ділянки, на яких має застосовуватись режим регульованої заповідності, протипожежні заходи тощо. При цьому враховуються функціональні особливості екосистем і умови їх формування, характер і напрямок антропогенних змін в їх структурі та потенційні екологічні можливості відновлення природного стану.

В Проекті організації території природного заповідника визначаються господарські ділянки, виділення яких пов'язано з функціонуванням заповідника, як установи. В межах цих ділянок розміщуються адміністративні та господарські служби, житлові приміщення працівників, кордони, земельні ділянки для задоволення господарських потреб працівників у сінокошах, випасах, городах тощо.

На сьогодні в Україні існує 17 природних заповідників (див. Додатки, табл.1). Їх загальна площа становить 163,7 тис. га, що складає 6,2% від площі всього ПЗФ і 0,27% від площі України. Окремі заповідники значно різняться за своїми розмірами. Найменшим є Мис Март'ян у АР Крим, площа якого складає всього 240,0 га (120 га суходолу та 120 га акваторії Чорного моря, а найбільшим – Рівненський із площею в 47046,8 га. Хоча слід зазначити, що територія цього найбільшого в Україні заповідника не є цілісною, а складається з чотирьох окремих великих болотних масивів.

Біосферні заповідники (біосферні резервати).

Створення Світової мережі біосферних резерватів у масштабі всієї планети було розпочато у 1970-их роках за ініціативою ЮНЕСКО (Всесвітньої організації з питань освіти, науки та культури) та МСОП (Міжнародного союзу охорони природи). Створення такої мережі є метою міжнародної програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” (МАБ) і пов'язано з глобальним впливом людської діяльності на біосферу та необхідністю створення спеціальної системи екологічного моніторингу за техногенним і природним середовищем. Репрезентативність мережі біосферних резерватів забезпечується тим, що в основу її створення покладено біогеографічне районування Землі.

Стратегія розвитку біосферних резерватів (далі – БР) була схвалена на Севільській конференції (1995 р.) й згідно неї на БР покладаються такі три основні функції:

- природоохоронна – збереження біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття),
- функція підтримання сталого розвитку – сприяння тривало стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку),
- науков-екоосвітня – вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних і антропогенних процесів, організація моніторингу на локальному, національному та глобальному рівнях, сприяння екологічній освіті та екологічному вихованню населення).

Виходячи з багатофункціонального призначення БР перед ними стоять важливі наукові завдання фундаментального та прикладного характеру: екологічні, економічні та соціальні.

До екологічних завдань БР відносяться: збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, моніторинг за природними процесами й антропогенними впливами.

Економічні завдання БР полягають у сприянні вирішенню пріоритетних для регіонів завдань прикладного характеру. Це досягається через усунення чинників, які зумовлюють деградацію природного середовища регіону. Наприклад, у степовій зоні такі пріоритетні

завдання стосуються збереження гумусу в ґрунтах, попередження їх вторинного засолення, осолонцювання, підтоплення, захисту від вітрової ерозії. Для ландшафтів широколистяно-лісової зони – це підвищення біологічної стійкості та продуктивності лісових екосистем, поліпшення їх водоохоронних та ґрунтозахисних функцій, сприяння природному відновленню). Важлива група економічних завдань БР стосується розробки екологічно обґрунтованих методів господарювання на основі прогресивних технологій, що підвищують ефективність використання природних ресурсів при мінімальному порушенні природного середовища. Особливе значення БР полягає також у підтримці традиційних форм землекористування, які не суперечать екологічним вимогам та використання їх у різних галузях господарства.

Соціальні завдання БР полягають у збереженні культурних і історичних цінностей та культурної спадщини регіону в цілому, сприянні екологічній освіті та екологічному вихованню широких мас населення, підвищенні кваліфікації фахівців різних галузей охорони природи.

З перелічених вище завдань БР видно, що вони розглядаються як екологічні й економічні моделі, функціонування яких сприяє збереженню біологічного і ландшафтного різноманіття біосфери, стимулює впровадження та поширення екологічно обґрунтованих форм природокористування. Отже, БР відіграють важливу роль у переході регіонів до їх сталого розвитку.

До БР мають включатися території, які відзначаються наступними рисами: в їх межах поширені типові для біогеографічних регіонів ландшафти, тут поширені біотопи рідкісних видів флори і фауни, рідкісні фітоценози, зооценози, рідкісні або унікальні екосистеми та ландшафти. Також до БР слід відносити території, на яких склалися й які є прикладом гармонійних господарських екосистем (етно-господарських ландшафтів), що збереглися завдяки веденню раціонального традиційного природокористування. Крім того, до складу території БР можуть включатись і доволі суттєво модифіковані ландшафти, якщо вони можуть бути відновлені до близького до природного стану.

Таким чином, біосферний резерват розглядається як система, в межах якої сполучаються природні екосистеми та ділянки різного ступеня освоєння й використання. Це територія, зайнята репрезентативним ландшафтом, де землекористування контролюється, але може варіювати від повного припинення до інтенсивного, хоча і регламентованого, виробництва. Основною передумовою для варіювання режимів охорони та використання території БР є диференціація його територіальної структури, тому при створенні БР висувається вимога функціонального зонування території.

В ПЗФ України категорія “біосферний заповідник” з’явилась відносно недавно - у 1992 році разом із прийняттям Закону “Про природно-заповідний фонд України”. Відповідно до цього закону, біосферні заповідники (далі - БЗ) є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, які створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

БОКС 3.1. Біосферні заповідники чи біосферні резервати?

В прийнятій класифікації територій та об’єктів ПЗФ України замість терміну “біосферний резерват” використовується термін “біосферний заповідник”. Причиною тому є те, що в Україні біосферні резервати спочатку створювались на базі природних заповідників. Разом з тим, до територій біосферних резерватів включають не лише природні екосистеми, що охороняються, а ділянки різного ступеня освоєння з різними режимами охорони. Це не ізольована від господарської діяльності заповідна система, а взаємопов’язана з нею цільова охоронна система, призначена регулювати взаємодію людини і природи, сприяти оптимізації життєвого середовища.

Для БЗ встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням. В межах

території БЗ виділяються три функціональні зони: заповідна, буферна та зона антропогенних ландшафтів. Крім того в межах БЗ може бути виділена зона регульованого заповідного режиму. До її складу входять території та об'єкти ПЗФ інших категорій

Функціональним призначенням заповідної зони є забезпечення абсолютної охорони цінних природно-територіальних комплексів, проведення наукових досліджень без порушення їх природного стану, здійснення моніторингу. Будь-яке господарювання в цій зоні заборонено.

Для виділення заповідних зон БЗ застосовуються ті самі критерії, що й до територій природних заповідників. Добір екосистем, що представлені в заповідній зоні БЗ, повинен характеризуватись їх високою цінністю як біосферних еталонів. Це передусім передбачає їх репрезентативність для даного регіону, незайманість (в крайньому разі мінімальні зміни) господарською діяльністю, значне багатство й різноманіття біотичних угруповань. Заповідна зона може складатися з одного або кількох заповідних ядер. У природоохоронному плані це найцінніша зона, в якій забезпечується охорона біологічного різноманіття, тривало стійкий розвиток екосистем та спонтанний хід природних процесів.

Головним призначенням буферної зони БЗ є захист заповідної зони від антропогенного впливу, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем, сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах. Вона може використовуватись також для науково-дослідних робіт, обмеженої рекреації, екологічного туризму. До цієї зони включаються частково змінені природні екосистеми, а також екосистеми природно-культурного походження. Господарювання в цій зоні має бути спрямованим на відновлення природних екосистем і ландшафтів.

До функцій зони антропогенних ландшафтів (в зарубіжних БР її називають транзитною або перехідною зоною) належать: економічна (сільськогосподарська, лісогосподарська, водогосподарська), та функція сприяння сталому розвитку. Крім того, вона призначена для збереження культурних цінностей, може використовуватись в рекреаційних, спортивно-туристичних цілях, служить для екологічного виховання й екологічної освіти. В межах зони має здійснюватись екологічно обґрунтоване традиційне господарювання, що проводиться в регульованому режимі, вона слугує активізації та розвитку збалансованого управління (менеджменту) природними ресурсами. До зони антропогенних ландшафтів можуть входити різні антропогенні елементи ландшафту, населені пункти, культурні заклади, господарські установи. Це найбільш денатуралізована зона й тому її роль у збереженні біорізноманіття загалом незначна. Та при цьому вона має вагомое економічне та соціальне значення, а також важлива для підтримання екологічно збалансованого стану в регіоні.

Зона регульованого заповідного режиму виділяється у тому випадку, якщо до складу території БЗ увійшли території й об'єкти ПЗФ інших категорій, а саме – регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища. В багатьох випадках їх розташування, розміри чи інші характеристики роблять недоцільним їх ліквідацію або віднесення до інших зон.

Зона регульованого заповідного режиму може виконувати такі функції як забезпечення абсолютної охорони екосистем (заповідна зона РЛП, заповідні урочища), захисту заповідної зони, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем, сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах (заказники, пам'ятки природи), науково-дослідну (експериментальну), екоосвітню, рекреаційну (рекреаційні зони РЛП, заказники тощо), сприяння стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку в регіоні (господарські зони РЛП).

Режим охорони та господарювання в цій зоні є диференційованим - відповідно до завдань і режимів конкретних територій та об'єктів ПЗФ, що входять до неї.

В світовій природоохоронній практиці прийнято створювати БР на базі національних парків і об'єктів інших категорій, які являють собою найкращі ділянки крупних природних ландшафтів. Шляхом внесення до Світової мережі біосферних

резерватів їм надається міжнародний статус. Останнім часом визнано, що доцільним є поєднання таких великих природних резерватів з відносно невеликими експериментальними резерватами. Експериментальні резервати - це території середніх розмірів, обрані як такі, що представляють в загальних рисах біотичні провінції або основні рослинні формації. На їх території проводяться наукові дослідження, в тому числі й прикладного спрямування, - по екології і лісівництву, дослідженню екосистем, культивуванню лісу, по екології і пасовищному господарству. Вважається, що кожна така пара, що складається з великого та експериментального резерватів, буде повністю відповідати функції або концепції БР в даній біотичній провінції.

Тобто, пропонується розширити поняття БЗ і створювати так звані комплексні біосферні заповідники або групи біосферних заповідників. Поняття “ядро-буфер” в них розширено й, окрім основного ядра, включає також окремі географічно відокремлені резервати (експериментальні заповідники), які забезпечують можливість проведення експериментів і в той самий час представляють додаткове різноманіття регіональних екосистем. Група таких ядер оточується спільною буферною зоною.

Для БР практично не існує стандартів щодо їх розмірів. Так, наприклад, у США такий БР як Національний Арктичний резерват (великий арктичний річковий басейн) – має площу 3 млн.га, Національний заказник Алеутських островів – 1млн.100 тис. га., тоді як Експериментальна зона Сан-Хосе (дубова савана з однорічним трав’яним покривом) обмежується територією в 1861 га, а Експериментальна лісова ділянка Станісло (мішано-хвойний ліс) – 683 га., Найбільший в світі біосферний резерват, що функціонує на базі Гренландського національного парку, має площу 70 млн. га.

На сьогодні в Україні, відповідно до чинного законодавства статус біосферних заповідників мають “Асканія-Нова” ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський та Дунайський (див. Додатки, табл. 1). Поряд із ними до Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО включені Ужанський національний природний парк з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького транскордонного біосферного резервату “Східні Карпати” та Шацький національний природний парк під назвою Шацького біосферного резервату, який стане частиною українсько-польського (можливо і білоруського) міжнародного біосферного резервату “Західне Полісся”.

Загальна площа біосферних заповідників (резерватів) України становить 222,5 тис.га, або 8,4% від площі ПЗФ та 0,37% від площі держави.

Національні природні парки

Національний парк є однією з найстаріших категорій природоохоронних територій. Перший в світі Йеллоустонський національний парк, площею 888 708 га був створений у 1872 році в США. Його створив уряд “для користування і на радість народу на всі часи у вигляді загальнонаціонального парку”. Так вперше в законодавчому порядку увійшов у природоохоронну практику термін “національний парк”.

На Генеральній асамблеї МСОП у 1969 р. в Делі було прийнято єдине природоохоронне визначення національного парку (далі – НП). Згідно цього визначення, НП є великою територією (необхідною для здійснення процесів саморегуляції екосистем), яка включає одну або кілька екологічних систем, мало змінених або не змінених експлуатацією та поселенням людини, відзначається різноманітними типами ландшафтів, багатством рослинного і тваринного світу, а також різноманітністю геоморфологічних систем, особливо цінних з наукової, освітньої, виховної та рекреаційної точок зору, або яка характеризується природними пейзажами високої естетичної вартості. Це територія, де державні органи країни здійснюють відповідні заходи по запобіганню й виключенню на охоронній території (або частині її) природокористування для збереження (або підтримання) природних екологічних, геоморфологічних, естетичних цінностей даної

території, перебування і рух населення на якій дозволяється за певних умов для відпочинку й культурно-освітніх цілей.

Спочатку мета НП була сформульована як збереження природи, її багатства і краси для блага людини. Відповідно до сучасних уявлень це означає, що НП виконує природоохоронну та рекреаційну функції. З часом ці дві функції були доповнені ще двома: освітньо-пізнавальною та науково-дослідною. Зазначені функції вважаються основними, але часто, особливо в освоєних регіонах, вони повинні доповнюватись ще двома цільовими функціями: функцією охорони культурних цінностей і господарською. Ці функції важливі, оскільки підтримка й охорона культурних ландшафтів може здійснюватись тільки за допомогою ведення традиційного чи сучасного, екологічно обґрунтованого господарства.

На Другій світовій конференції з національних парків, що відбулася у 1972 р. в Йеллоустонському парку, було констатовано, що жоден НП світу не зміг знайти відповідних форм для вирішення основної суперечності, закладеної в самій ідеї парків – поєднувати охорону природи з рекреацією. Масове відвідування території НП, навіть і за суворого регулювання потоків відвідувачів, негативно впливає на природний стан ландшафтів, створює загрозу нормальному функціонуванню екосистем.

Інтенсивна рекреаційна діяльність у парках супроводжується негативним впливом на їх природні комплекси. Цей вплив полягає у відчуженні або виносі речовин і енергії (збір грибів, ягід, квітів, ловля риби, відлякування фауни тощо), привнесенні нових видів органічної і неорганічної речовини (видів флори і фауни, будівельного сміття, хімічних сполук відпрацьованих газів автомобілів тощо), прямому механічному впливі (вирубка лісів при будівництві рекреаційних споруд і наземних комунікацій, витоуптування), непрямих змінах складу атмосфери, поверхневих і ґрунтових вод та інших компонентів ландшафту.

Традиційними формами впливу на природні комплекси при рекреаційному використанні території є витоуптування трав'яного покриву та зміни структури ґрунту, а також зменшення чисельності багатьох видів рослин і тварин. Іноді навіть незначне порушення екологічного балансу, особливо в результаті рекреаційного використання, супроводжується негативними наслідками та неповоротними змінами, зменшенням естетичної привабливості та руйнуванням ландшафту.

Тому на Другій світовій конференції з національних парків (1972) було рекомендовано:

- на території НП по можливості здійснювати функціональне зонування,
- чітко обумовити використання кожної функціональної зони,
- бажаність розміщення туристичних закладів поза межами НП,
- обмежити або повністю заборонити користування автотранспортом, замінивши його більш придатним видом пересування,
- ретельно обґрунтовувати необхідність будівництва мережі доріг,
- зменшувати інтенсивність відвідування НП шляхом підбору найбільш придатних для відпочинку населення місць поза їх територією.

БОКС 3.2. Національні парки та конфлікти інтересів

Проблемі урегулювання конфлікту між охороною природи та рекреацією приділялось багато уваги наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Пізніше, у 70-ті роки, у зв'язку з розвитком концепції БР багато уваги приділяється підвищенню ролі НП як місць проведення наукових досліджень і організації моніторингу за станом навколишнього середовища. А у 1980-ті роки ідуть пошуки узгодження діяльності НП з інтересами соціально-економічного розвитку регіону. В світлі цих концептуальних вимог, НП по суті, не відрізняються від біосферних резерватів, саме тому, напевне, їх часто і утворюють на базі НП.

В Україні, ця категорія заповідних об'єктів називається національним природним парком (далі – НПП). Вони є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою

збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються НПП в постійне користування. До складу території НПП можуть включатись землі інших землевласників та землекористувачів.

На частині своєї території НПП виконує завдання, які є тотожними до завдань заповідників: збереження еталонних природних комплексів і біологічного різноманіття в науково-інформаційних цілях. На ділянках абсолютної заповідності з режимом, аналогічним до режиму заповідників, здійснюються тільки наукові спостереження.

В той же час НПП притаманні й інші завдання, а саме: збереження унікальних рекреаційних ресурсів, екологічна освіта населення, розробка і впровадження методів такої освіти. НПП здійснює також роботу зі збереження, раціонального використання та відтворення рекреаційних ресурсів. При цьому неприпустимо звужувати цілі охорони природи в НПП до завдань збереження рекреаційних ресурсів, що тут використовуються.

НПП розглядаються як території призначені і для охорони природи і для суспільного задоволення (тих його форм, які не пошкоджують і не руйнують природне середовище). Та при цьому соціально-економічні завдання є вторинними по відношенню до головної мети НПП – охорони природи.

Досвід створення та діяльності НПП свідчить, що проблема планування його території має принципово важливе значення. Від того, наскільки повно та уміло будуть враховані специфічні функції та реальні можливості кожної конкретної територіальної ділянки НПП, залежить імовірність виникнення конфліктних ситуацій або, навпаки, забезпечене врівноважене та безконфліктне функціонування НПП. Основним способом реалізації цих вимог є чітка диференціація функцій НПП в просторі, тобто функціональне зонування території.

Функціональне зонування території НПП здійснюється для створення умов, необхідних для виконання цією територією її різноманітних, в тому числі суперечливих, функцій, а також для організації практичної природоохоронної діяльності. Функціональне зонування територій ПЗФ правомірно розглядати як форму цільової організації території. Сама ж схема функціонального зонування території ПЗФ відображає просторову диференціацію функцій, які ця територія має виконувати. На цій схемі виділяються територіальні ділянки (функціональні зони), які різняться за функціями та цілями охорони, а відтак – за режимами охорони та формами практичної діяльності в їх межах. Таким чином, функціональне зонування може розглядатися як цільова просторово-функціональна модель охоронної території, а практична діяльність по її охороні, територіально диференційована за виділеними функціональними зонами – як шлях до реалізації цієї моделі.

Відповідно до Закону України “Про природно-заповідний фонд України” на території НПП, з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, виділяються чотири функціональні зони НПП: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська.

Основна функція *заповідної зони* – збереження в незайманому стані всього різноманіття природних комплексів та екосистем. З цієї точки зору особливу цінність становлять ділянки, на яких не позначився господарський вплив. Отож, до заповідної зони включають території, які охоронялись раніше (існуючі території та об'єкти ПЗФ), природні комплекси, що мало трансформовані антропогенними чинниками, ділянки з рідкісними видами та угрупованнями, що мають важливе наукове значення та придатні для натурних досліджень екосистем, території, що мають практичне значення для розвитку лісового, сільського, водного та інших галузей господарства (наприклад,

високопродуктивні природні чи штучні ліси, цінні в генетико-селекційному відношенні фітоценози, природні екосистеми, які б сприяли збагаченню генофонду окультурених ландшафтів тощо). Оскільки важливою функцією заповідної зони є збереження генофонду, тобто рідкісних, реліктових та ендемічних видів флори і фауни, то до неї можуть включатися навіть природні комплекси з порушеними угрупованнями, в яких зростають (мешкають) рідкісні види.

Основним призначенням *зони регульованої рекреації* є проведення науково-освітньої роботи та екологічне виховання відвідувачів НПП. Тут відбувається знайомство з природою парку, де на порівняно невеликій території представлено природне різноманіття цілого регіону. До цієї зони включають території, на яких представлені типові для нього природні екосистеми, а також різні об'єкти неживої природи, пам'ятки історії та культури. Управління відвідуванням території є однією з основних проблем цієї зони НПП, оскільки надмірне число відвідувачів може призвести до рекреаційної дигресії природних комплексів. При цьому управління й організації рекреаційної діяльності в НПП слід виходити з того, що згідно з міжнародними стандартами типова рекреація не є основним заняттям відвідувачів парку. Їх контакти з природою характеризуються як духовні, освітні та культурні. Звідси випливає найхарактерніша особливість зони регульованої рекреації НПП - надати можливість для його відвідувачів спостерігати максимально дику, вилучену з господарського використання природу. Природоохоронні заходи в зоні регульованої рекреації мають бути спрямовані на відновлення корінних екосистем.

Основна функція *зони стаціонарної рекреації* – максимальне забезпечення потреб відвідувачів НПП при мінімальному порушенні структури його природних і господарських комплексів. Ця зона виділяється в місцях, які є найбільш сприятливими для відпочинку. Для її виділення особливе значення має стійкість природних комплексів до різних видів рекреаційного впливу, мальовничість, транспортна доступність оздоровчий потенціал ландшафтів.

В цій зоні розміщуються об'єкти обслуговування відвідувачів НПП (готелі, мотелі, кемпінги та інше), а також існуючі заклади тривалого відпочинку та санаторного лікування. До неї залучаються, як природні комплекси так і населені пункти або їх частини, що мають відповідні якості: привабливу природну основу, цікаві етнографічні риси, зручні транспортні та пішохідні зв'язки.

Зона включає в себе території, придатні для проведення короткочасного відпочинку (пікніки, прогулянки тощо), території загального користування (парки, сквери, пляжі). Тут розміщуються необхідні об'єкти комунального призначення, здійснюється відповідний благоустрій цих територій.

БОКС 3.3. Рекреація, туризм і національні парки: світовий досвід

Практика організації туристичного відпочинку в умовах збереження природних ландшафтів в зарубіжних країнах показує, що ні законодавче забезпечення охорони, ні штучне обмеження відвідування не можуть вирішити проблему надмірного використання найбільш цінних в науковому чи рекреаційному відношенні об'єктів, якщо поблизу них не створені умови для відволікання на більш ординарні території і ресурси.

В США навантаження на популярні парки, які мають природоохоронний режим, в сотні разів більші ніж на сусідні території, які придатні для відпочинку, але не мають охоронного статусу. При цьому найбільший потік відвідувачів приходиться на парки, розміщені в межах 100 км від великих міст з мільйонним населенням..

Головною передумовою запобігання надлишковому рекреаційному пресу на охоронні природні комплекси є інтенсифікація рекреаційного використання периферійних або прилеглих до парків територій. Необхідним є створення зон відпочинку, що мають приблизно схожий набір рекреаційних ресурсів, але не мають тих цінностей, що притаманні території НП.

На прикладі США можна прослідкувати деякі тенденції у вирішенні проблеми суміщення відпочинку й охорони природи. Перш за все, це введення більш суворих режимів рекреаційного використання та реорганізація структури парку. Необхідність скоротити рекреацію в НП призвела до появи в законодавстві США режиму “незайманих територій”, який зараз використовується і в інших країнах. При

цьому режимі охорона природи грає провідну, а відпочинок – підлеглу роль. Не дозволяються ніякі види господарського освоєння території за винятком деяких форм зміни природного середовища, необхідних для обслуговування безмоторного (пішохідного, верхового і водного) туризму, строго обмеженого по напрямку й об'єму. Забороняється проводити дороги з твердим покриттям. Зараз у багатьох американських парках цей режим розповсюджений на 80-90% їх площі. В цілому він діє на чверті площі НП США. Середнє навантаження визначене як 1 людина-день/га в сезон.

МСОП рекомендує ввести цей режим у всіх країнах світу. Офіційно він прийнятий також в Канаді. Цей режим можна вважати компромісом між суворою охороною і мінімальним господарським використанням у вигляді рекреаційного.

Господарська зона НПП виділяється з метою здійснення парком господарської діяльності, спрямованої на виконання покладених на парк завдань, впровадження збалансованого менеджменту природними ресурсами на територіях інших землекористувачів. До неї відносяться, перш за все освоєні території, на яких ведеться традиційне сільське, лісове, рибне господарство, поширені традиційні ремесла, представлені історико-архітектурні пам'ятки, які віддзеркалюють особливості побуту та культури місцевого населення. Ця зона включає об'єкти комунального призначення, сільськогосподарські виробничі комплекси, сільгоспугіддя національного парку та землі інших землевласників і землекористувачів.

В населених пунктах, які знаходяться в межах НПП, доцільно зосереджувати центри послуг, що надаються відвідувачам, і відповідні матеріальні ресурси. Тут можуть також розміщуватись органи управління парком і адміністративні служби. В господарській зоні забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану довкілля та зниження рекреаційної цінності території НПП. Тобто, передбачається можливість введення певного особливого режиму території (в порівнянні з прилеглими, незаповідними, територіями), яка полягає у забороні або обмеженні певних видів господарювання. Діяльність людини в межах господарської зони має не вступати в протиріччя з завданнями НПП в цілому, а бути спрямованою саме на їх успішне виконання.

БОКС 3.4. Національні парки у світі

Найстаршим у світ є Йеллоустонський національний парк, створений 1872 року в США, а в Європі перший НП був створений у Швеції у 1909 р. Пізніше НП з'явились у більшості європейських держав. Однак, можливості виділення під парки великих ділянок на цій густо заселеній території обмежені. Тому європейські НП або незначні за розміром (Нідерланди, Ірландія), або створюються на території, де природоохоронні завдання реалізуються в компромісі з завданнями розвитку або інтересами власників (Франція, Італія), або створюються в межах уже обжитих і перетворених людиною ландшафтів (Англія, Уельс).

Дуже відрізняються від європейських НП північноамериканського типу, які створюються для збереження унікальних феноменів природи, ознайомлення з ними широких мас населення та забезпечення короткочасної рекреації, та НП африканського типу, що організуються далеко від населених пунктів для охорони малопорушених ландшафтів, що відзначаються багатством тваринного світу. Вони мають насамперед науково-природниче, туристичне, освітнє і, меншою мірою, рекреаційне значення.

Хоча термін “національний парк” в різних країнах має різне значення і багато з них не відповідають Категорії II МСОП (національні парки), що існують головним чином для охорони екосистем і рекреації, їх об'єднують дві ознаки: 1- національні парки створюються, щоб зберегти “особливі місця” ландшафту, та 2- ці місця зберігаються на благо нації в цілому. Практично у всіх країнах світу вони сполучають у собі завдання охорони природи і можливості для всієї нації насолоджуватися перебуванням в унікальних куточках країни. При цьому наголос робиться на екологічно безпечних формах суспільного користування НП, тих його формах, які не пошкоджують і не руйнують природне середовище, не руйнують “особливих якостей” цих заповідних територій. У таких країнах як Канада, Австрія, Англія і Уельс, Італія, Німеччина, Франція, Голландія, завдання НП мають ієрархічну структуру: у випадку нерозв'язного конфлікту між інтересами природи і рекреації перевагу має охорона природи. Отже, НП створюються скоріше як механізм збереження ніж розвитку. Однак в більшості країн має місце безумовне визнання соціально-економічних вигод НП і економічних вигод, що отримують від громадського використання НП.

На сьогодні в Україні існує 12 НПП (див. Додатки, табл. 1). Їх загальна площа становить 632,1 тис. га, що складає близько 23% від площі ПЗФ і 1% від площі держави.

Регіональні ландшафтні парки

Багаторічний досвід створення та функціонування національних парків у різних державах світу доводить, що їх можливості як місць відпочинку є обмеженими. Головною причиною цього обмеження є виконання НПП переважно природоохоронних функцій. Через це в багатьох індустріальних країнах виникла потреба організації нової, додаткової до національного парку, категорії охоронних територій здебільшого рекреаційного призначення – природних парків. Такі парки мають відвернути увагу відвідувачів від особливо цінних в науково-природничому значенні НП, й задовольнити зростаючі рекреаційні потреби суспільства. Природний парк як окрема категорія охоронних об'єктів був виділений на I Всесвітньому конгресі з національних парків, що відбувся в Сіетлі (США) у 1962 р.

Існує великий міжнародний досвід функціонування таких парків, які в різних країнах мають назву природних, ландшафтних, регіональних тощо. В Україні заповідні об'єкти цієї категорії називаються регіональними ландшафтними парками (далі - РЛП).

РЛП як організаційна форма охорони природи в Україні почав застосовуватись в практиці охорони природи з 1990 року, коли був створений перший в Україні РЛП “Дністровський каньйон” у Тернопільській області. Як категорія природно-заповідного фонду РЛП був введений в нашої країні 1992 року Законом України “Про природно-заповідний фонд України”.

Регіональні ландшафтні парки в Україні є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Особливістю РЛП та їх основною відмінністю від НПП є те, що вони в більшій мірі, ніж національні парки, поєднують в собі природоохоронні та суто соціальні функції.

Основними цільовими функціями РЛП є: природоохоронна (збереження особливостей і краси ландшафту, цінних природних комплексів та об'єктів), охорона пам'яток культури і історії, рекреаційна (організація відпочинку і збереження високих рекреаційних якостей середовища), освітньо-пізнавальна (сприяння екологічній освіті, виховання патріотичного ставлення до рідної природи, культури та історії).

Основними завданнями регіональних ландшафтних парків є збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів, відтворення порушених природних комплексів, створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах, сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

Придатність певної території для створення РЛП визначається його функціями та завданнями і залежить від наявності природних, культурних та історичних цінностей, можливостей проведення на їх базі екологічного виховання, різних видів рекреації, оздоровлення. Відповідно, бажано, щоб до території РЛП було включено відносно незмінені природні комплекси (типові або унікальні для даного регіону), природні екотопи з цінним рослинним і тваринним світом. Територія парку має бути “екологічно чистою”, тобто характеризуватись відсутністю значного забруднення території, не містити (та не відчувати вплив ззовні) виробництв, діяльність яких призводить до погіршення стану довкілля та зниження її рекреаційної, оздоровчої і природоохоронної цінності. На території РЛП мають бути об'єкти культурної та історичної спадщини, вона має бути привабливою та придатною для різних видів рекреації, мати освітню та виховну цінність.

На відміну від НПП, РЛП можуть створюватися поблизу великих міст. В цих умовах РЛП мають переваги саме як організаційна форма охорони природи: дозволяють враховувати роздробленість території, перетвореність природних умов, високі

антропогенні навантаження, а також створюють передумови збереження невеликих, але досить добре збережених і цінних природних комплексів. Крім того, в цих умовах найбільш повно проявляються соціальні функції РЛП, зокрема можливість задоволення потреб міського населення у місцях відпочинку, можливість організації пізнавально-просвітницьких форм відпочинку тощо. РЛП є перспективною організаційною формою охорони природних територій саме в регіонах з високим ступенем господарської освоєності ландшафтів.

Загальною тенденцією у функціонуванні заповідних об'єктів РЛП є розширення спектру їх функцій. До функцій рекреаційного використання та збереження мальовничих ландшафтів з часом долучаються функції охорони природних та історико-культурних об'єктів, сприяння соціальному і економічному розвитку території, узгодженому з функцією охорони природи, організація туризму, екологічної освіти місцевого населення і відвідувачів, а також проведення наукових досліджень і моніторингу.

Таким чином РЛП (ПП) є багатофункціональними заповідними об'єктами. Відповідно, основою для організації діяльності по їх охороні і використанню є функціональне зонування території. В Україні в межах РЛП можуть виділятися функціональні зони, з урахуванням тих самих вимог, що встановлені для територій національних природних парків. Тут можуть бути виділені такі зони: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська. Влаштування території РЛП здійснюється на основі Проекту організації території РЛП, охорони, відновлення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів.

Враховуючи щільність заселеності нашої країни, а також високий ступінь перетвореності ландшафтів, потреба в створенні РЛП в Україні є дуже значною. Потенціальні можливості для створення РЛП мають Українські Карпати, Прикарпаття та Західне Поділля, для яких характерні мальовничі ландшафти, багатий рослинний та тваринний світ, наявні мінеральні джерела, де збереглося багато археологічних та історико-культурних пам'яток. Багатством рекреаційного потенціалу відзначаються узбережжя Чорного та Азовського морів. Особливо важливим є створення РЛП у східній частині України, у зв'язку з її значною урбанізованістю. Актуальним є формування мережі РЛП і для центральної частини України, де НПП досі відсутні. Водночас, саме в цьому регіоні є багато історико-культурних цінностей та місць, пов'язаних з історією нашого народу.

Формування мережі РЛП в Україні відбувається швидкими темпами. На 01.01.2002 р. уже в різних регіонах України діяло 37 РЛП (див. Додатки, табл. 2). Їх, загальна площа становить близько 500 тис. га, або 18% від площі ПЗФ та 0,8% від площі держави.

Заказники

Заказники є однією з найбільш розповсюджених в Україні категорій заповідних об'єктів і мають суттєве значення в мережі її ПЗФ.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Вони виконують функції збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів, підтримання загального екологічного балансу. Залежно від своєї природоохоронної, екологічної, наукової й іншої цінності заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, занесені до Червоної книги України (а також світових та європейських "червоних" переліків), території, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення, території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водоохоронна, ґрунтозахисна,

лісогосподарська тощо), території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси тощо.

Заказниками місцевого значення оголошуються на територіях, природні комплекси та природні ресурси яких мають переважно регіональне або місцеве значення: види рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, рослинні угруповання, типові та рідкісні для регіонів тощо.

Залежно від цільового призначення та необхідного режиму охорони заказники поділяються на типи, зміст яких наведено в табл.3.1.

Таблиця 3.1. Типи заказників

<i>Тип заказників</i>	<i>Призначення заказників</i>
ландшафтні	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних природних комплексів (природних ландшафтів)
лісові	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних типових та унікальних для України та окремих її регіонів лісових насаджень, що мають природоохоронну, наукову або прикладну цінність
ботанічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин і їх угруповань
загальнозоологічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин, (підвидів, популяцій)
орнітологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів птахів, (підвидів, популяцій), створення сприятливих умов для птахів під час гніздування, линяння та зимівлі, міграцій
ентомологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів комах
іхтіологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому і господарському відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів риб, (підвидів, популяцій) в місцях їх нересту, нагулу та зимівлі
гідрологічні	призначені для збереження і відновлення цінних водних об'єктів і природних комплексів (болотних, озерних, річкових, морських)
загальногеологічні	призначені для збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи (геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів і інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту)
палеонтологічні	призначені для збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове значення
карстово-спелеологічні	призначені для збереження цінних у науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень печерних видів флори і фауни

Віднесення заказника до одного з наведених вище типів вказує на той основний об'єкт охорони, заради якого територію було оголошено заказником. Це може бути ландшафт в цілому, або ентомофауна, іхтіофауна, окремий вид тощо. Зрозуміло, що для збереження якоїсь частини природного комплексу необхідно зберегти весь комплекс.

Особливості режиму конкретного заказника визначаються на підставі обстеження території та наукового обґрунтування і визначаються комплексом факторів, зокрема: конкретною метою охорони, станом природних комплексів, впливом ззовні тощо. Тому режими різних заказників можуть значно різнитись.

На території заказника обмежується або забороняється господарська діяльність, здійснення якої може перешкоджати збереженню об'єкта охорони, тобто суперечить цілям та завданням заказника. Іншими словами, тут дозволяються ті види господарювання й в тих обсягах та в строках, які не впливають негативно на стан об'єктів охорони. Може

бути ситуація, коли заборона якогось виду користування ресурсами розповсюджується на частину території заказника.

Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів, на яких і покладається забезпечення режиму охорони та збереження території. У зв'язку з цим в питаннях охорони заказників існують певні проблеми.

Часто територія одного заказника знаходиться у віданні декількох землекористувачів. Землі деяких заказників (або їх частини) взагалі не мають постійних користувачів і тоді заказник знаходиться у віданні місцевих рад (сільських, селищних, міських). Часто виконання завдань, що покладаються на заказник, вимагає не тільки пасивної охорони території, а й виконання конкретної практичної природоохоронної діяльності. Оскільки для здійснення цієї діяльності потрібні відповідні фахівці, то координація та проведення наукових досліджень у заказниках (як і пам'яток природи та заповідних урочищ) покладається на співробітників природних заповідників, що розташовані поблизу заказника.

Слід підкреслити, що заказники відіграють важливу роль у сучасній мережі ПЗФ України. Завдяки великому різноманіттю, багаточисельності та розміщенню в різних за природними і соціально-економічними умовами регіонах, вони фактично являють собою систему підтримки заповідників та НПП, яка підвищує ефект діяльності останніх.

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі (станом на 1.01.2002 р.) 2556 заказників, із яких 283 мають загальнодержавне значення. Частка кількості заказників від загальної кількості територій і об'єктів ПЗФ становить близько 36%, а їх загальна площа - близько 40% від площі ПЗФ і 1,7% від площі держави. Розміри окремих заказників варіюють в дуже широких межах – від 1 га до десятків тисяч га. Близько 80% заказників загальнодержавного значення мають площі в діапазоні 100 – 10000 га, біля 18% - до 100 га. Найбільшим серед них є ландшафтний заказник Сулинський (Полтавська та Черкаська області), площею 31161,3 га.

Пам'ятки природи

Термін “пам'ятка природи” уперше ввів Олександр фон Гумбольдт у XVIII ст. Під час подорожі (1799-1804 рр.) Південною Америкою він побачив у Венесуелі велетенські дерева із родини мімозових. У своєму звіті про подорож він висловив думку про необхідність збереження таких об'єктів як “реліквії природи” або “пам'яток природи” і ввів це поняття у природоохоронну літературу.

Пам'ятка природи як категорія заповідних об'єктів застосовується в багатьох країнах, але часто, в різних країнах це поняття дещо відрізняється за змістом. На початку XX ст. велись дискусії про те, що саме потрібно вважати за пам'ятку природи – об'єкти живої чи неживої природи, окремі видатні витвори природи чи великі за площею природні ділянки, а чи й створені людиною елементи ландшафту.

За визначенням Закону “Про природно-заповідний фонд України”, пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення. Територія чи окремих природний об'єкт, що мають особливу природоохоронну, наукову, пізнавальну, культурну, естетичну, господарську, оздоровчо-рекреаційну чи іншу цінність, є унікальними чи типовими для держави, оголошуються пам'ятками природи загальнодержавного значення. Територія чи окремих природний об'єкт, що мають велику цінність, є унікальними чи типовими для певного регіону, оголошуються пам'ятками природи місцевого значення.

Залежно від характеру, походження і необхідного режиму охорони пам'ятки природи поділяються на такі типи:

- **комплексні** – до яких можуть бути віднесені:

- ділянки мальовничих місцевостей,

- еталонні ділянки недоторканої природи,
 - локальні території, на яких серед антропогенно зміненого ландшафту збереглися рештки природних екосистем,
 - природні ландшафти з унікальними формами рельєфу (гори, групи скель, ущелини, каньйони, групи печер, льодовикові цирки і долини, моренно-валунні гряди, гігантські полої тощо),
- **ботанічні** – представляють собою:
- місця зростання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів рослин,
 - лісові масиви та ділянки лісу, особливо цінні за своїми характеристиками (породним складом, продуктивністю, генетичними якостями тощо), а також зразки видатних досягнень лісогосподарської науки і практики,
 - окремі гаї, дерева-довгожителі та їх біогрупи, дерева, що мають історико-меморіальне значення, дерева оригінальних форм, окремі екземпляри екзотів і реліктів, а також природні об'єкти штучного походження - стародавні алеї, парки, бульвари,
- **зоологічні** – оголошуються в місцях мешкання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів тварин, в місцях гніздування птахів, колоніальних поселень тварин тощо,
- **гідрологічні** – до яких відносять природні об'єкти, що відіграють важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій та мають водоохоронне значення -
- витоки річок, водно-болотні комплекси, ділянки заплав невеликих річок, ділянки морського узбережжя,
 - окремі водні об'єкти – озера, ставки, водоспади,
 - природні гідромінеральні комплекси - термальні і мінеральні водяні джерела, родовища лікувальних грязей,
- **геологічні** – являють собою геологічні відслонення, що мають особливу наукову цінність:
- опорні розрізи, стратотипи, виходи рідкісних мінералів, гірських порід і корисних копалин,
 - геолого-географічні полігони, у тому числі класичні ділянки з особливо виразними слідами сейсмічних явищ, а також оголення розривних і складчастих порушень залягання гірських порід,
 - останці, прояви карсту, печери, гроти, окремі мальовничі скелі, льодовикові валуни, визначні гори, еталонні ділянки родовищ корисних копалин, місцезнаходження рідкісних чи особливо цінних палеонтологічних об'єктів, а також геологічні об'єкти штучного походження, наприклад, старі кар'єри тощо.

Оголошення пам'яток природи провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Відповідно до мети оголошення, на території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни їх первісного стану. За умови дотримання цих вимог пам'ятки природи можуть використовуватись у наукових (моніторинг стану навколишнього середовища, вивчення природних екосистем і їх компонентів), культурно-освітніх, оздоровчо-рекреаційних і естетичних цілях. Враховуючи велику різноманітність територій і об'єктів, що оголошуються пам'ятками природи, режими їх охорони та використання є надзвичайно різними. Припустимі види використання визначаються для кожної пам'ятки природи залежно від характеру й особливостей території чи об'єкту, їх стану, оточуючої території. Забезпечення дотримання встановленого режиму покладається на власників або користувачів земель та об'єктів, оголошених пам'ятками природи.

В сильно освоєних регіонах категорія пам'яток природи набуває виняткового значення для охорони малих за площею природних комплексів, що є необхідним для

формування (або підтримання) екологічно збалансованої просторової структури ландшафту. Пам'ятка природи – переважаюча за кількістю об'єктів категорія ПЗФ України. Станом на 1.01.2002 р. в Україні нараховується 3028 пам'яток природи, з них 132 – загальнодержавного значення. В законодавстві України немає обмежень щодо площ, які можуть мати території та об'єкти цієї категорії. Проте, на практиці, пам'ятки природи в Україні – це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або унікальні об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа (наприклад для окремих дерев чи джерел). Біля 70% пам'яток природи загальнодержавного значення мають площі від 10 до 100 га, найчастіше – декілька десятків га. Близько 10% пам'яток природи – мають площу менше 1 га. Найбільшою за розмірами є ботанічна пам'ятка природи “Холодний яр” у Черкаській області площею 553,0 га.

Частка пам'яток природи в ПЗФ України за кількістю становить близько 43 %, а за площею всього 0,9%.

Заповідні урочища

Заповідні урочища (синоніми: резервати природи, заповідні ділянки природних ландшафтів) поряд із пам'ятками природи і національними парками є однією з найстаріших форм охорони природних об'єктів, яка найбільш широко застосовується в європейських країнах. Перші з них були організовані в колишній Чехословаччині 1838 року для охорони пралісів. Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні природні територіальні комплекси, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення. Заповідні урочища оголошуються з метою охорони їх в природному стані.

Особливості заповідних урочищ визначені в самій назві цієї категорії. Урочище – це примітна (визначна) ділянка місцевості з чітко сформованими природними межами (наприклад, степова балка, водойма тощо). Тобто, вимогою для території заповідного урочища є територіальна цілісність і природність меж. Водночас для їх території має бути встановлений суворий заповідний режим - тут забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах. Вимоги цього режиму аналогічні до режиму, встановленого для природних заповідників (див. § 2.2.1).

Функціональне призначення заповідних урочищ – збереження у природному стані цілісних ландшафтів. Ця функція визначає важливу роль заповідних урочищ у комплексному збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття, а також у вивченні природних процесів, що протікають в них. Не важко помітити, що аналогічні функції виконують і природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників і національних природних парків. Та, на відміну від цих категорій ПЗФ, які є природоохоронними територіями загальнодержавного значення, заповідні урочища – території місцевого значення. Крім того, оголошення певної території заповідним урочищем провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Тобто на базі цих територій не створюються природоохоронні установи, а для управління ними - спеціальні адміністрації. Забезпечення режиму охорони та збереження території заповідних урочищ покладається на власників або користувачів відповідних земельних ділянок.

До основних проблем, що потребують вирішення для забезпечення збереження природних комплексів заповідних урочищ, належать: вивчення стану територій та динаміки процесів, що відбуваються в природних комплексах, розробка теоретичних засад і методичних рекомендацій щодо встановлення сприятливого режиму охорони території конкретного заповідного урочища (обґрунтування режиму абсолютної чи регульованої заповідності), практичне втілення науково обґрунтованого режиму, тобто здійснення, при необхідності, конкретної природоохоронної діяльності, пошук можливостей покращення умов охорони (збільшення площі, створення охоронних зон). Можливості землекористувачів (землевласників) щодо розв'язання цих проблем є обмеженими, тому

координацію та проведення наукових досліджень в межах заповідних урочищ, розробку методичних рекомендацій та деякі інші види діяльності мають здійснювати фахівці природних заповідників, розташованих у регіоні.

В складі ПЗФ України зараз нараховується 759 заповідних урочищ, загальною площею 84,1 тис.га, що становить 3,2% від його площі. Більша частина заповідних урочищ має незначні розміри – декілька десятків га. Але серед них зустрічаються як дуже малі – менше 1га, так і відносно великі – до декількох тис. га. Найбільше заповідне урочище – “Дністровські плавні” в Одеській області має площу 7620,0 га.

Ботанічні сади

Перші ботанічні сади на території України почали організовуватись на початку ХІХ століття. У 1804 році був закладений ботсад при Харківському університеті, у 1806 р. – при Вищій Волинській гімназії у м. Кременці, у 1812 році – Нікітський ботанічний сад у Криму. Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення і збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної та господарської цінності їх територій та колекцій, ботанічні сади можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. До складу природно-заповідного фонду ця категорія була введена у 1983 році.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами, тоді як ботанічним садам місцевого значення статус науково-дослідної установи може бути наданий у встановленому порядку.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам у постійне користування.

Ботанічні сади можуть бути як окремими юридичними особами, так і входити до складу науково-дослідної установи чи навчального закладу. Для управління ними створюються спеціальні адміністрації, в складі яких є наукові і науково-технічні співробітники, адміністративно-господарський персонал й служба охорони, або вони обслуговуються штатами того органу, у віданні якого перебувають.

На ботанічні сади покладається виконання таких основних завдань: збереження в штучних умовах колекцій живих рослин (особливо рідкісних і зникаючих видів) й інших ботанічних об'єктів, що мають наукове, навчальне, економічне і культурне значення, проведення науково-дослідних робіт, проведення учбово-педагогічної і науково-просвітницької роботи в галузі ботаніки й охорони природи, рослинництва і селекції, декоративного садівництва і ландшафтної архітектури.

До основних напрямків наукових досліджень, що здійснюються ботанічними садами відносяться: організація спеціальних експозицій, колекційних і експериментальних ділянок, розплідників, гербаріїв, допоміжних лабораторій, організація експедицій і участь в експедиціях інших установ з метою вивчення і мобілізації рослинних ресурсів і поповнення колекційних фондів, створення насінних фондів, обмін насіннями і живими рослинами з різними установами й організаціями, первинне вирощування, селекція і розмноження нових цінних у господарському відношенні видів рослин природної флори і інтродукованих культурних рослин для їхнього впровадження в різні галузі господарства, розробка наукових основ і методів захисту інтродукованих рослин від шкідників і хвороб, розробка наукових основ декоративного садівництва і ландшафтної архітектури, проведення наукових конференцій і нарад, публікація наукових праць, каталогів насіння рослин, видання науково-популярної літератури, путівників і інших посібників, пов'язаних з науково-дослідною роботою і популяризацією діяльності ботанічних садів.

Останнім часом, коли все більше видів рослин стають рідкісними та спостерігається скорочення площ, на яких існує природна рослинність, усе більшої актуальності набувають активні форми збереження біорізноманіття. За умов інтенсивного господарювання, охорона видів *in situ* (в природі), хоча природно є ідеальним заходом, не завжди може гарантувати їх подальше існування і історичний розвиток. Тому з'явився новий науковий напрямок, який називається охороною *ex situ* – який полягає у збереженні фітогенотипу за межами природних ареалів рослин в штучних умовах у вигляді живих рослин, насіння, культури тканин чи клітин з метою їх подальшої інтродукції і репатріації в природне середовище. Цю роль виконують ботанічні сади. В багатьох з них формуються штучні фітоценози, так звані ботаніко-географічні ділянки, де проводяться дослідження і опрацьовуються методики відновлення популяцій, що вимирають.

В межах території ботанічного саду забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій рослин. З огляду на багатофункціональність ботанічних садів, для забезпечення їх нормального функціонування, необхідного режиму охорони й ефективного використання, в межах їх території можуть бути виділені функціональні зони: експозиційна (призначена для проведення екскурсій та лекцій, ознайомлення відвідувачів з експозиціями ботсаду, прогулянок), наукова (призначена для розміщення експериментальних ділянок, колекцій тощо та проведення науково-дослідних робіт), заповідна (призначена для експериментів, наприклад, з інтродукції рідкісних і зникаючих видів рослин, для збереження особливо рідкісних та цінних видів тощо, відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень), адміністративно-господарська, де розміщені службові та господарські приміщення, здійснюється господарська діяльність.

Влаштування території, виділення зон різного призначення, конкретні задачі, науковий профіль, особливості режиму охорони і використання території визначаються при розробці Проекту організації території ботанічного саду.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 22 ботанічних сади, що мають статус об'єктів ПЗФ, із них 17 мають загальнодержавне значення.

Дендрологічні парки

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Основні завдання, а також напрямки науково-дослідної роботи в дендрологічних парках, а також організаційно-правові засади їх функціонування є такими самими, що і для ботанічних садів. Основною відмінністю є те, що увага дендрологічних парків спрямована на вивчення та збереження видів дерев та чагарників.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій. На ній може бути проведено зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Дендропарки загальнодержавного значення визначені законодавством як науково-дослідні природоохоронні установи, для управління якими мають створюватись спеціальні адміністрації, з відповідними фахівцями, службою охорони, господарського обслуговування. Фактично такими установами в Україні є тільки дендропарки – “Тростянець”, “Софіївка”, “Олександрія”, “Веселі Боковеньки”, Сирецький, інші знаходяться у віданні різноманітних підприємств, установ, організацій.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 35 дендрологічних парків, які мають статус об'єктів ПЗФ, із них 19 мають загальнодержавне значення.

Серед дендропарків загальнодержавного значення 9 засновані у 50-70 роках двадцятого століття, інші 10 - створені на базі старовинних парків, закладених у XVIII-

XIX ст. Від старовинних парків, що віднесені до парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, вони відрізняються головним чином тим, що є науково-дослідними установами або слугують базою для здійснення наукових досліджень з проблем лісівництва, дендрології та паркового будівництва для лісогосподарських підприємств, вищих навчальних закладів тощо.

Особливу увагу серед них привертають такі знамениті, як “Олександрія” (м. Біла Церква), “Софіївка” (м. Умань), “Тростянець” (Чернігівська область), “Веселі Боковеньки” (Кіровоградська обл.), “Асканія-Нова” (Херсонська обл.) тощо, які вважаються справжніми перлинами паркової архітектури та дендрології.

Зоологічні парки

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі. До складу природно-заповідного фонду України ця категорія була введена 1983 року.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної і господарської цінності колекцій, зоопарки, як об'єкти ПЗФ, можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними, культурно-освітніми та науково-дослідними установами. Земельні ділянки, на яких вони розташовані, вилучаються з господарського використання і надаються зоопаркам в постійне користування.

Порядок діяльності кожного зоологічного парку загальнодержавного значення, особливості природоохоронного режиму та функціонування, його охорона регулюються індивідуальним положенням, яке розробляється на основі “Положення про зоологічний парк загальнодержавного значення”, затвердженого спільним наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України та Міністерства культури і мистецтв України від 20.02.98 р. № 21/46. До основних завдань зоологічних парків відносяться: формування та утримання колекцій тварин, широкий показ їх населенню, збереження і відтворення в штучних умовах видів тварин, яким загрожує зникнення, в першу чергу видів, занесених до Червоної книги України і міжнародних “червоних” переліків, а також інших видів, що мають велике наукове і культурно-просвітнє значення, проведення науково-дослідних робіт, проведення навчально-виховної і культурно-освітньої роботи в галузі екології та охорони природи, зоології, етології, тваринництва, звірівництва і мисливського господарства, поширення еколого-освітніх знань, здійснення різноманітних форм культурного обслуговування, створення умов для відпочинку населення, при збереженні сприятливих умов утримання тварин.

Зоологічні парки, як науково-дослідні установи здійснюють свою наукову діяльність за такими основними напрямками:

- розробка наукових основ утримання та відтворення диких тварин у неволі,
- розведення диких тварин, особливо рідкісних і зникаючих видів, з метою збереження їхнього генофонду,
- розробка найбільш ефективних форм і методів експозиційної науково-просвітньої роботи,
- публікація наукової і популярної літератури, що відображає всі сторони діяльності зоологічного парку (наукові праці, путівники, інформаційні матеріали, довідники, проспекти екскурсій і лекцій, листівки, афіші, плакати, фотоальбоми).

З метою забезпечення виконання зоологічними парками їх різнопланових завдань виділяються такі функціональні зони: експозиційна (призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях), наукова (призначена для проведення науково-дослідних робіт) рекреаційна (призначена для

організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку) та господарська, в якій розміщуються адміністративні та господарські приміщення й об'єкти.

Для цих зон встановлюються різні режими охорони, використання та відвідування, а облаштування території зоопарку здійснюється відповідно до Проекту організації його території.

На сьогодні в Україні є 12 зоологічних парків – об'єктів природно-заповідного фонду, з них 7 мають загальнодержавне значення.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.

Залежно від ступеня унікальності, естетичної, наукової, природоохоронної, рекреаційної й оздоровчої цінності, збереженості первісної планувальної структури тощо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. Їх території можуть використовуватись і для проведення наукових досліджень. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитись як з вилученням, так і без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

Проведення заходів щодо охорони і використання територій парків, їх утримання та реконструкція здійснюється за проектами організації території парків. Для кожного об'єкта має бути розроблено науково обґрунтований проект утримання та реконструкції (або консервації, реставрації, відновлення), при необхідності здійснено функціональне зонування територій з розробкою спеціальних режимів охорони і використання, визначенням допустимих норм рекреаційного навантаження.

Утримання парку в належному стані вимагає здійснення постійного догляду за насадженнями, а саме проведення санітарних рубок, рубок реконструкції та догляду з підсадкою, замість загблих, дерев ідентичного видового складу, вжиття заходів щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів. За необхідності, при проектуванні на території парків можуть бути виділені функціональні зони, відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню (порушення паркових композицій, будівництво нових споруд, пошкодження рослинного та ґрунтового покриву, архітектурних форм і споруд, знищення диких тварин, застосування будь-яких інших видів нецільового використання території та природних ресурсів).

Забезпечення охорони, утримання в належному стані, дотримання встановленого режиму їх використання покладається на адміністрації парків, або на підприємства, установи й організації, на землях і у віданні яких знаходяться парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України - це старовинні парки, створені у XVII-XIX століттях. Парки закладались навколо великих маєтків, що були власністю окремих заможних родин. Створювались вони з використанням природних особливостей ландшафтів, що збагачувались штучними насадженнями, ставками, архітектурними спорудами і займали значні площі. В наш час

старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (і дендропарки) використовуються як місця масового відпочинку або як території оздоровчих та лікувальних установ. Зміна функцій старовинних парків призвела до перепланування окремих ділянок, будівництва споруд та об'єктів, не передбачених первісними проектами.

На сьогодні спеціальна адміністрація створена для управління тільки трьома видатними парками, розташованими в АР Крим – Масандрівським, Місхорським та Лівадійським. Управління іншими парками здійснюється підприємствами, установами, організаціями, у віданні та на землях яких знаходяться ці парки (школами-інтернатами, технікумами, профтехучилищами та іншими навчальними закладами, лікарнями і диспансерами, санаторіями, колективними сільськогосподарськими та лісогосподарськими підприємствами, науково-дослідними інститутами і дослідними станціями тощо). Багато парків не мають безпосередніх землекористувачів, їх підпорядковано органам місцевого самоврядування. Відсутність спеціальних адміністрацій для управління парками призводить до того, що вони не забезпечуються належним доглядом за насадженнями та парковими спорудами.

Експлуатація парків в умовах інтенсивних рекреаційних навантажень і недостатнього догляду за насадженнями вносить суттєві зміни в загальну структуру цих природно-антропогенних комплексів. Для більшості парків актуальним є питання про проведення реконструкції насаджень, спрямованої на збагачення видового складу, відновлення первинних ландшафтів, повернення домінуючої ролі тим видам, які склали основу парку при його закладці, або у період розквіту.

Ще одним негативним моментом у проблемі збереження парків є випадки відчуження земельних ділянок парків та використання їх не за призначенням: під забудову, городи тощо, що пов'язано з тим, що межі заповідних об'єктів не перенесені в натуру. Тому зараз на територіях багатьох старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є багато об'єктів, які змінюють їх історичний вигляд - стадіони та спортивні майданчики, споруди установ, яким підпорядковано парки, недобудовані споруди, приватна забудова та ін. Така ситуація викликає особливе занепокоєння, бо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва з повним правом можна вважати найбільш досконалим у естетичному відношенні видом перетвореного людиною ландшафту. Парки є не тільки територіями для відпочинку і прогулянок, а свого роду витворами мистецтва, які віддзеркалюють ставлення людини до природи й самі стають частиною довкілля.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 529 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з них 88 мають загальнодержавне значення.

Охоронні зони

Відповідно до чинного законодавства, з метою забезпечення встановлених режимів охорони природних комплексів та об'єктів природного заповідника та запобігання негативному впливу на них різних видів господарської діяльності, що здійснюється на прилеглих до нього територіях, установлюються охоронні зони. В разі необхідності охоронні зони можуть установлюватись і на територіях, прилеглих до територій і об'єктів ПЗФ інших категорій.

Територія (акваторія) охоронної зони не має статусу заповідної території і не відноситься до ПЗФ. Її призначенням є захист заповідної території від негативних впливів ззовні, що забезпечується введенням на території охоронної зони спеціального режиму з обмеженням або заборонаю певних видів господарської діяльності. Ця зона може виділятися фрагментарно навколо окремих найбільш цінних ділянок заповідного об'єкту або оточувати його з усіх боків суцільною смугою.

Охоронні зони установлюються без вилучення земельних ділянок у їх власників та користувачів.

Розміри та режим охоронної зони визначаються в кожному конкретному випадку. Розмір охоронної зони має бути таким, щоб забезпечити збереженість заповідного

об'єкту, а це, в свою чергу, залежить як від характеру самого об'єкту охорони (порушеності його природних комплексів, стійкості екосистем, площі, конфігурації тощо), так і від інтенсивності та характеру господарської діяльності на прилеглих територіях. Отже, розміри охоронної зони можна визначити лише шляхом спеціального обстеження ландшафтів та господарської діяльності на прилеглих територіях.

Режим охоронної зони визначається на основі оцінки впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище. Сама ж оцінка такого впливу здійснюється на основі екологічної експертизи.

У межах охоронних зон не дозволяється будівництво промислових та інших об'єктів, розвиток такої господарської діяльності, яка може призвести до негативного впливу на територію чи об'єкт ПЗФ. Тут можуть бути заборонені чи обмежені геолого-розвідувальні роботи, видобуток корисних копалин, промислове та любительське рибальство, рубки лісу, полювання, влаштування місць масового відпочинку, туризм, застосування засобів хімізації сільського господарства, суцільна оранка масивів сільськогосподарських угідь тощо. Підприємства, установи й організації, на землях яких створюються охоронні зони здійснюють свою господарську діяльність з дотриманням установленого режиму охоронної зони.

На сьогодні охоронні зони створені навколо природних заповідників: Луганського (навколо філій “Станично-Луганське” – 520,0 га, “Стрілецький степ” – 1160,0 га, “Провальський степ” – 437,0 га) Українського степового (навколо філій “Хомутовський степ” – 1652,0 га, “Кам'яні могили” – 1383,4 га, “Михайлівська цілина” – 786,2 га), Канівського (1354,0 га), Поліського (9878,0 га), Горгани (3852,8 га) Дніпровсько-Орільського (3153,0 га), Кримського (навколо філії “Лебедині острови” – 16780,0 га), Карадазького (961,0 га), деяких ділянок Чорноморського біосферного заповідника (загальною площею 9278,0 га).

Контрольні запитання та завдання:

1. Яка класифікація територій та об'єктів ПЗФ прийнята в Україні?
2. За яким принципом території та об'єкти ПЗФ відносяться до певних категорій?
3. Назвіть основні характерні риси та відмінності окремих категорій ПЗФ.
4. У чому полягає функціональне зонування території національних природних парків та біосферних заповідників?

3.5. Категорії природно-заповідних територій Міжнародного союзу охорони природи та природно-заповідного фонду України

Збір інформації, її аналіз та підготовку пропозицій щодо світової практики заповідання здійснює авторитетна міжнародна громадська організація - Міжнародний союз охорони природи (далі – МСОП)*. В її рамках діє Всесвітня комісія з питань природоохоронних територій, яка тісно співпрацює з Міжнародним центром моніторингу довкілля у м. Кембриджі (Великобританія). У цьому центрі знаходиться банк даних щодо усіх природоохоронних територій світу.

МСОП під природоохоронною (природно-заповідною) територією (англ. - a protected area) розуміє „ділянку суші та/або моря, що спеціально визначена для збереження біорізноманіття, природних та пов'язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим в межах якої забезпечується законодавчими та іншими ефективними засобами” і з 1992 р. визначає 6 категорій природоохоронних територій. Ці

* Частіше вживана й офіційна аббревіатура Міжнародного союзу охорони природи (англ. - The World Conservation Union) англійською мовою позначається як „IUCN” й походить від попередньої назви цієї організації, а саме – The International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources.

категорії визначаються залежно від спрямованості цілей управління і наведені в табл.2.2.

Таблиця 3.2. Категорії природно-заповідних територій МСОП (за Davey, 1998; див. також: Андрієнко, Онищенко, Клєстов та інші, 2001).

Індекс категорії	Назва		Характер управління й охорони
	англійською	українською	
категорія I	Strict Protection	Територія суворої охорони	-
	Ia	Strict Nature Reserve	управління спрямоване переважно на наукові дослідження
	Iб	Wilderness Area	здійснюється охорона дикої природи без втручання в природні процеси
категорія II	National Park	Національний парк	управління з метою збереження екосистем та для цілей рекреації
категорія III	Natural Monument	Пам'ятка природи	управління з метою охорони специфічних природних рис
категорія IV	Habitat/Species Management Area	Територія для збереження природних середовищ і видів	здійснюється охорона певних типів природних середовищ та/або окремих видів флори і фауни чи їх груп
категорія V	Protected Landscape/Seascape	Територія охорони ландшафту / морська акваторія	поєднується збереження ландшафтів та/або акваторій і рекреація
категорія VI	Managed Resource Protected Area	Територія охорони ресурсів	збереження природних цінностей забезпечується шляхом сталого використання природних ресурсів

Стисло розглянемо категорії природоохоронних територій МСОП, оскільки при вирішенні питань міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи важливе оперування деякими спільними для різних країн категоріями ПЗФ. Зокрема, важливим є співставлення категорій ПЗФ України, які були розглянуті в § 2.2, з категоріями МСОП.

Природний резерват суворої охорони (підкатегорія Ia) визначається як ділянка суші та/або моря, яка містить визначні або репрезентативні екосистеми, геологічні або фізіологічні особливості та/або види, які представляють інтерес для наукових досліджень та/або моніторингу довкілля.

Цілі управління природним резерватом суворої охорони зводяться до збереження природних середовищ, екосистем, видів, ландшафтів та екологічних процесів у них непорушеними настільки, наскільки це можливо. Зокрема, через обмеження доступу людей до резервату й мінімізації зовнішніх впливів шляхом ретельного планування і виконання дослідницьких та інших дозволених робіт.

Територія природного резервату суворої охорони має бути достатнього розміру, щоб гарантувати цілісність її екосистем та досягнення цілей управління, заради яких ця територія була заповідана. Ця територія має бути поза прямим антропогенним впливом як на час створення, так і надалі. Збереження біорізноманіття тут можливе без активного менеджменту або реконструкції природних середовищ (що й відрізняє резерват від категорії IV).

Територія для збереження дикої природи (підкатегорія Iб) – це велика незмінена або слабко змінена ділянка суші та/або моря, де зберігся природний характер території без великих населених пунктів і постійного її відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження даної території в природному стані.

Загальна мета управління цією природно-заповідною категорією – забезпечити прийдешнім поколінням людей можливість відчувати насолоду від спілкування з природою, яка не була істотно порушена, підтримувати протягом тривалого часу її головні особливості й давати можливість місцевому населенню підтримувати притаманний їм спосіб життя.

Територія для збереження дикої природи повинна мати високу природну якість, не зазнавати суттєвого антропогенного впливу, включати визначні екологічні, геологічні,

фізико-географічні або інші об'єкти, що становлять наукову, освітню, естетичну, історичну та іншу цінність. Важливим є також те, що ця територія надавала можливості для усамітнення людей, що зрідка можуть насолоджуватись дикою природою, з використанням простих, тихих, не забруднюючих довкілля транспортних засобів (маються на увазі немоторизовані засоби пересування). Для того, щоб забезпечити зазначені цілі заповідання, територія для збереження дикої природи має бути досить значних розмірів.

Національний парк (категорія II) – це природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більше екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних з цілями збереження природного довкілля.

Загальна мета управління національними парками полягає в охороні природних і мальовничих території національного та міжнародного значення для реалізації духовних, наукових, освітніх, рекреаційних або туристичних потреб, увіковічення в природному стані репрезентативних зразків фізико-географічних регіонів, угруповань, генетичних ресурсів і видів, забезпечення їх стійкості та різноманіття. Відвідування природного парку має бути на рівні, за якого його територія підтримується в природному або близькому до нього стані, але при цьому приймаються до уваги потреби місцевого населення у використанні природних ресурсів парку такою мірою, яка не суперечить іншим цілям його управління.

Територія національного парку має включати репрезентативні для біогеографічного регіону типи ландшафтів, де види рослин і тварин, екотопи та геоморфологічні об'єкти мають особливе духовне, наукове, освітнє, рекреаційне і туристичне значення. Ця територія також має бути достатньо великою і включати одну або більше цілісних екосистем, суттєво незмінених людською діяльністю.

Пам'ятка природи (категорія III) – це територія, яка містить одну або більше специфічних природних або природно-культурних цінностей, які є визначними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Мета управління ними полягає в довічному збереженні цих цінностей і, за можливості, їх дослідження та використання в освітніх цілях і для одержання естетичної насолоди. Діяльність, що визнається за шкідливу для цілей заповідання, виключається й попереджується. Територія пам'ятки природи має включати одну або більше значних цінностей (до яких, наприклад, належать ефектні водоспади, печери, кратери, відслонення з викопними рештками, піщані дюни разом з унікальною або репрезентативною фауною і флорою тощо). Її розміри мають бути достатніми, щоб зберегти її цінності.

Територія для збереження природних середовищ і видів (категорія IV) є ділянкою суші та/або моря, в межах якої здійснюються заходи, що гарантують збереження окремих типів природних середовищ та/або видів флори і фауни. Отож, головною метою управління цими територіями є збереження та підтримка тих особливостей природних середовищ, що необхідні для збереження важливих видів флори і фауни, їх угруповань, шляхом вживання певних дій та особливого менеджменту. За провідні види діяльності визнаються наукові дослідження та моніторинг довкілля, оскільки саме вони є основою сталого менеджменту природних ресурсів. Важливим видом діяльності є також використання окремих природних комплексів для освіти людей, усвідомлення ними цінностей природних середовищ і необхідності управління збереженням дикої природи.

Територія для збереження природних середовищ і видів повинна відігравати важливу роль в охороні природи і виживанні видів, тому такою територією часто визначаються природні комплекси, що є місцями розмноження тварин, водно-болотні угіддя, коралові рифи, естуарії, луки, ліси або місця відкладання ікри, включаючи поля „випасу” в морях. Ця територія має бути важливою для існування національно чи місцево (регіонально) важливої флори. Охорона цих природних середовищ часто залежить від активних втручань і здійснення спеціальних заходів, що відрізняє цю категорію від підкатегорії Ia).

Її розміри залежать від потреб видів, які охороняються, і можуть знаходитись в діапазоні від відносно малої до дуже значної за площею.

Територія охорони ландшафту / морська акваторія (категорія V) - ділянка суші та/або моря, де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія (акваторія) із значною естетичною, екологічною та/або культурною цінністю. Часто вона відзначається високим біологічним і ландшафтним різноманіттям. Збереження цілісності традиційної взаємодії людини і природи є необхідним для охорони, підтримання та еволюції такого ландшафту. Отже, підтримка цієї гармонійної взаємодії природних і культурних складових ландшафту шляхом його охорони та продовження традиційного використання земель, будівельної практики, культурних традицій, стилю життя місцевих общин, збереження їх соціального та культурного устрою визнається за головну мету управління охоронюваним ландшафтом. Поряд із цим необхідно підтримувати різноманіття ландшафтів та природних середовищ, а також пов'язаних з ними видів і екосистем, припиняти та попереджати використання земель і дії, які є несумісними з цілями збереження ландшафту. Важливим є забезпечення можливостей для рекреації та туризму, які за специфікою і масштабом співзвучні особливостям даного ландшафту, підтримувати наукову та освітню діяльність, які сприяють довготерміновому росту добробуту місцевого населення.

Територія охоронюваного ландшафту має охоплювати ландшафти високої пейзажної цінності з різноманіттям екотопів, флори і фауни, а також із зразками традиційного або унікального використання землі, місцевих звичаїв і вірувань. Ця територія має надавати можливості для рекреації та туризму в рамках повсякденного стилю життя та економічної діяльності місцевого населення.

Територія охорони ресурсів (категорія VI) складається переважно з незмінених природних комплексів, управління якими спрямоване на забезпечення довготривалої охорони та збереження біорізноманіття, й, водночас, спрямоване на стале забезпечення населення дарами (продуктами) природи. Територія має відповідати загальному визначенню природно-заповідної території (його дефініцію МСОП див. вище).

Управління такими територіями включає охорону та підтримку біорізноманіття та інших природних цінностей території поряд із підтримкою екологічно обґрунтованих технологій, що забезпечують стале виробництво продукції.

Не менше двох третин території охорони ресурсів мають знаходитись в природному стані як на сучасному етапі, так і в майбутньому. При цьому вона може включати ряд модифікованих екосистем і, навіть, великі комерційні плантації. Вона має бути достатньо великою, щоб витримувати використання ресурсів без значної шкоди для довготривалого збереження її природних цінностей.

Як видно із наведених цілей управління природно-заповідними територіями різних категорій МСОП, ці цілі для багатьох категорій збігаються. Проте, вони мають для них різний ступінь важливості (пріоритетності). Таблиця 2.3 дає уявлення про ці співвідношення.

Таблиця 3.3. Цілі управління природно-заповідних територій категорій IUCN (за Davey, 1998)

Мета управління	Категорія МСОП						
	Ia	Ib	II	III	IV	V	VI
Наукові дослідження	1	3	2	2	2	2	3
Охорона дикої природи	2	1	2	3	3	-	2
Збереження видів та генетичного різноманіття	1	2	1	1	1	2	1
Підтримання екологічних послуг	2	1	1	-	1	2	1
Охорона специфічних природних/культурних особливостей	-	-	2	1	3	1	3
Туризм і рекреація	-	2	1	1	3	1	3
Освіта	-	-	2	2	2	2	3
Стале використання ресурсів природних екосистем	-	3	3	-	2	2	1
Підтримка культурних/традиційних цінностей	-	-	-	-	-	1	2

Умовні позначення: 1 - основна мета, 2- другорядна мета, 3- потенційна мета, -- ціль не ставиться

Вищезазначені категорії МСОП є узагальненням світового досвіду заповідання цінних природних чи напівприродних територій та рекомендацією країнам для використання цього досвіду. Вона розглядається також, а останнім часом і використовується, як основа для уніфікації системи природоохоронних (природно-заповідних) територій, прийнятих у різних державах.

Українська система категорій природно-заповідного фонду (див. § 3.4) загалом дуже близька до категорій МСОП, хоча й має свою специфіку. В ПЗФ України присутні аналоги всім першим п'яти категоріям МСОП, про що йтиметься нижче. Що ж стосується категорії VI „Територія охорони ресурсів”, то в ПЗФ України аналогів їй немає, хоча певні паралелі можна наводити з іншими територіями, що підлягають охороні. До останніх належать насамперед природоохоронні ліси групи I, частина експлуатаційних лісів групи II, експлуатація яких здійснюється помірними темпами (див. Лісовий кодекс України), а також території водозахисних зон (відповідно до Водного кодексу України).

Природні заповідники України відповідають категорії I „Територія суворої охорони”, (одночасно обом підкатегоріям Ia „Природний резерват суворої охорони” та Ib „Територія для збереження дикої природи”).

Категорія „біосферний заповідник”, яка виділяється в Україні, відсутня у сучасній класифікації природно-заповідних територій за МСОП. Пояснюється це тим, що за Севільською стратегією (1995 р.) біосферні заповідники (резервати) ЮНЕСКО не розглядаються як природно-заповідні території. Разом із цим, в складі кожного біосферного заповідника є територія (функціональна зона) природного ядра, яка має статус природоохоронної території. Природоохоронні території певної категорії можуть входити і до складу буферної зони біосферного заповідника. Отже, біосферний заповідник є поєднанням функцій збереження біорізноманіття і сталого суспільно-економічного розвитку, однак МСОП як природоохоронна територія не розглядається.

Національні природні парки України виконують ті ж функції та переслідують ті ж цілі управління, що й „Національні парки” за категорією II МСОП. Разом із тим, значні за площею господарські зони НПП України свідчать про наявність у них елементів категорії V „Охоронюваний ландшафт/морська акваторія”, а та обставина, що кожен з українських НПП включає заповідну зону, дозволяє говорити про присутність тут елемента першої категорії МСОП. Варто також зазначити, що функціональне зонування та функції наших національних природних парків роблять їх дуже схожими на біосферні заповідники ЮНЕСКО.

Критерії до відбору та функції пам'яток природи ПЗФ України співзвучні пам'яткам природи (категорія III) за класифікацією МСОП

Заказники як загальнодержавного, так і місцевого значення, а також заповідні урочища України повністю підпадають під категорію МСОП IV „Територія для збереження природних середовищ і видів”.

Категорія „регіональний ландшафтний парк” відповідає категорії МСОП під номером V „Територія охорони ландшафту/морська акваторія”.

Розглянуті вище категорії ПЗФ України відносяться до природних територій. Такі ж вітчизняні категорії ПЗФ, які є штучно створеними об'єктами, а саме - ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, є підстави розглядати як відповідні категорії V МСОП „Охоронюваний ландшафт/морська акваторія”. Ці підстави ґрунтуються на тому, що штучно створені об'єкти, які входять до ПЗФ України, розглядаються як території, де склалися гармонійні відносини між людиною та природним середовищем, ці території становлять високу естетичну, культурну та/або екологічну цінність і через це підлягають охороні. Таке тлумачення штучно створених об'єктів ПЗФ загалом збігається з визначенням категорії V МСОП (див. вище).

Контрольні запитання та завдання:

1. Яка міжнародна організація здійснює збір, аналіз інформації та підготовку пропозицій щодо світової практики заповідання ?
2. Назвіть категорії природно-заповідних територій МСОП.
3. Якій категорії природно-заповідних територій МСОП відповідають природні заповідники України ?

3.6. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди, „червоні” переліки видів

Проблеми збереження біорізноманіття та ландшафтів належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

На даний час прийнято ряд природоохоронних конвенцій та угод світового, європейського, регіонального і міждержавного рівнів, які є чинними й для України. Всі вони мають свої особливості та спільні риси й складаються на основі певного формату (див. бокс. 3.6).

Бокс. 3.6. Формат конвенцій та угод

Кожна з конвенцій та угод починається з преамбули. В ній викладаються підстави для розробки цього документу, а також висловлюються передбачення щодо покращання ситуації у даній сфері діяльності, якщо до неї будуть докладені спільні зусилля Договірних сторін. Після преамбули йдуть статті з визначенням базових термінів та основні засади щодо національних зусиль і координації діяльності Сторін із визначення та взяття під охорону особливо цінних природних територій, досліджень, освітніх заходів, обміну інформацією тощо.

Центральними статтями природоохоронних конвенцій та угод є визначення заходів щодо збереження тої чи іншої групи рослин і/або тварин чи окремих типів природних середовищ, а також планування діяльності, спрямованої на їх збереження. Тут можуть міститись посилання на переліки видів флори і фауни, що додаються до конвенцій або угод і є їх невід’ємними частинами, та принципові пояснення що підходів по їх збереженню.

В заключних статтях мова йде про форми співпраці, робочі органи та фінансові зобов’язання Сторін, щодо внесення поправок, врегулювання суперечок, підписання, ратифікації, прийняття, схвалення та приєднання до конвенції чи угоди, набуття нею чинності тощо.

Згадані в конвенції або угоді додатки є її невід’ємною частиною.

Базовою у сфері збереження біорізноманіття є **Конвенція про біологічне різноманіття**, яка була започаткована під час Всесвітньої конференції глав держав та міністрів довкілля у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) й ратифікована Верховною Радою України 29 листопада 1994 р. Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале (збалансоване та невиснажливе) використання його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов’язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів та через належну передачу відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування (стаття 1). Під "біологічним різноманіттям" розуміється різноманіття живих організмів з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є. Це поняття включає в себе різноманіття у рамках одного виду, між видів і різноманіття екосистем (стаття 2).

12 вересня 2002 р. Україна приєдналася до **Картахенського протоколу про біобезпеку** при Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.). Цей протокол має не мети захист від „продуктів” біотехнології – генетично модифікованих організмів, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття,

з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню видозмінених особин.

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, м.Рамсар, Іран, 1971 р.) була започаткована 2 лютого (зараз цей день відмічається як Міжнародний день водно-болотних угідь) 1971 р. в іранському місті Рамсар і через це отримала назву Рамсарської конвенції. Ухваливши 29 жовтня 1996 р. Закон про участь України у названій конвенції, Україна поновила своє членство в Конвенції у складі СРСР від 26 грудня 1975 р. Але ще 23 листопада 1995 р. постановою № 935 „Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення” Україна визначила 22 потенційні водно-болотні угіддя міжнародного значення (раніше в Переліку водно-болотних угідь міжнародного значення значилось лише 3 українські водно-болотні угіддя), на які згодом отримала міжнародні сертифікати від Бюро Рамсарської конвенції. Більшість водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні вже заповідані або є перспективними для заповідання (перелік і характеристика цих угідь наведені в Додатку, табл.3) Робочим органом Рамсарської конвенції є Конференція її Договірних сторін, яка один раз на три роки проводить свої наради, на яких схвалює спеціальні резолюції та рекомендації. В 1996 р. на 6-й нараді Конференції Договірних сторін Конвенції про водно-болотні угіддя у м.Брісбен (Австралія) було затверджено перший в історії Конвенції Стратегічний план дій на 1997-2002 р., а з 2003 р. діє Стратегічний план дій на 2003-2008 рр., який підтриманий Договірними сторонами на їх 8-й нараді в м.Валенсія (Іспанія) у 2002 р. Одним з головних завдань другого Стратегічного плану дій є збільшення кількості водно-болотних угідь міжнародного значення до 2000 (на момент укладання цього навчального посібника їх уже було більше 1200). Україна з її ще досить збереженими і цінними водно-болотними угіддями має всі можливості принаймні подвоїти кількість українських угідь в Переліку водно-болотних угідь міжнародного значення.

Між нарадами Конференції Договірних сторін керівництво Рамсарською конвенцією здійснюється Бюро Рамсарської конвенції, функції якого на себе взяв МСОП. Конвенція тісно співпрацює з іншими неурядовими організаціями, особливо з Wetlands International.

Для того, щоб водно-болотне угіддя набуло статусу такого, що має міжнародне значення, необхідно, щоб воно відповідало хоча б одному з 8 критеріїв, які розподілені між чотирма групами. Зміст цих критеріїв та їх груп наведений в табл. 3.4.

Таблиця 3.4. Критерії міжнародного значення водно-болотного угіддя

Група критеріїв	Зміст критеріїв
А. Типовість, рідкісність або унікальність угіддя	1 - бути типовим, рідкісним або унікальним зразком природних або напівприродних (штучних) водно-болотних угідь для відповідного біогеографічного регіону
Б. Види рослин і тварин, які перебувають під загрозою зникнення в усьому світі	2 - бути середовищем існування вразливих видів, видів та екологічних угруповань, які перебувають під загрозою зникнення 3 - бути особливо цінним в якості середовища для підтримання біологічного різноманіття певного біогеографічного регіону 4 - бути особливо цінним в якості середовища існування видів рослин і тварин на критичних стадіях їх біологічних циклів
Спеціальні критерії щодо водних та навколводних птахів	5 - бути місцям регулярного перебування понад 20 тис. особин водно-болотних птахів 6 - бути місцям регулярного перебування не менш як 1 відсотка біогеографічної популяції одного виду або підвиду птахів водно-болотного комплексу
Спеціальні критерії щодо риб	7 - бути особливо цінним як середовище для підтримання певного співвідношення видів риб, їх вікової структури, що загалом визначає цінність водно-болотних угідь, їх біологічне різноманіття 8 - бути важливим місцям нересту, нагулу чи зимівлі місцевих видів риб, які мають вирішальне значення для підтримання їх популяцій

В Україні визначення, погодження меж та подання матеріалів до Бюро Конвенції про водно-болотні угіддя здійснюється відповідно до Порядку надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення, який затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. №1287.

На кожне водно-болотне угіддя міжнародного значення готується за спеціальною формою його Інформаційний опис, де крім інформації щодо відповідності вищезазначеним критеріям, надається широкий спектр екологічних та соціально-економічних даних щодо угіддя, природокористування в його межах та управління по збереженню його природних цінностей. Управління збереженням водно-болотного угіддя здійснюється шляхом розробки та реалізації відповідного плану дій (менеджмент-плану).

У разі, коли у межах водно-болотного угіддя міжнародного значення сталися суттєві негативні зміни, дане угіддя з подання громадської організації, самої Договірної сторони або міжнародних експертів має заноситись до Протоколу Монтере (за назвою міста, де була затверджена дана процедура) і Договірна сторона має вживати відповідних заходів для покращання екологічної ситуації. В цьому „чорному” переліку побували (у 2003 р. були виключені з переліку) також наші водно-болотні угіддя „Каркінітська затока” та „Ягорлицька та Тендрівська затоки” (зараз відповідно „Джарилгацька та Каркінітська затоки”, „Ягорлицька затока”, „Тендрівська затока”).

На противагу Протоколу Монтере, на останній нараді Конференції Договірних сторін Конвенції про водно-болотні угіддя в іспанській Валенсії прийнято рішення щодо формування переліку зразкових водно-болотних угідь в рамках Протоколу Сан-Хосе (ідея проголошена в м.Сан-Хосе на 7-й нараді Конференції Договірних сторін Конвенції про водно-болотні угіддя).

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.), яка стала чинною для України від 19 березня 1999 року, зобов'язує Договірні сторони зберегти і, якщо можливо і доцільно, відновити ті середовища існування, що важливі для запобігання зникненню мігруючих видів (стаття III). Ця Конвенція передбачає також укладення спеціальних міжнародних угод для окремих видів мігруючих тварин чи їхніх груп (статі IV і V). Конвенція містить Додаток I „Мігруючі види, що знаходяться під загрозою зникнення”, та Додаток II „Мігруючі види, які можуть стати предметом Угод”, тобто є переліком видів, статус яких є несприятливим і для збереження та регулювання використання яких необхідні міжнародні угоди. Якщо в Додатку I знаходяться лише пелікани рожевий і кучерявий, савка, орлан-білохвіст, дрохва та кроншнеп тонкодзьобий, то в Додатку II – майже всі інші мігранти: кажани, дельфіни, лелекові, качини, яструбові, соколові, сивкові, вальдшнепові, пастушкові, чаплеві, журавлі та більшість видів-мігрантів з інших груп.

Ключовою, діючою в рамках Боннської конвенції, є **Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів (1995 р.)** до якої Україна приєдналася відповідно до спеціального Закону України від 4 липня 2002 р. Ця Угода акцентує увагу на необхідності підтримки (збереження) мережі природних середовищ існування мігруючих птахів. Коли ареал поширення виду птахів розміщений на території більш ніж однієї країни, Сторони повинні співробітничати і погоджувати свої дії (стаття III Угоди). Угода включає три додатки. В Додатку I визначено район дії Угоди (територія України повністю входить в цей район), в Додатку II дається перелік видів водно-болотних птахів, яких стосується Угода (практично всі мігранти з цієї групи), Додаток III є планом дій, спрямованих на їх збереження. Невід'ємною частиною Додатку III є таблиця „Статус популяцій мігруючих водно-болотних птахів”, в якій види птахів поділяються на три групи та категорії, відповідно до критеріїв, що визначають ступінь загрози їх зникнення. Сторони Угоди мають розробляти плани дій для збереження окремих видів, забороняти інтродукцію неаборигенних видів тварин і рослин та намагатися створювати охоронні

території для збереження місцеіснувань мігруючих видів, а також встановлювати спеціальну охорону водно-болотних угідь міжнародного значення.

Україна також є Договірною стороною з 14 травня 1999 р. ще однієї угоди Боннської конвенції – **Угоди про збереження кажанів в Європі (1991 р.)**. Відповідно до неї, кожна із Сторін має заборонити добування кажанів усіх видів, брати під охорону їх ареали та вживати необхідних заходів з метою збереження, особливо щодо заміни високотоксичних для кажанів хімікатів, якими обробляють дерева, на більш безпечні альтернативні засоби.

Україна також має намір приєднатися до Угоди цієї ж Конвенції про збереження малих китоподібних Чорного та Середземного морів і прилеглих вод Атлантичного океану (1996 р.).

У рамках Боннської конвенції уже укладено Меморандум про збереження тонкодзьобого кроншнепа *Numenius tenuirostris* (в Україні зустрічається лише на прольоті) та розробляється аналогічний меморандум щодо збереження прудкої очеретянки *Acrocephalus paludicola*, яка є під загрозою зникнення у світовому масштабі та ареал якої зосереджений переважно в межах Українського та Білоруського Полісся. Вид *Acrocephalus paludicola* уже охороняється в Шацькому національному природному парку, Рівненському природному заповіднику, регіональних природних парках „Прип'ять-Стохід” (Волинська область) та „Замглай”, декількох заказниках України і планується взяти під охорону ще й нововиявлені місця його гніздування.

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, Вашингтон, 1979 р.) також є правовим актом світового масштабу (чинна для України з 14 травня 1999 р.). Головною підставою для заключення Конвенції стало визнання необхідності міжнародного співробітництва для захисту ряду видів дикої фауни та флори від надмірної їх експлуатації в міжнародній торгівлі. Конвенція містить три додатки видів тварин і рослин. До Додатку I занесені види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими спричинює чи може спричинити для їх існування негативний вплив. Додаток II включає види, які на даний час не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками таких видів не буде суворо регулюватися. Додаток III включає всі види, які за визначенням будь-якої Сторони підлягають регулюванню в межах її юрисдикції. В Додатку I із зареєстрованих в Україні знаходяться лише наступні види: видра річкова, кінь Пржевальського, пелікан кучерявий, орел-могильник, орел-білохвіст, сокіл-сапсан, кроншнеп тонкодзьобий, осетер атлантичний, в Додатку II – всі котячі, китоподібні, соколоподібні, дрохвові, совові, журавлі, лелека чорний, ведмідь бурий, косар, казарка червоноголова, черепаха болотяна та деякі інші види тварин, орхідні з рослин. Вилучення з природи та передача (торгівля) видами, що занесені до всіх трьох додатків Конвенції, потребує оформлення в центральному органі виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища України спеціальних дозволів міжнародного зразка.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972 р.), якою опікується ЮНЕСКО, є чинною в Україні з 4 жовтня 1988 р. Відповідальною за реалізацію положень Конвенції в Україні є Національна комісія України у справах ЮНЕСКО при МЗС України, а Представництвом України в ЮНЕСКО – Посольство України у Франції. В рамках цієї Конвенції розроблені критерії, форми заявок, їх погодження, створені Переліки світової природної, природно-культурної та культурної спадщини, методичні рекомендації тощо. До Переліку світової культурної спадщини уже занесено Софію Київську та Києво-Печерську Лавру, Старий Львів. В двох інших переліках українських об'єктів ще немає. Вимоги Конвенції надзвичайно високі і йде дуже серйозний відбір об'єктів світової спадщини. Щоб об'єкт природної спадщини отримав світове визнання, треба щоб він був якнайрепрезентативнішим зразком великих періодів історії Землі, або екологічних та біологічних процесів, або репрезентувати

природні явища чи мальовничі природні ландшафти виняткового естетичного значення, або містити найрепрезентативніші й найважливіші для збереження біорізноманіття природні середовища. Більше того, цей об'єкт має бути цілісним в історичному (репрезентувати різні фази і прояви історичного періоду) та в просторовому (бути досить значною за розмірами) аспектах, являти собою добре збережену природну територію, якій не загрожують серйозні антропогенні впливи.

Бокс. 3.7. Перелік світової природної спадщини

Перелік світової природної спадщини налічує декілька сотень об'єктів. До нього, зокрема, входять такі світові гранди, як Йеллоустонський національний парк та Національний парк „Гранд-Каньйон”, Національний парк „Мамонтова печера”, Національний парк „Мамонтова Печера” (США), Національний парк „Вуд-Баффало” та Канадські парки у Скелястих горах (Канада), Національний парк „Галапагоські острови” (Еквадор), Національний парк „Гарахонай” (Канарські острови, Іспанія), Скоціанські печери (Словенія), Водоспад Вікторія (Замбія/Зімбабве), Національний парк Кіліманджаро (Об'єднана Республіка Танзанія), Національний парк "Озеро Малаві" (Малаві), Атол Альдабра (Сейшельські Острови), Національний парк Какаду (Австралія), Вологі тропіки Квінсленду (Австралія), Великий Бар'єрний риф (Австралія), Озеро Байкал та Праліси Комі (Російська Федерація). Зараз вивчається можливість внесення Переліку світової природної спадщини букових пралісів Українських Карпат.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) фактично є головним механізмом реалізації Конвенції про біологічне різноманіття на континенті, хоча й була започаткована ще 1979 року в м.Берн (Швейцарія). Україна приєдналася до Конвенції відповідно до Закону України „Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі” від 29 жовтня 1996 р. із застереженнями, що в Україні допускається в обмеженій кількості й за умов відповідного контролю вибіркове регулювання чисельності вовка та ведмеда бурого з метою запобігання негативному впливу цих видів тварин на популяції інших видів, серйозній шкоді худобі та іншим об'єктам власності. Дозволяється також добування дупеля у зв'язку з його достатньо великою чисельністю та розповсюдженістю в Україні. Крім цього, за цим Законом в нашій країні дозволяється використання пасток і сіток для відлову тварин з науковою метою і їх переселення, а також капканів для добування вовка, бабака звичайного, бобра, тхора чорного, куниці лісової та кам'яної.

Головними завданнями та зобов'язаннями Бернської конвенції є (Буре, 2000):

- збереження дикої флори і фауни, особливо в транскордонних регіонах,
- підтримка популяцій дикої флори і фауни на рівні, який відповідає екологічним, науковим і культурним особливостям регіону,
- розвиток національної політики щодо збереження флори та фауни, включення в екологічні програми питань щодо цього збереження,
- спеціальні заходи щодо видів, що занесені у переліки Конвенції,
- заборона навмисного добування тварин шляхом введення ліцензій, обмежень тощо.

Бернська конвенція включає переліки видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні (відповідно Додатки I та II), та видів тварин, що підлягають просто охороні (Додаток III), та щодо заборонених засобів і способів добування, відлову та інших форм полювання (Додаток IV).

Бокс. 3.8. Види флори і фауни України в Додатках до Бернської конвенції.

В Додаток I Бернської конвенції занесено 534 види рослин. Серед них лише 59 видів реєструється в Україні. Причина такого малого представництва полягає в тому, що на момент розробки Додатку I фахівці з нашої країни не брали участь у цій роботі. Що ж до рухливого компоненту біорізноманіття – тварин, то до Додатку II занесено 388 видів хребетних та 71 вид безхребетних тварин, більше 350 видів з яких є характерними для фауни України.

Бернська конвенція також передбачає створення системи „територій спеціального збереження” (англ. - Areas of Special Conservation Interest), що складатимуть Смарагдову мережу Європи (англ. - Emerald Network). Критеріями визначення територій спеціального інтересу є знаходження в їх межах рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин, що відібрані з Додатків I та II як такі, що потребують спеціальних заходів збереження, і занесені в спеціальний перелік, та/або рідкісні і зникаючі типи природних середовищ існування. Серед біля 80 типів рідкісних і зникаючих природних середовищ – річкові гравієві екотопи, печери, дюни, букові та дубово-грабові ліси, ялицеві, гірські смерекові та мішані ліси в ущелинах і на схилах, кислі торфові оліготрофні та перехідні болота, рідколісся в степах.

До пакету документів щодо Смарагдової мережі увійшли: Смарагдова типова форма даних та пояснення до неї, Перелік природних та антропогенних видів впливів і діяльності, Європейська класифікація типів природних середовищ, комп'ютерна програма „Смарагдова мережа” тощо. Смарагдова мережа Європи є аналогом програми Європейського союзу „НАТУРА 2000”, що розроблена з метою реалізації Директиви ЄС №79/409/ЕЕС про охорону диких птахів і Директиви ЄС №92/43/ЕЕС про охорону середовищ існування дикої фауни і флори. Слід зазначити, що програма „НАТУРА 2000” є обов'язковою для країн-членів ЄС і включає спеціальний фінансовий механізм на забезпечення відповідних природоохоронних заходів. Цей документ, хоча і не є обов'язковим для України, проте її прагнення ввійти до Європейського союзу зумовлює необхідність уже зараз дуже уважно відслідковувати виконання положень Бернської конвенції.

Першочерговим для України завданням є внесення до Смарагдової мережі природних заповідників і національних природних парків, всі з яких відповідають зазначеним критеріям. Це дозволить підвищити відповідальність за збереження окремих рідкісних і зникаючих видів біорізноманіття та природних середовищ і активніше набувати накопичений в Європі досвід щодо природоохоронного менеджменту. Зараз Конвенція діє під егідою Ради Європи, її керівним органом є Постійний комітет у складі представників усіх Договірних сторін, який збирається щорічно й приймає резолюції щодо інтерпретації положень Конвенції, рекомендацій щодо збереження окремих видів (груп видів), методичних вказівок тощо. Кожні 4 роки Постійним комітетом видаються доповіді стосовно загальної політики збереження біорізноманіття У моніторингу реалізації завдань Конвенції суттєву роль відіграють національні та міжнародні неурядові (громадські) організації. Щорічно Постійний комітет Конвенції розглядає скарги щодо збереження того чи іншого виду або типу природного середовища в країнах Європи (число таких справ перевалило за 400). Відповіддю на скарги уже стали більше 20 рекомендацій та ряд оцінок на місцях, хоча основна робота по ліквідації підстав для скарг проводиться у відповідних країнах.

Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття підготовлена Радою Європи у співпраці з Європейським центром збереження природи (Тілбург, Нідерланди) та схвалена Міністрами охорони довкілля 55 країн Європи на конференції Міністрів “Довкілля для Європи” (Софія, 23-25 жовтня 1995 р.). Головною підставою розробки стратегії стала необхідність більш узгодженого і, через це ефективнішого використання існуючих політичних засобів, ініціатив, механізмів, фондів, наукових досліджень та інформації для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття Європи. Цілями Всеєвропейської стратегії є: суттєве зменшення загроз для біологічного та ландшафтного різноманіття Європи, підвищення можливостей його відтворення, зміцнення екологічної цілісності всієї Європи та забезпечення всебічного залучення громадськості до цих справ. До її завдань віднесені:

- збереження та відновлення природного стану ключових екосистем, середовищ існування (екотопів), видів флори і фауни та ландшафтів шляхом створення Всеєвропейської екологічної мережі та ефективного управління нею;

- стале управління та використання позитивного потенціалу біологічного та ландшафтного різноманіття Європи шляхом забезпечення оптимального використання соціальних і економічних можливостей на національному та регіональному рівнях;
- урахування цілей у сфері збереження та сталого (збалансованого і невиснажливого) використання біологічного та ландшафтного різноманіття в усіх галузях, що використовують це різноманіття або впливають на нього;
- покращання інформованості та обізнаності населення в питаннях біологічного та ландшафтного різноманіття, а також активізація його участі в діяльності щодо збереження і збільшення цього різноманіття;
- забезпечення глибшого розуміння стану біологічного та ландшафтного різноманіття Європи і процесів, які сприяють його стабільності; та
- забезпечення адекватних фінансових надходжень для впровадження Всеєвропейської стратегії.

Під **біологічним різноманіттям** в Конвенції про біологічне різноманіття розуміється варіабельність живих організмів з усіх джерел, включаючи також наземні, морські, інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є. Це поняття включає в себе різноманіття в межах виду, між видами та різноманіття екосистем (стаття 2). **Ландшафтне різноманіття** визначене як формальне вираження численних зв'язків, що мають місце в даний час між індивідумом або суспільством та топографічно окресленою територією, і зовнішній прояв яких є результатом впливу природних та людських чинників та їх комбінацій протягом певного часу.

Територій та об'єктів ПЗФ України певним чином стосуються також й інші міжнародні конвенції та угоди. Так, **Рамкова конвенція ООН про зміну клімату** (ратифікована Україною 29 жовтня 1996 р.) та **Віденська конвенція про охорону озонного шару** (Відень, 1985, чинна для України з 20 травня 1986 р.) можуть мати інтерес, коли мова йде про збереження торфових екосистем, те задеповані великі запаси вуглекислого газу, вивільнення якого може вплинути на клімат регіону. **Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини** (Валлетта, 1992 р.) має братись до уваги, коли в межах існуючих чи перспективних територій та об'єктів природно-заповідного фонду є об'єкти археологічної спадщини. **Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер** (Гельсінкі, 1992), що є чинною в Україні з 1 липня 1999 р., та ратифікована 19 березня 1999 р. **Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті** (Еспоо, 1991), як і **Європейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади від 1980 р.** (Україна приєдналася 14 липня 1993 р.) не можуть не братися до уваги природно-заповідними установами прикордонних регіонів України. **Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай** (ратифіковано Законом України від 17 січня 2002 р.) має відношення до всіх природоохоронних територій Придунав'я. **Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням** (Закон України про приєднання від 4 липня 2002 р.) є актуальним для посушливих районів України. Розробка Червоної книги Чорного моря та Протоколу про біорізноманіття робить **Конвенцію про захист Чорного моря від забруднення**, що чинна для України від 4 лютого 1994 р., актуальною для природно-заповідного фонду України. Проблем ПЗФ стосується і ще не ратифікована Україною **Європейська ландшафтна конвенція**, яка була започаткована в м.Флоренція (Італія) в 2000 р. і діє під егідою Ради Європи. На П'ятій Конференції Міністрів охорони навколишнього середовища "Довкілля для Європи" (21-23 травня 2003 р., м.Київ) з ініціативи України була започаткована Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат.

Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, яка була започаткована у 1998 р. в м. Оргус (Данія) на Всеєвропейській міжміністерській

конференції “Довкілля для Європи” та ратифікована Верховною Радою України 6 червня 1999 р., є особливо актуальною для сфери природно-заповідного фонду. Метою Конвенції є сприяння захисту права кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, а кожна із Сторін має гарантувати права на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля.

Обов'язковим для України також стало міждержавне співробітництво в природоохоронній сфері із укладанням 5 червня 2000 р. у м.Бухарест (Румунія) **Угоди між Міністерством довкілля та планування територій Республіки Молдова, Міністерством вод, лісів та охорони довкілля Румунії і Міністерством екології та природних ресурсів України про співробітництво в зоні природоохоронних територій в дельті Дунаю та пониззі р.Прут**, де з українського боку суб'єктом співробітництва виступає Дунайський біосферний заповідник, і **Декларації про співробітництво у створенні Нижньодунайського зеленого коридору** (Болгарія, Румунія, Молдова та Україна), до складу якого від України запропоновано біля 50 тис. га існуючих природоохоронних територій, передбачається створення нових об'єктів природно-заповідного фонду та відновлення ряду порушених екосистем.

Європейський червоний перелік видів тварин і рослин, що перебувають під глобальною загрозою зникнення (1991) був схвалений на розширеному засіданні Європейської економічної комісії ООН за участі делегації від України в м.Нурмес (Фінляндія) влітку 1986 р. і є обов'язковим для взяття під особливу опіку. Найбільш рідкісні в Україні види з цього переліку включені до Червоної книги України, інші наведені в її додатках і також підлягають контролю за їх збереженням. Зокрема, за збирання, знищення та пошкодження цих видів визначені такси для обчислення розміру компенсації (штрафів).

Україна також має певні інтереси за кордоном, зокрема в Антарктиці. Наша держава 1992 року стала одною з правонаступниць СРСР щодо Договору про Антарктику від 1961 р. (постанова Верховної Ради України від 17.09.92 р.), згідно з яким Антарктика може використовуватись лише у мирних цілях. В 2002 р. Україна приєдналась до **Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики** від 1982 р., відповідно до якої будь-яка діяльність там має слідувати наступним принципам збереження: запобігання зменшенню чисельності промислових видів нижче рівнів їх відтворення, відновлення виснажених популяцій, попередження або зведення до мінімуму небезпеки негативних змін в морському середовищі з метою забезпечення сталого збереження морських живих ресурсів Антарктики.

Перелік базових міжнародних конвенцій, угод та інших правових механізмів щодо заповідної справи, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття наведений у табл. 4 Додатках.

Контрольні запитання:

1. Які цілі ставить перед собою Конвенція про біологічне різноманіття (1992 р.) ?
2. У чому полягають головні завдання Бернської (1979 р.) конвенції ?
3. В чому різниця між Протоколом Монтере та Протоколом Сан-Хосе ?
4. Яке відношення до організації заповідної справи в Україні мають Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Віденська конвенція про охорону озонового шару атмосфери ?

Розділ 4

СТВОРЕННЯ ТА ПРОЕКТУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

4.1. Етапи створення територій природно-заповідного фонду

В системі державних пріоритетів природоохоронної діяльності особлива роль відводиться заповіданню територій та об'єктів, на яких повністю або частково забороняється традиційна виробничо-господарська діяльність. Частка територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) на теперішній час складає 4,2% від загальної площі території України, а норма цього показника в країнах Західної Європи знаходиться у межах 8-10%. Усвідомлення екологічних наслідків такого відставання як на державному, так і на громадському рівні є досить високим. Отож, необхідність розширення площі та збільшення числа об'єктів ПЗФ нашої держави не викликає сумнівів і заперечень. Це завдання визнається за одне з пріоритетних напрямів екологічної політики держави, що й законодавчо затверджено загальнодержавними програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи (Програма “Заповідники”, Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України). Однак при цьому актуальним залишається питання пошуку компромісів між екологічними пріоритетами та станом навколишнього природного середовища з одного боку та нагальними суспільними, передусім економічними, інтересами держави й її фінансово-економічним потенціалом з іншого.

Одним із шляхів досягнення цього компромісу та реального забезпечення необхідних умов для кардинального зменшення антропогенних навантажень на цінні в природоохоронному відношенні території є коректне обґрунтування необхідності встановлення відповідного режиму їх збереження. Цей режим визначається юридичним статусом таких територій, відповідно до якого і регламентується природокористування. При створенні (оголошенні) об'єктів ПЗФ вибір їх категорії залежить від мети заповідання - збереження, запобігання знищенню або пошкодженню цінних природних комплексів і об'єктів.

Виходячи з цього, при підготовці матеріалів для створення об'єкта ПЗФ визначається, що саме необхідно зберігати на даній території і в який спосіб. Для цього проводиться оцінка наукової, екологічної, пізнавальної, рекреаційної, історико-культурної та іншої цінності об'єкта. Визначається стійкість природних комплексів до антропогенних навантажень та можливі загрози його існуванню від різних видів і режимів природокористування. Враховується також господарська цінність території та ті економічні та інші збитки, що можуть бути пов'язаними з її вилученням із господарського обігу. В результаті проведення такої комплексної оцінки визначається категорія, тип об'єкта та режим його охорони. Крім визначеної цінності, типовості або унікальності об'єкта ПЗФ важливе значення має обґрунтування його оптимальної площі та меж. Останні повинні узгоджуватися з фізичними (природними) межами природно-територіального комплексу. В науковому обґрунтуванні створення об'єкта можуть подаватися декілька варіантів визначення меж об'єкту ПЗФ, та при цьому площа заповідної території має забезпечувати самовідновлення природного комплексу та гарантувати його екологічну стабільність.

Як зазначалося в § 2.1.2, на законодавчому рівні порядок створення об'єктів природно-заповідного фонду регламентується Законом України “Про природно-заповідний фонд України”. Статтею 51 цього Закону визначається порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ. А, відповідно до статті 52 Закону, повноваження на розгляд клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення надається центральному органу виконавчої влади в галузі

навколишнього природного середовища, а щодо об'єктів місцевого значення – його підрозділам в адміністративних областях. Термін розгляду клопотання складає один місяць. Після схвалення клопотання проводиться його узгодження із землевласниками та землекористувачами стосовно визначення меж та площі об'єкта, порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.

Після узгодження клопотання центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища забезпечує розроблення проектів створення об'єкта шляхом залучення спеціалізованих проектних та наукових установ. Відповідно до Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про природно-заповідний фонд України” проекти створення територій та об'єктів ПЗФ передаються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища до відповідних органів виконавчої влади, уповноважених приймати рішення про створення об'єктів ПЗФ.

За результатами розгляду розробленого проекту створення та його відповідного узгодження готується проект рішення. Відповідно до статті 53 рішення про створення об'єктів загальнодержавного значення приймається Президентом України. Об'єкти місцевого значення створюються за рішенням обласної ради.

Порядок узгодження. Порядок відведення земельних ділянок установам ПЗФ, процедури узгодження включення в їх територію земель, як і будь-які інші питання, що відносять до сфери земельних відносин, визначаються Земельним кодексом України (від 25.10.2001 р. № 2768-III). Цим Кодексом регламентується також компетенція місцевих рад в галузі регулювання земельних відносин, порядок надання земель в користування та порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням земель. Більш детально повноваження сільських, селищних, міських, районних і обласних рад щодо організації об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 26, 43) визначені в Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні”.

При розробленні документації, пов'язаної зі створенням об'єктів ПЗФ у частині визначення складу, порядку розроблення та узгодження проектів територіального планування, мають бути врахованими основні положення законів “Про планування і забудову територій” (20.04.2000 р.), “Про основи містобудування” (від 16.11.1992 р.) а також вимоги містобудівних норм і правил.

Крім вищезазначених нормативно-правових документів, при створенні об'єктів природно-заповідного фонду враховуються також й інші закони, постанови та положення. Серед них важливе значення мають: Закон України “Про туризм” від 15 вересня 1995 р., Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 8 червня 2000 р., Закон України “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону” від 10 лютого 2000 р., Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р., Постанова ВРУ “Про програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні” (“Заповідники”) від 22.09.1994 р. № 177. Серед міжнародних конвенцій та угод при створенні об'єктів ПЗФ особливе значення мають: Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, 1971 р.), Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція, 1979 р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарест, 1992 р.), Конвенція про охорону світової культурної та природної спадщини (Париж, 1972 р.).

Процедура створення об'єктів природно-заповідного фонду. Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі стадії (етапи):

- 1) Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 2) Розгляд клопотання у місячний строк.

- 3) Погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів.
- 4) Розроблення проекту створення об'єкту ПЗФ.
- 5) Підготовка проекту указу Президента України або рішення обласної ради щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 6) Узгодження проекту у відповідних міністерствах та відомствах.
- 7) Підготовка необхідного комплексу документів та подання проекту рішення про створення об'єкта ПЗФ до Кабінету Міністрів України або обласної ради.
- 8) Передача документів Кабінетом Міністрів України до Адміністрації Президента України.
- 9) Підписання указу Президентом України.
- 10) Створення дирекції установи.
- 11) Розроблення та затвердження Положення про об'єкт ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання.
- 12) Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акту на право користування землею, закріплення меж на місцевості.
- 13) Розроблення та затвердження проекту організації території.

Зазначені етапи створення об'єктів ПЗФ взаємопов'язані й вимагають проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових та інших заходів. Нижче зупинимось на найбільш відповідальних та складних етапах створення об'єктів ПЗФ.

Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ. Клопотання включає в себе обґрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями відповідної кваліфікації.

Оснoву документального забезпечення клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів.. До клопотання можуть також додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної цінності території, його етнографічне значення, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої природоохоронної установи. Підготовка клопотання – надзвичайно відповідальний етап створення об'єкту ПЗФ. Від того, наскільки глибоко, повно й обґрунтовано воно виконано та оформлено в чималій мірі залежить і кінцевий результат всього процесу створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення розглядається центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища у місячний термін, після чого про результати цього розгляду повідомляють ініціаторів клопотання, а також місцевий підрозділ цього центрального органу виконавчої влади, якому доручається погодження клопотання з землевласниками та землекористувачами.

Клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ місцевого значення розглядають обласні підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Погодження клопотання з власниками і користувачами земельних ділянок оформляється листами-погодженнями, в яких зазначається на яких умовах (з вилученням або без вилучення) землі включаються до складу майбутнього об'єкта ПЗФ.

Процес погодження клопотання також є складним етапом створення об'єкту ПЗФ і вимагає ретельного планування. Організацію цього процесу рекомендується розпочинати із проведення презентації клопотання за участю всіх зацікавлених сторін, ініціаторів створення, науковців, представників місцевої громади тощо. Під час презентації на розгляд виносяться ключові питання, пов'язані з природоохоронною, науковою, рекреаційною та іншими цінностями даної території, обговорюється можливість включення до території додаткових ділянок, визначаються межі та необхідність встановлення режиму використання території. Проводиться також ознайомлення з досвідом роботи як існуючих установ ПЗФ в Україні, так і за кордоном, роз'яснення специфіки діяльності, значення для економіки регіону, можливість міжнародної співпраці тощо.

Результати узгодження клопотання узагальнюються і подаються в спеціально уповноважений урядовий орган в галузі заповідної справи.

Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є копітким і відповідальним етапом створення об'єкту ПЗФ. Як зазначалося вище, для території, що включається в склад об'єкта ПЗФ із вилученням земель, це узгодження проводиться відповідно до Земельного кодексу України.

Матеріали погодження місця розташування об'єкта мають включати в себе наступні документи:

- відомість про землі, що передаються в користування в розрізі землекористувачів, землевласників, місцевих рад з розшифровкою за угіддями. Ця відомість має бути підписана головним землевпорядником адміністративного району й завірена печаткою,
- погодження землевласників та землекористувачів,
- рішення сільської (селищної чи міської ради),
- висновок районного органу містобудування та архітектури та охорони культурної спадщини,
- висновок районного органу земельних ресурсів,
- висновок районного санітарно-епідеміологічного органу,
- висновок районного природоохоронного органу,
- рішення районної ради,
- висновок районної державної адміністрації,
- погодження відповідних обласних управлінь зацікавлених міністерств та відомств,
- висновок обласного органу містобудування і архітектури та охорони культурної спадщини,
- висновок обласного органу земельних ресурсів,
- висновок обласного санітарно-епідеміологічного органу,
- висновок обласного природоохоронного органу,
- висновок обласної державної адміністрації,
- рішення обласної ради про затвердження матеріалів погодження,
- карта території з підписами відповідальних осіб та печатками землевласників і землекористувачів, місцевих рад, районного органу земельних ресурсів.

Нарешті, завдання на розробку проектів створення об'єкту ПЗФ узгоджується зі спеціально уповноваженим підрозділом в галузі заповідної справи. На основі цього завдання й виконується власне проектування природно-заповідних територій.

Проектування природно-заповідних територій. Створення і функціонування природно-заповідних територій має здійснюватися на підставі затверджених в установленому порядку проектів. Фактично, розробка цих проектів розпочинається з моменту підготовки клопотань про їх створення чи оголошення. Необхідність створення природно-заповідних територій різних категорій обґрунтовується також в схемах і проектах районного планування областей, адміністративних районів. Комплексні оцінки територій цих областей і районів включають в себе як характеристики існуючих природно-заповідних територій, так і основні характеристики перспективних об'єктів ПЗФ. На загальнодержавному рівні створення об'єктів ПЗФ передбачається загальнодержавними програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи (Програма “Заповідники”, Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України).

Проект створення природно-заповідної території є об'єктивізованою підставою для прийняття рішення про її створення. Без такого проекту створювати новий об'єкт ПЗФ не дозволяється.

Проект складається з пояснювальної записки, картографічних матеріалів і матеріалів погодження. Як обов'язковий у складі проектів створення установ природно-заповідного фонду має бути розділ щодо функціонального зонування для національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків. Таке зонування передбачає розподіл територій об'єкта ПЗФ відповідно до особливостей режимів охорони та використання природних комплексів. В разі необхідності визначаються межі та режим охоронної зони, яка створюється за межами заповідної території для запобігання можливим негативним впливам на неї.

Відповідно до ст. 52 Закону України “Про природно-заповідний фонд України”, розроблення проектів створення природно-заповідних територій загальнодержавного значення забезпечує центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а місцевого значення – його органи на місцях. Розроблення проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручено зацікавленим державним органам чи установам.

Необхідним видом проектної документації, що розробляється для новостворених установ, є проект організації території. Цей проект відноситься до категорії проектної документації з планування територій, комплексного обґрунтування природоохоронних заходів та здійснення діяльності щодо виконання завдань, які покладаються на установи ПЗФ. Закон “Про природно-заповідний фонд України” вимагає обов'язкового розроблення проектів організації території для таких категорій ПЗФ як біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендропарки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та регіональні ландшафтні парки.

Природно-заповідні території, особливо природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, займають досить великі площі (наприклад, національні природні парки Подільські Товтри – 26316 га, Карпатський – 50303 га, Синевир – 40400 га, Святі гори – 40448 га тощо). При цьому значна частка цих площ у тій чи іншій мірі задіяна у народногосподарському комплексі держави. Тому при розробленні проектів такого рівня необхідно узгоджувати ступінь режимних обмежень з вимогами програм економічного та соціального розвитку тих регіонів, де планується створення нових об'єктів ПЗФ.

На підставі затвердженого Проекту організації території, наприклад, національного природного парку, коригуються матеріали землеустрою, лісовпорядкування, генеральні плани поселень, проекти інженерних мереж та гідротехнічного будівництва тощо з метою обмеження негативних впливів на природні комплекси та об'єкти НПП.

Власне проект організації природно-заповідної території складається з аналітичної частини та обґрунтування природоохоронних заходів.

Аналітична частина проекту містить характеристику природно-кліматичних особливостей території, аналіз її ландшафтів, рослинності, тваринного світу, рекреаційних ресурсів, відомості про стан навколишнього природного середовища, про зони охорони джерел водопостачання, джерела та ареали забруднення. В ній дається оцінка архітектурно-планувальних особливостей територій, окремих поселень, зон лікування та відпочинку, наводиться характеристика транспортної мережі, інженерних комунікацій, оцінюється їх вплив на прилеглі природні комплекси та виконується аналіз конфліктних ситуацій територіального розвитку природно-заповідної території.

Комплексна оцінка природно-заповідної території включає природоохоронну оцінку території, оцінку природних рекреаційних ресурсів, наявність природних об'єктів туризму, пейзажно-естетичну оцінку ландшафту, рекреаційну оцінку історичних, етнографічних, культурних та інших об'єктів тощо.

В Проектах організації території передбачається функціональне зонування територій та опис режиму використання природних комплексів, обґрунтування системи маршрутів для екскурсій та мандрівок, заходи щодо благоустрою місць для короткочасного та тривалого відпочинку, порядку організації відвідування території та відтворення природних ландшафтів. Важливою складовою проекту є пропозиції стосовно здійснення екологічно збалансованої господарської діяльності, щодо програм наукової діяльності та екологічного виховання, інженерної підготовки території (необхідність проведення протиерозійних, протизсувних заходів, рекультивациі, берегоукріплення та інших). Виконується також оцінка транспортного забезпечення об'єкту ПЗФ і визначається вартість основних заходів щодо реалізації проекту.

Проекти організації територій ботанічних садів, дендропарків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, розташованих здебільшого у містах і селах, розроблюється з урахуванням вимог місцевих органів архітектури та інженерних служб.

Якісна підготовка документів та чітке дотримання процедур на стадії створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду є необхідною передумовою для практичної реалізації управлінських функцій як у частині збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, так і недопущення соціальних конфліктів, пов'язаних із системою обмежень використання території.

Контрольні запитання:

1. Яким Законом України регламентується порядок створення територій та об'єктів ПЗФ?
2. Назвіть найважливіші міжнародні конвенції та угоди, які слід враховувати при створенні об'єктів ПЗФ.
3. Які етапи включає процедура створення об'єктів природно-заповідного фонду ?

4.2. Створення системи транскордонних природоохоронних територій

Беручи до уваги принцип екосистемної єдності природи МСОП, Програма ЮНЕСКО „Людина і біосфера”, Програма ООН щодо довкілля (UNEP) та інші міжнародні природоохоронні організації ще у другій половині минулого століття підняли питання про розширення різних форм екологічної співпраці у транскордонних регіонах. Однією із пріоритетних форм такої співпраці є територіальна охорона природи шляхом створення транскордонних заповідних об'єктів – національних природних та ландшафтних парків, біосферних заповідників (резерватів) тощо.

На потребу екологічної співпраці у транскордонних регіонах наголошувалося також на міжнародному самміті по охороні довкілля в Ріо-де-Жанейро (1992), в Йоганнесбурзі (2002) та інших форумах. Вагоме екологічне значення щодо потреби формування міжнародних заповідних територій мають міжнародні Конвенції, прийняті в різний період. Так, у рамковій Конвенції про біологічне різноманіття (1990), яка чинна в

Україні з 1994 року, країнам рекомендується створювати у транскордонних регіонах систему природоохоронних територій для збереження генофонду рослинного і тваринного світу. У Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.) ставиться питання про відновлення біотопів, важливих для застереження зникання мігруючих видів фауни. В ній акцентується також увага на збереженні природного середовища, необхідного для існування мігруючих птахів. У Рамсарській Конвенції (1971) що стосується охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення, рекомендується взяти під охорону транскордонні водно-болотні ландшафти. Дана конвенція особливо важлива для України, оскільки водно-болотні екосистеми в дельті Дунаю, у районі Шацьких озер, у басейні Тиси мають і міжнародне значення. На потребу збереження цінних у біогеографічному плані територій на нашому континенті наголошується також у Бернській Конвенції про охорону флори, фауни і природного середовища, прийнятої (1979 р.), в якій, зокрема, рекомендується створення Смарагдової мережі "територій спеціального збереження".

Створення міждержавних природно-заповідних територій є важливим аспектом діяльності МСОП (IUCN). Нині в світі в 113 країнах існує близько 160 міждержавних природно-заповідних територій (*Transboundary...*, 2001), із них більше половини – в країнах Європи, де багато невеликих за площею країн і відповідно багато кордонів (*Міждержавні ...*, 1998).

Міждержавні природно-заповідні території мають важливе значення для охорони біорізноманіття на території сусідніх країн і в цілому – в Європі (*Biosphere reserves ...*, 2000). При цьому зростає площа територій із заповідним режимом, послаблюється так званий "острівний ефект" відокремлених природно-заповідних територій, потрапляють під охорону більші, отже, і більш життєздатні популяції, створюються умови для міграції тварин. Полегшується проведення реінтродукції тварин, особливо великих хижаків, яким потрібна площа. Прикордонні території з охоронним режимом можуть мати спільний банк насіння та розсадник рідкісних видів, які підтримуються людиною. В міждержавних природно-заповідних територіях об'єднуються зусилля країн в боротьбі з пожежами, бракон'єрами, незаконною торгівлею, насамперед, рослинною та тваринною сировиною. Великі переваги у цих територіях в розвитку туризму, в екологічному вихованні, поширенні інформаційних матеріалів. Статус біосферного резервату для прикордонних територій підвищує їх імідж у світі (*Transboundary ...*, 2001).

Європейські держави приділяють велику увагу екологічній значущості міждержавних природно-заповідних територій. Вони є тими "вузлами", які з'єднують між собою екологічні мережі різних країн. Вони у Всеєвропейській екомережі виконують одночасно роль центрів та екокоридорів.

При створенні міждержавних природно-заповідних територій здійснюється співробітництво країн, які їх заснували, у організаційному, науковому, еколого-просвітницькому та інших аспектах.

Для України, яка розташована у Центрально-Східній Європі, і межує із сімома державами та має з ними у транскордонних зонах ряд спільних природоохоронних завдань, особливо актуальною є міжнародна екологічна співпраця. Так, на Заході на кордоні з Польщею, Словаччиною та Румунією розташована Карпатська гірська система, на кордоні з Польщею знаходяться Розточчя та Західне Полісся з оригінальними лісовими й болотними ландшафтами. На півночі лісові ландшафти України межують із лісовими масивами Білорусії та Росії. У пониззі Дністра на прикордонній території з Молдовою збереглися цінні у науково-природничому відношенні транскордонні ландшафти варті спільної охорони. В Україні беруть початок такі водні артерії міждержавного значення як Уж, Латориця, Тиса, Західний Буг, Дністер, через її територію протікає Дніпро, що бере початок у Росії й протікає через Білорусь. У басейнах цих річок є також ряд спільних екологічних проблем. Так, наприклад, екологічні наслідки повеней на річках Латориці й

Ужа стають відчутними у прикордонній зоні Словаччини, а в басейні Тиси – в Угорщині. Забруднення Західного Бугу, притоки Вісли, несприятливо впливає на її санітарний стан.

Нині в Україні вже створено декілька міждержавних природно-заповідних територій, які є біосферними резерватами. Перший з них був створений в Карпатах у 1999 р. Національний природний парк "Ужанський" та Надсянський регіональний ландшафтний парк увійшли до складу першого у Центральній Європі трилатерального українсько-польсько-словацького біосферного резервату "Східні Карпати". В рівнинній частині України створений Дунайський біосферний заповідник, який входить до складу міждержавного українсько-румунського біосферного резервату "Дельта Дунаю". В 2002 р. був затверджений ЮНЕСКО українсько-польський біосферний резерват "Західне Полісся", до якого увійшли з українського боку Шацький національний природний парк, а з польського – Поліський парк народовий (національний) та три прилеглих регіональних ландшафтних парки.

Коротко охарактеризуємо перші транскордонні природно-заповідні території України.

Українсько-польсько-словацький біосферний резерват "Східні Карпати" (208 089 га). Це перший в Україні транскордонний заповідний масив, який Комісія ЮНЕСКО "Людина і біосфера" (МАБ) внесла в 1999 році у Світову мережу біосферних резерватів. З українського боку біосферний резерват включає Ужанський національний природний парк (39159 га) та Надсянський регіональний ландшафтний парк (19428 га). З польської сторони до нього належать Бещадський національний парк (27833,68 га) та два ландшафтні парки: Ціснянсько-Ветлінський (46025 га) і Долина Сяну (34865, 73 га), а з словацької – національний парк "Полонини" (29805,05 га, та його буферна зона (10973, 29 га). Створений транскордонний резерват сприяє збереженню флористичного різноманіття Бескид, яке нараховує понад 1000 видів судинних рослин, а також збереженню популяцій таких рідкісних видів хижих звірів як бурий ведмідь, вовк, рись, дикий кіт, куниця та інших. На його території успішно розмножується популяція зубра, яка нараховує близько 30 голів та популяція гуцульського коня. Важлива роль резервату для підтримання екологічної рівноваги басейнів гірських річок Ужа та Сяну. На значній площі збереглися унікальні для Центральної Європи пралісові екосистеми, які є цінними еталонами для ведення лісового господарства на природних засадах.

Єврорегіон Бескид, де розташований біосферний резерват, відзначається багатими рекреаційними ресурсами. На території Ужанського НПП в селах Ужок, Кострино, Сіль та ін. виявлені лікувальні мінеральні джерела, завдяки яким він має бальнеологічне значення. В урочищах Красія, Щербан, Явірник діють туристичні бази. Тому парк має значення для розвитку туристичної та рекреаційної сфери. У Великому Березному є контрольно-пропускний пункт до Словаччини, що полегшує відвідування національного парку закордонними туристами. Подібний пункт планується створити на Лубнянському перевалі в околицях села Лубня.

Територія біосферного резервату "Східні Карпати" виконує також важливу функцію екокоридору між Західними та Південними Карпатами.

В Ужанському НПП та Словацькому національному парку "Полонини" та, частково, в польському Бещадському національному парку живе субетнос лемків, а в Надсянському регіональному ландшафтному парку – бойків. Тому важлива роль біосферного резервату у збереженні їх етнографічних особливостей Східних Карпат.

У світі є трилатеральні національні парки. Але Східні Карпати – єдиний трилатеральний біосферний резерват. Він є добрим прикладом екологічної співпраці трьох країн в галузі територіальної охорони природи.

Українсько-румунський біосферний резерват „Дельта Дунаю” (626400 га). Це другий на Україні транскордонний біосферний резерват, який Комісія ЮНЕСКО "Людина і біосфера" (МАБ) включила у міжнародну мережу. Дельта Дунаю, другої по величині європейської річки, належить до особливо цінних в екологічному плані природно-

територіальних комплексів у Європі. Це наймолодша природним шляхом сформована частина суходолу на нашому континенті, вік якої становить два-чотири століття. Дельта Дунаю надзвичайно динамічний і мозаїчний ландшафт, який включає озера, протоки, річні рукави, болота, різні за віком острови.

Цей біосферний резерват був створений на базі природного заповідника "Дунайські плавні" Дунайського біосферного заповідника загальною площею 46402,9 га і був включений разом з біосферним резерватом Румунії „Дельта Дунаю” до складу Світової мережі біосферних резерватів в якості транскордонного біосферного резервату під загальною назвою “Дельта Дунаю”. На українській частині резервату відмічено 692 види судинних рослин, (в т.ч. 2 з Європейського червоного переліку і 16 – з Червоної книги України), 900 видів водоростей. У складі фауни 388 хребетних тварин (в т. ч. – 20 – з Європейського червоного переліку та 70 – з Червоної книги України). Особливо важливими територіями для охорони біорізноманіття є Стенцівсько-Жебриянівські плавні, Жебриянівська гряда та територія колишнього природного заповідника "Дунайські плавні". Румунський біосферний резерват "Дельта Дунаю” має загальну площу 591200 га, під суворою охороною 16 ділянок площею 52580 га. Флора румунської частини включає 730 видів, серед них 100 рідкісних видів. Дуже багата орнітофауна цієї території, яка нараховує 280 видів, у тому числі 177 гніздових. Саме для гніздування та масових сезонних скупчень птахів водно-болотного комплексу значення дельти Дунаю (в цілому) важко переоцінити. Функціонування поруч двох екологічно взаємопов’язаних великих заповідних природно-територіальних комплексів України і Румунії дозволить зберегти біологічне, екологічне і ландшафтне різноманіття унікального на нашому континенті у біогеографічному плані біому в дельті Дунаю. Спільна програма моніторингу на його території дозволить з’ясувати ряд питань, що стосуються динамічних тенденцій природних екосистем

Завершується підготовка матеріалів щодо створення *біосферного резервату "Західне Полісся"* на кордоні України і Польщі, українська та польська частини якого за назвами Шацький біосферний резерват та Біосферний резерват „Західне Полісся” у 2002 р. уже включені до складу Світової мережі біосферних резерватів. Район Шацького біосферного резервату (у складі Шацького національного природного парку) є комплексом 22 озер, найбільше з яких – озеро Світязь, мішаних лісів (займають близько 40% від загальної площі), лук і боліт. Тут зростає 825 видів судинних рослин, із яких 33 – з Червоної книги України – альдрованда пухирчата, гудайера повзуча та інші. В складі фауни 44 види ссавців, 238 – птахів, 28 – риби.

На території Польщі до резервату ввійшли Поліський національний парк і 3 ландшафтних парки. В складі флори резервату 928 видів судинних рослин, 127 – мохів, 166 – лишайників. Із рідкісних видів – альдрованда пухирчата, жировик Лезеля, росичка англійська, щитолісник звичайний та ін. В складі фауни 146 видів птахів (серед них 17 рідкісних), тут є бобер, видра, дуже значна популяція болотної черепахи. В цілому, біосферний резерват охопить типові і рідкісні комплекси Західного Полісся. У 2002 р. поряд із створюваним українсько-польським у Республіці Білорусь створено природний заказник „Прибузьке Полісся” і білоруська сторона уже виявила намір приєднатися до процесу створення транскордонного біосферного резервату „Західне Полісся.”. Варто також відзначити, що долина р. Західний Буг розглядається як перспективний транскордонний (українсько-польсько-білоруський) екокоридор у Центрально-Східній Європі.

Уже нині проводиться робота по створенню нових транскордонних природоохоронних територій. До перспективних належать ділянки "Розточчя", "Прип'ять-Стохід", "Брянські та Старогутські ліси", "Марамороські гори", "Притисянська низовина".

Біосферний резерват *"Розточчя"* пропонується створити на гряді Розточчя, яка перетинає державний кордон України та Польщі. В межах України до резервату ввійдуть природний заповідник "Розточчя", кілька заказників і пам'яток природи та нещодавно

створений Яворівський національний природний парк площею 7078,6 га, в тому числі 2855,5 га площі постійного користування. В заповіднику "Розточчя" переважають ліси з домінуванням сосни, бука, дуба, торф'янисті луки і осокові болота. Відмічено 946 видів судинних рослин, з них 29 з Червоної книги України, серед них коральковець тричінадрізаний, гронянка півмісяцева, сверція багаторічна, фіалка біла, шолудивник королівський. У складі фауни 43 види ссавців, 169 – птахів, в тому числі ряд видів із Червоної книги України. В Європейський червоний перелік занесені орлан-білохвіст, вухань, видра та деякі інші.

Проектована міждержавна природоохоронна територія на р.Прип'ять з українського боку буде охоплювати існуючий одноіменний регіональний ландшафтний парк (44958 га). Він включає заплавні і долинні комплекси Прип'яті та Стоходу в місці їх злиття. Ліси тут займають біля 24% площі, болота – 33%, луки – 8%, водойми – 5%. Переважають дубово-соснові і соснові ліси, водна рослинність, болота. Вивчення рослинного світу лише розпочато, виявлено 11 видів з Червоної книги, серед них – щитолісник звичайний, який тут досить чисельний, альдрованда пухирчаста, осока затінкова та інші. В складі фауни 219 видів хребетних, з них 160 птахів, 26 ссавців. Регіон має велике значення для міграції птахів. З боку Білорусі є заказники "Радоставський" і "Званець".

Проектований українсько-російський біосферний резерват "**Брянські та Старогутські ліси**" з української сторони буде включати проєктований Деснянсько-Старогутський національний парк з Придеснянською і Старогутською ділянками. На першій переважає заплавна рослинність, на другій – соснові і мішані ліси. В цілому, це бореальний лісовий комплекс, самий північний лісовий масив України. Відмічено 16 видів з Червоної книги України, в т. ч. діфазіаструм Зейлера, гудайєра повзуча, плавун щитолісний, баранець звичайний. Багата фауна, тут зустрічаються глухар, тетерев, сирій журавель, відмічено 15 видів з Червоної книги України.

З боку Росії тут є комплекс природно-заповідних територій Неруссо-Деснянського межиріччя – це заповідник "Брянський ліс" (12168 га), 10 ландшафтних заказників і 2 пам'ятки природи. У флорі межиріччя 870 видів судинних рослин, 86% – на природно-заповідних територіях, з них 70 рідкісних і зникаючих, у фауні – 318 видів хребетних, в т. ч. 219 видів птахів, серед них ряд рідкісних – лелека чорний, скопа, зміїд та інші.

Уже не перший рік проводяться українсько-молдовські консультації щодо створення спільної природоохоронної території в пониззі Дністра, де з обох боків завершуються підготовчі роботи по створенню національних природних парків. До складу нами створюваного Нижньодністровського національного природного парку увійдуть водно-болотні угіддя міжнародного значення „Межиріччя Дністра-Турунчука” та „Північна частина Дністровського лиману”.

Перспективним є створення українсько-румунського біосферного резервату "**Марамороські гори**" площею біля 150 тис. га. В Румунії створений і нині затверджується біосферний резерват "Гори Мараморошини", територія якого безпосередньо прилягає до кордону з Україною (рис. 4.1). Саме ця територія буде румунською частиною міждержавного біосферного резервату. Площі, які досліджувались з метою створення біосферного резервату в Мармароських горах на території Румунії, знаходяться в басейні річки Вішеу і займають площу 168754 га. Шістдесят відсотків цієї території вкриті лісами, 15% – сінокосами, 12% займають пасовища. Сім ядер біосферного резервату, виділених відповідно до румунського законодавства, мають загальну площу 4675 га. Найбільшим із них є створений у 1980 р. біосферний резерват "П'єтрасул Марє в масиві Родней" площею 3300 га (*База даних...*, 2000).

Румунські дослідники вважають, що біорізноманіття цієї території є одним із найбільш унікальних в Східних Карпатах і є цінним для Європи. Після більш детального дослідження дані про біорізноманіття значно зростуть.

Слід відзначити, що до території Румунської Мармароцини увійшло 14 українських поселень, які утворюють в межах повіту Марамуреш українську етнічну територію у вигляді прикордонної смуги. В національній структурі населення тут понад 88% становлять українці.

З українського боку до території біосферного резервату пропонується включити Чивчинський і Гринявський хребти (Івано-Франківська область), хребти Путиллі і Яровиця та територію на захід від с. Сарата (Чернівецька область).

До заповідної зони (ядра) пропонується включити більшу частину Чивчинського хребта. Північно-східна границя зони проходить по верхів'ях р. Чорний Черемош від с. Буркут на південний схід до лісової дільниці Перкалаб (на Білому Черемоші). У Чернівецькій області до заповідної зони слід віднести землі на захід від с. Сарата. Південно-західною межею заповідної зони (і української частини біосферного резервату) є державний кордон. Загальна площа заповідної зони на території України становить близько 15 тис. га.

Перспективною природоохоронною територією у прикордонній українсько-угорській зоні є *Притисянська низовина, зокрема басейн Латориці*. В околицях села Велика Добронь на значній площі збереглися сторічні грабово-дубові та ясенівно-дубові ліси, а на терасах Латориці і Тиси поширені заплавні тополеві і вербові насадження. З метою охорони та сприяння розмноженню характерної для Притисянської низовини фауни у Великодобронському лісництві створено на площі 736 га фауністичний заказник. Тут водяться популяції козулі європейської, видри річкової, борсука звичайного та інших видів ссавців. З рідкісних птахів поширені лелека білий і чорний, чапля сіра, гоголь та інші види. Аналогічні ландшафти збереглися у прикордонній зоні Угорщини на правобережній частині Тиси в околицях сіл Тисасентмарош, Тисокеречень. Отже, існують можливості створення у Притисянській низовині білатеральної охоронної території. Завдяки теплому клімату, лісовим ландшафтам та бальнеологічним ресурсам Тиси і Латориці вона матиме рекреаційне значення. Збереження лісів сприятиме покращанню їх водозахисної ролі під час небезпечних повеней. Заплавні урочища та стариці Тиси і Латориці мають значення для місцевої та мігруючої орнітофауни.

Запропоновані об'єкти – перша лінія формування мережі міждержавних природно-заповідних територій України. Нині в Україні і суміжних країнах висловлюється ряд нових пропозицій, необхідним є проведення наукового обстеження запропонованих ділянок.

Прикордонним територіям, як правило, властиве високе біорізноманіття. Тому організація цих територій матиме значний вплив на збереження різноманіття в різних природних регіонах України. Для України ця робота має велике міжнародне значення в аспекті збереження біорізноманіття в Європі і має бути продовжена протягом наступних років із поступовим становленням нині запропонованих об'єктів та введенням до цієї мережі нових міждержавних територій. Схема розташування існуючих та перспективних транскордонних природоохоронних територій наведена на рис.4.2.

Рис. 4.2. Існуючі та перспективні транскордонні природоохоронні території

Контрольні запитання та завдання:

1. В яких міжнародних конвенціях наголошується на значенні формування міжнародних заповідних територій?
2. Які екологічні проблеми вирішуються при створенні транскордонних природоохоронних територій?

4.3. Території та об'єкти природно-заповідного фонду як елементи національної екомережі

Екомережа є комплексною багатофункціональною природною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довкілля, забезпечення збалансованого сталого розвитку держави (*Розбудова національної екомережі...*, 1999). В основу створення екомережі покладена ідея цілісності природи, взаємопов'язаності та нерозривності її складових систем усіх рівнів.

Національна екомережа України створюється на виконання Закону України від 21 вересня 2000 року „Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. Разом з тим, ідея екомережі вперше була сформована на європейському рівні. У 1995 р. Міністрами довкілля країн Європи була схвалена Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, базовим напрямом реалізації якої стало *створення Всеєвропейської екомережі*. Ця мережа має об'єднати існуючі осередки природного різноманіття європейського значення в єдину територіальну систему, що простягається від Уралу до Піренейського півострова.

Всеєвропейська екомережа створюється на основі таких базових принципів (*Bennett, Wolters, 1996*):

- модель екомережі з її ключовими елементами у вигляді природних ядер, екологічних (природних) коридорів і буферних зон є природним каркасом збереження і відновлення біорізноманіття;
- архітектура моделі екомережі має визначатись природними умовами та адміністративними обставинами різних країн і регіонів;
- екомережа має бути багаторівневою;
- модель екомережі має стати динамічним засобом розвитку і реалізації політики збереження дикої природи;
- ідея екомережі має пов'язувати розвиток системи природно-заповідних територій з соціально-економічним розвитком.

У відповідності до Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, базовими елементами Всеєвропейської екомережі є: природні осередки (ядра) для збереження різних типів екосистем і середовищ існування (екотопів), видів рослин і тварин та ландшафтів європейського значення; екологічні коридори (перехідні зони) для забезпечення зв'язків між природними осередками; райони відновлення порушених екосистем; буферні зони для захисту природних осередків від шкідливого зовнішнього впливу. Причому до природних осередків Всеєвропейської екомережі відносяться лише ті природні території, що відповідають критеріям міжнародних (світового, європейського та регіонального рівнів) конвенцій та угод і визнані ними. Цілісність мережі забезпечуватиметься шляхом створення, де необхідно, безперервних екокоридорів чи перервних “перехідних зон”, які сприяють розселенню чи міграції видів між природними осередками. У багатьох випадках зв'язуючі функції екокоридорів необхідно ув'язувати з окремими формами економічної діяльності на відповідній території.

До природних осередків екомережі насамперед відносяться природоохоронні чи природно-заповідні території, хоча часто вони включають буферні зони і екокоридори. В Україні природними осередками найвищого ґатунку є природні заповідники, заповідні зони національних природних парків і біосферних заповідників, а охоронні зони навколо природних заповідників, рекреаційні зони в національних природних парках та буферні зони в біосферних заповідниках (резерватах) є за свою суттю буферними зонами.

Функцію екокоридорів у національних природних парках і біосферних заповідниках виконують видовжені природні елементи: річки та захисні лісові смуги, гористі смуги та яруги тощо відповідно у господарській зоні та зоні антропогенних ландшафтів. Звичайно, буферні та екокоридорні функції окремих ділянок природно-заповідних територій не є достатніми для екомережі в цілому, хоча і не можуть не враховуватись.

Всеєвропейською стратегією збереження біологічного та ландшафтного різноманіття Європи опікується Комітет щодо діяльності Ради Європи у сфері збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Головними впроваджувачами на національному рівні можуть бути центральні та місцеві органи влади, двосторонні донори, міжнародні організації та фінансові заклади, організації та асоціації, що діють у сфері економіки, приватні підприємства, дослідницькі організації, просвітницькі організації, приватні та колективні землевласники, неурядові організації та громадськість (організації на базовому рівні та об'єднання громадян), корінні народності та місцеве населення регіонів Європи.

Правові засади створення екомережі в Україні були закладені ще в Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” (ст.60), де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України. Відносини, пов'язані з формуванням, збереженням і використанням екологічної мережі, регулюються Законами

України “Про природно-заповідний фонд України”, “Про рослинний світ”, “Про тваринний світ”, “Про Червону книгу України”, “Про охорону культурної спадщини”, “Про планування та забудову територій”, а також Земельним, Водним, Лісовим кодексами України, Кодексом “Про надра”, міжнародним природоохоронним законодавством.

У відповідності до Закону України „Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.”, до складу національної екомережі України включаються території та об’єкти природно-заповідного фонду, ліси, водні об’єкти, водоохоронні зони та прибережні захисні смуги водних об’єктів, інші землі водного фонду, водно-болотні угіддя, сіножаті, пасовища, полезахисні лісові смуги, землі оздоровчого та рекреаційного призначення, а також землі історико-культурного призначення, транспорту, оборони та інші, що мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, насамперед, видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, рослинних угруповань, занесених до “Зеленої книги України”.

До основних природних регіонів екомережі через їх збереженість і можливості відновлення належать: Карпатська гірська країна, Передкарпаття з Опіллям, Кримська гірська країна, Західне Полісся, Придніпровське Полісся, Східне Полісся, Подільська височина, Донецький кряж і Приазовська височина. Значну роль у національній екомережі мають відігравати розгалужені річкові мережі Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Західного Бугу та Сіверського Донця, українське узбережжя Азовського та Чорного морів.

Заходи щодо формування національної екологічної мережі України здійснюються у відповідності до Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. У рамках виконання програми має бути створено 29 національних природних парків, 7 біосферних заповідників, розширено межі трьох природних та трьох біосферних заповідників, п’яти національних природних парків. Загалом площа природно-заповідного фонду України має розширитися більш ніж вдвічі і досягти 10 відсотків від площі держави.

Формування екологічної мережі передбачає зміни в структурі земельного фонду України шляхом віднесення частини земель до категорій, що підлягають особливій охороні для забезпечення цілісності екологічної мережі на підставі наукового обґрунтування та економічної доцільності.

Програмою передбачено здійснення таких основних заходів:

- розширення та оптимізацію мережі об’єктів природно-заповідного фонду,
- формування транскордонних природоохоронних територій,
- створення захисних лісових насаджень, полезахисних лісових смуг, залуження земель,
- рекультивацію та ренатуралізацію земель,
- забезпечення охорони водно-болотних угідь,
- забезпечення збереження популяцій видів рослин і тварин,
- здійснення спеціальних заходів для забезпечення міграції тварин,
- створення умов для відтворення різноманіття видів рослин і тварин,
- здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу на природні комплекси екологічної мережі.

Програмою передбачено проведення спеціальних інвентаризаційних та наукових досліджень, створення центрів штучного розведення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин, інформування громадськості, здійснення заходів, що впливають з міжнародних зобов’язань України.

Загальнодержавна програма формування національної екомережі передбачає підготовку заявок щодо визнання цінностей природних територій України, насамперед у межах її природно-заповідного фонду, на міжнародному рівні, складання національного переліку об’єктів природної спадщини. Мають бути підготовлені подання на міжнародне визнання нових біосферних заповідників, внесені пропозиції до Переліку водно-болотних

угідь міжнародного значення та Світової мережі біосферних резерватів, Смарагдової мережі Європи та для нагородження Європейським дипломом для природоохоронних територій.

Проектування екологічної мережі є одним із завдань територіального планування України, яке здійснюється відповідно до законів «Про планування та забудову територій», та «Про основи містобудування».

Головним принципом проектування природно-заповідних територій є багатетапна, послідовна деталізація проектних рішень, тобто стадійність проектування. При цьому забезпечується змістовна спадкоємність на всіх стадіях проектування.

Для визначення територіальної структури екологічної мережі України, планування заходів щодо її формування, узгодження регіональних та місцевих схем, а також національної екологічної мережі із Всеєвропейською екологічною мережею розробляється Генеральна схема екологічної мережі України. Ця схема є складовою частиною Генеральної схеми планування території України.

Генеральна схема планування території України розроблена інститутом «Діпромісто» і затверджена Законом України від 7 лютого 2002 року. Разом із визначенням основних проблем використання та планувальної організації території України, комплексною оцінкою екологічних, економічних, соціальних, інженерно-технічних та інших передумов та обмежень використання територій, обґрунтуванням районів розміщення підприємств, які мають значний вплив на довкілля та на територіальну організацію економіки держави, визначає також райони розміщення природно-заповідних територій, розширення існуючих і створення нових об'єктів природно-заповідного фонду відповідно до Загальнодержавної програми формування національної екомережі України.

Постановою Кабінету Міністрів України № 1296 від 29 серпня 2002 року передбачений моніторинг і заходи з реалізації Генеральної схеми планування території України. Серед показників моніторингу і заходів з реалізації схеми значне місце займають заходи з формування національної екомережі, в тому числі і визначення потенційних природоохоронних територій міжнародного значення. Відображення в Генеральній схемі перспективи створення нових природно-заповідних територій є резервуванням території для подальшого заповідання.

Розташування природно-заповідних територій більш детально обґрунтовується в схемах і проектах районного планування областей, адміністративних районів, територіальних комплексних схемах охорони природи.

Проектування екологічної мережі здійснюється шляхом розробки Генеральної схеми екологічної мережі України, регіональних схем Автономної Республіки Крим та адміністративних областей, а також місцевих схем екологічної мережі міст Києва, Севастополя та адміністративних районів. У разі необхідності можливе розроблення схем екологічної мережі басейнів річок, окремих природно-територіальних комплексів та інших територій.

При проектуванні елементів та схем екологічної мережі не досить провести лише інвентаризацію та картографування складових частин як існуючих, так і потенційних. Необхідно визначити умови їх управління і інтегрувати їх у комплексне управління територіями. Одним із основних завдань планування національної, регіональних та місцевих схем екомережі є забезпечення умов відносно безконфліктного функціонування природи і суспільства. Тому кількісні параметри екомережі не можуть бути однаковими в різних районах і залежать від цілого комплексу природних і соціально-економічних факторів. Та при цьому очевидним є те, що значення екомережі зростає зі ступенем господарського освоєння території. Функціональна та планувальна структура екомережі ще в більшій мірі залежить від конкретних умов і визначається природною цінністю місцевості, потребою в рекреаційних територіях та іншими природними і соціально-економічними факторами.

Режим охорони та використання території екологічної мережі встановлюється на основі науково обґрунтованих вимог, спрямованих на запобігання погіршенню стану природних комплексів, забезпечення їх збереження в екологічних, наукових та інших цілях. Режим територій та об'єктів екомережі визначається національним законодавством та відповідними міжнародними правовими документами.

В Україні з метою реалізації положень Конвенції про біологічне різноманіття та Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття в 1997 р. при природоохоронному міністерстві була створена Міжвідомча координаційна комісія з питань збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, а після схвалення Закону України „Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.” з 29 листопада 2001 р. реалізацію цих функцій та відповідальність за формування національної екомережі взяла на себе Координаційна рада з питань формування національної екологічної мережі на чолі з міністром природоохоронного відомства, до складу якої входять представники Верховної Ради, центральних органів виконавчої влади, секретаріату Кабінету Міністрів України, обласних адміністрацій, наукових та громадських організацій.

Контрольні запитання

1. Яку роль відіграла Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття у формуванні національної екомережі України?
2. Назвіть основні структурні елементи екологічної мережі та їх функції.
3. Які заходи передбачається здійснити для формування національної екомережі і яка роль при цьому відводиться територіям та об'єктам природно-заповідного фонду?

Розділ 5

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЯХ ТА В ОБ'ЄКТАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

5.1. Режими охорони та їх реалізація

Поняття режиму охорони

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду - це сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається відповідно до Закону України “Про природно-заповідний фонд України” з урахуванням їх цільового призначення та зонування.

Крім того, режим територій та об'єктів ПЗФ повинен враховувати особливості таких територій та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність шляхом забезпечення комплексної охорони, порядок здійснення якої визначається положенням щодо кожної з таких територій чи об'єктів.

Збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму,
- організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів,
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання,
- додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз,
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони,
- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання,
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів,
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері,
- проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Поняття пріоритету охорони

Розробка режиму охорони об'єктів та територій ПЗФ є невід'ємною складовою природоохоронних заходів. Режим охорони, який запроваджується на об'єктах і територіях ПЗФ, визначається природоохоронними та іншими завданнями території, що має охоронятися. Ці завдання, в свою чергу, визначаються поняттям, яке має назву пріоритет охорони (або соціологічний пріоритет). *Пріоритетом охорони* називається та ознака природних комплексів (певні територіальні об'єкти, компоненти ландшафту, природні процеси тощо), заради збереження, відновлення або створення якої вводиться конкретний режим.

Різні потенційні об'єкти охорони можуть вимагати різного режиму, а режим, сприятливий для одної складової природних комплексів, може бути несприятливим для іншої складової. Наприклад, лучна рослинність здебільшого є нестабільною в умовах

абсолютної заповідності. Якщо приймається рішення про збереження лучної рослинності на певній ділянці, то треба чітко усвідомлювати, що тут потрібними будуть певні регуляційні заходи, наприклад, щорічне викошування. Однак, такі регуляційні заходи можуть бути шкідливими для деяких інших складових природного комплексу, наприклад для дерев та чагарників, які при режимі щорічного викошування не зможуть відновлюватись. Для розв'язання такого конфлікту, а відтак запровадження певного режиму використання природно-заповідних об'єктів, і необхідне визначення пріоритету охорони. Так, якщо за пріоритет охорони приймається збереження лучної рослинності, то викошування (або інший регуляційний захід, спрямований на збереження лучних екосистем) має проводитись, незважаючи на те, що інші елементи природного комплексу (наприклад, його деревна рослинність) на цей режим можуть реагувати негативно.

Розрізняють дві основні групи пріоритетів охорони: *пріоритети захисту* території та *пріоритети збереження*. Площі, на яких пріоритетом є захист природних об'єктів, називаються *територіями (ділянками) протекційної охорони*, а площі, де пріоритетом є їх збереження, - *територіями (ділянками) консерваційної охорони**.

На територіях з пріоритетом захисту (території протекційної охорони) охороняються всі природні процеси та об'єкти. Тут не надається перевага охороні певної складової природних комплексів чи певного їх стану. Заходи охорони таких територій полягають у мінімізації антропогенних впливів на територію, навмисні регуляційні заходи не здійснюються. На територіях з пріоритетом збереження (території консерваційної охорони) як пріоритетні можуть виділятися дуже різні об'єкти, природні процеси або їх сукупність. Такими пріоритетами можуть бути, наприклад, окремі біологічні види або певні рослинні угруповання, які ми хочемо зберегти. Окрему групу пріоритетів консерваційного типу становлять пам'ятки культури (архітектури, історії, археології тощо).

На значних площах природно-заповідних територій (наприклад, у більшості заказників), крім природоохоронних завдань, які можуть мати як протекційний, так і консерваційний характер, ставляться ще й господарські завдання, які також враховуються при розробці режиму охорони.

У деяких випадках, зокрема, для активного відновлення природних комплексів, корисним є формулювання тимчасових завдань (пріоритетів). Прикладами можуть бути підвищення рівня ґрунтових вод, що необхідно для ренатуралізації болотних масивів, зниження участі інтродуцентів у деревостані, формування деревостану певної будови з лісових культур. Тимчасові пріоритет і режим відрізняються від постійних тим, що при виконанні певної умови їх дія припиняється. В наведених вище прикладах умовою припинення дії тимчасового пріоритету можуть бути досягнення необхідної глибини залягання рівня ґрунтових вод, зниження участі інтродуцентів до певного рівня, а у випадку відновлення деревостану через лісові культури – досягнення культурами певного віку, наприклад 40 років.

Ділянки з певним пріоритетом можуть займати будь-яку площу, часто зовсім невелику. Ця площа в значній мірі залежить від самого пріоритетного об'єкту. Особливі пріоритети, відмінні від оточуючих територій, можуть мати окремі дерева, відслонення певних порід, джерела тощо. Разом із тим, часто для охорони природних об'єктів важливою є велика площа і компактна форма виділу з певним режимом. Це зменшує зовнішні впливи з боку територій, які мають інший охоронний режим.

Для деяких ділянок основним природоохоронним завданням може бути не охорона об'єктів, які знаходяться в її межах, а охорона об'єктів, які розташовані поза цією ділянкою. Найчастіше це завдання полягає у виконанні ділянкою буферної функції – зменшення небажаних впливів, які "проходять" крізь цю ділянку, зменшують свою інтенсивність.

* Дані терміни походять від англійських слів: відповідно "protection" (укр. - захист) та "conservation" (укр. - збереження)

В українській системі категорій ПЗФ територіями з переважанням протекційної охорони без господарських завдань є природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників і національних природних парків, заповідні урочища. Як території в основному консерваційного пріоритету слід розглядати пам'ятки природи, оскільки вони здебільшого включають об'єкти значного ступеня унікальності і мають на меті зберегти ці унікальні риси. В заказниках можуть існувати як площі з протекційним пріоритетом, так і площі з консерваційним пріоритетом. Майже завжди території заказників виконують певні господарські завдання. Тобто на територіях заказників охорона поєднується з обмеженою експлуатацією природних ресурсів.

Серед категорій ПЗФ України найбільш територіально неоднорідними за завданнями та режимами є біосферні заповідники, національні природні парки та регіональні ландшафтні парки. Для територій цих категорій Законом "Про природно-заповідний фонд України" передбачене функціональне зонування. Так, три основні функціональні зони біосферних заповідників відрізняються за ступенем охорони. Найвищий ступінь охорони у заповідній зоні, проміжний – у буферній, а найнижчий – у зоні антропогенних ландшафтів. Законом передбачено також виділення у біосферних заповідниках зони регульованої заповідності. Така зона виділена у Карпатському та Дунайському біосферних заповідниках. Виділення цієї зони дає змогу відділити від територій з пріоритетом збереження (зона регульованої заповідності) території з пріоритетом захисту (заповідна зона). Разом з тим ці дві функціональні зони не повністю відповідають територіям збереження та територіям захисту. Зона регульованої заповідності подекуди виділяється не тому, що в її межах знаходяться цінні об'єкти, які можуть вимагати активної підтримки, а тому, що на цій території в більшій мірі допускається відвідування або деяка експлуатація природних ресурсів.

В національних природних парках функціональні зони (заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська) також відображають ступінь охорони та інтенсивність відвідування без розділення територій з пріоритетом захисту і територій з пріоритетом збереження.

БОКС 5.1. Пріоритети охорони та класифікація природоохоронних територій МСОП

Співвідношення різних завдань, а точніше – площ із різними завданнями, є основою класифікації природно-заповідних територій, особливо класифікації МСОП. За цією класифікацією протекційні пріоритети охорони властиві об'єктам категорій Ia ("природний резерват суворої охорони"), Ib ("територія для збереження дикої природи"), II ("національний парк"). Охорона природних процесів (природних сукцесій) і відсутність регуляційних заходів на більшій частині території цих об'єктів є обов'язковою умовою віднесення природно-заповідної території до цих категорій. Категорія III (пам'ятка природи) відповідає консерваційному типу пріоритету, режим цих територій часто є режимом пасивної охорони. Об'єкти категорії IV ("території для збереження природних середовищ і видів") також є територіями консерваційної охорони, але здебільшого з частими регуляційними або господарськими заходами.

Основні шляхи реалізації режиму охорони

Після того, як для конкретної ділянки визначені пріоритети її охорони, визначається й її охоронний режим. Хоча цей режим можна постійно коригувати, та часто змінювати пріоритети не варто, оскільки така зміна не забезпечує необхідної послідовності та узгодженості природоохоронних заходів.

Для територій з пріоритетом захисту при відсутності господарських завдань єдиним режимом є режим суворої пасивної охорони. При цьому мають бути заборонені будь-які регуляційні та господарські втручання. Цей режим є основним для природних заповідників, заповідних зон біосферних заповідників і національних природних парків, заповідних урочищ. Для територій з лісовою рослинністю при такому режимі мають бути заборонені всі типи рубок, в тому числі вибіркові санітарні, рубки догляду, реконструкційні та ландшафтні рубки, а також очищення від захаращеності. Особливу увагу на територіях з таким режимом слід приділяти відсутності антропогенних втручань після нерегулярних явищ – вітровалів, пожеж, снігових лавин тощо. Господарські заходи

після таких подій є різновидом антропогенного впливу, а тому на територіях протекційної охорони є непотрібними і навіть шкідливими. На територіях з режимом суворої пасивної охорони також мають бути заборонені косіння, випасання домашньої худоби, випалювання, полювання, рибальство, інші господарські заходи. На деяких природно-заповідних територіях (заказники, господарські зони парків) протекційний тип охорони може поєднуватися з господарською експлуатацією природних ресурсів. При цьому пріоритети охорони та регуляційні заходи відсутні, а захист природи полягає в обмеженні її господарської експлуатації.

Якщо територія має соціологічні пріоритети консерваційного типу, то важливою складовою управління цією територією є оцінка ефективності режиму. Якщо, наприклад, пріоритетним завданням є охорона певного виду рослин або тварин, то необхідно здійснювати періодичний контроль за станом популяції виду, оцінюючи її чисельність та інші характеристики популяції й їх зміни у часі. Потрібним є з'ясування факторів, що негативно або позитивно впливають на стан пріоритетного об'єкту. В окремих випадках можуть бути корисними порівняльні дослідження ефективності різних режимів. Той режим, який виявиться найбільш ефективним, вводиться пізніше на більшій площі.

Для збереження певної ділянки в незмінному стані часто доцільно зберегти той режим, який існував на цій території раніше, і який був умовою формування певного природного комплексу. Так, наприклад, якщо потрібно зберегти цінну ділянку сінокосної луки, то досить зберегти той самий режим викошування, який існував на цій луці раніше.

В повночлених степових екосистемах копитні тварини вилучають близько 50% приросту наземної фітомаси. Це відповідає пасовищному навантаженню біля 200 кг біомаси травоядних тварин на 1 га протягом року. На більшості природно-заповідних територій України дикі степові копитні відсутні. В умовах, коли немає вилучення наземної фітомаси з травостою може випадати ряд характерних степових видів рослин, зазнає змін і фауна цих ділянок. Отже, для попередження цих деградаційних процесів необхідне запровадження режиму, при якому частина наземної фітомаси вилучається шляхом викошування, випасання диких або домашніх копитних, випалювання. Разом з тим певна частина територій із степовою рослинністю (або із степовою рослинністю на момент заповідання) має мати протекційний пріоритет охорони і бути захищеною від регуляційних втручань навіть у випадку сильної трансформації. Ряд степових тварин, наприклад, байбаки, потребують низького травостою, тому для їх охорони потрібне або інтенсивне випасання, або часте викошування.

Лучна рослинність ще менш стабільна, ніж степова. Майже всі рівнинні луки і велика частина гірських лук мають антропогенне походження. При відсутності викошування і випасання луки можуть сильно зарости чагарниками за кілька років. Тому для охорони лучної рослинності потрібні здебільшого щорічні регуляційні заходи. Переважно це сінокосіння. Видовий склад і домінанти лучної рослинності сильно залежать від часу косіння, кількості викошувань на рік, висоти зрізання рослин. Суттєво інша рослинність розвивається на тій самій ділянці в умовах випасання. Здебільшого негативний вплив на флористичну цінність лук має внесення добрив, особливо азотних.

Різні види травоядних тварин при випасанні по різному впливають на рослинність. Для випасання з регуляційною метою на ділянках із степовою рослинністю серед домашніх тварин найкраще використовувати коней, випасання яких призводить до формування рослинності найбільше наближеної до тої, яка існувала в степах до їх господарського освоєння, оскільки коні були органічною складовою степових екосистем.

Серед природних заповідників України найбільшу частину території з регульованим режимом має Український степовий природний заповідник. Серед відділень цього заповідника найбільшу частку території з регульованим режимом має відділення "Михайлівська цілина". Це пов'язано з тим, що ця ділянка заповідника розташована в лісостеповій зоні. Тому степова рослинність тут найменш стійка і при пасивній охороні зазнає найшвидших змін. Разом з тим, навіть у цьому відділенні заповідника частину

території (49 га із загальної площі 202 га) виділено для пасивної охорони. В близькому за природними умовами Центральнорноземному заповіднику (Росія) ще при його організації у 1935 році В.В.Альохіним сінокосний режим визнаний як основний. Абсолютно заповідна площа в цьому заповіднику займає 19%. Невеликі площі мають режим випасання і випалювання. В південній частині степової зони (наприклад у заповіднику "Асканія-Нова") степова рослинність в умовах пасивного режиму охорони і відсутності суттєвого випасання як правило стабільна і не зазнає великих змін на протязі всього часу спостереження (кілька десятків років).

В природному заповіднику "Медобори" прийнято рішення зберегти всі степові ділянки, які існували на момент створення заповідника (0,8% території заповідника). В тих місцях, де відбувається заростання чагарниками і деревами, проводиться їх вирубування. Із 200 га лук (2% території), які використовувалися до створення заповідника як сінокоси, близько половини віднесені до територій з пасивною охороною і на них поступово природним шляхом відновлюється лісова рослинність. На решті лук проводиться традиційне викошування.

Відвідування природно-заповідних територій людьми, навіть у тих випадках, коли вони не здійснюють навмисних впливів на природу, є в цілому небажаним із суто природоохоронної точки зору. Разом із тим, забезпечення контакту між людиною і природою є одним із основних завдань природно-заповідних територій деяких категорій. При цьому важливим завданням природоохоронного впорядкування природно-заповідних територій є мінімізація негативних впливів з боку відвідувачів.

Одним із способів зменшення впливу людей є зонування території, при якому виділяються території з різним ступенем рекреаційного навантаження. Більшу частину відвідувачів у національних природних парках і регіональних ландшафтних парках приймає зона стаціонарної рекреації. Багато відвідувачів парку не прагнуть до контакту з більш дикою природою і обмежуються відпочинком в стаціонарних рекреаційних закладах або оглядають територію з автомобільних шляхів і спеціальних оглядових майданчиків. Крім просторової диференціації відвідування, можна диференціювати відвідування у часі, зменшуючи його в ті періоди часу, коли його негативні наслідки є найпомітнішими (наприклад періоди тиші під час гніздування, пожежонебезпечні періоди). При відвідуванні більш природних частин парків (здебільшого це зона регульованої рекреації) зменшення антропогенного впливу можна досягти шляхом спрямування людей по стежках, мінімізуючи їх перебування за межами стежок. Одним із способів досягнення цього є благоустрій самих стежок, зокрема створення покриття стежки. В деяких парках світу застосовують штучні перешкоди, які розміщені поблизу стежки і ускладнюють пересування за її межами.

На територіях з менш інтенсивним відвідуванням, навпаки, одним із факторів антропогенного впливу є наявність стежок і особливо доріг. Існуванню доріг сприяє проведення лісгосподарських заходів, яке неможливе без транспортних комунікацій. Нормальна природна захищеність лісу, яка виникає при припиненні лісгосподарських заходів, ускладнює пересування по території за межами доріг. Ефективним заходом, який широко застосовується на природно-заповідних територіях для зменшення проникнення на природно-заповідну територію автомобільного транспорту, є перекопування доріг.

Відвідування людьми територій ПЗФ не обов'язково має сильно корелювати з наявністю або відсутністю експлуатації природних ресурсів, наявністю або відсутністю регуляційних заходів, протекційним або консерваційним типом пріоритету. Так, наприклад, можливим є відвідування територій з протекційним пріоритетом і відповідно з пасивним режимом охорони. І, навпаки, трапляються випадки, коли відвідування є небажаним на територіях, які мають регульований режим. Обмеження відвідування потрібне в найбільшій мірі на ділянках із самими вразливими природними об'єктами.

Крім суто територіального підходу, який реалізується у формі різних видів зонування територій природно-заповідного фонду, для ефективного здійснення

природоохоронних заходів потрібно є розробка і реалізація планів охорони окремих типів природних об'єктів (менеджмент-планів) без точної територіальної прив'язки. Найчастіше це плани охорони окремих біологічних видів. Такі плани існують як на міжнародному, так і на державному рівнях. Розробляються вони і для окремих природно-заповідних установ – природних та біосферних заповідників, національних природних парків.

Менеджмент-плани розробляються для окремих пріоритетних об'єктів, наприклад, для видів тварин або рослин, для існування яких на даній території існує найбільша загроза. План охорони конкретного виду має включати дані про чисельність і поширення виду, зміни цих характеристик за останні десятиріччя і роки. Мають бути з'ясовані фактори, що негативно і позитивно впливають на цей вид, оцінене значення кожного із цих факторів. На основі цих даних розробляється власне план заходів, які необхідно здійснити для охорони даного виду. Ці заходи можуть включати підтримку або відновлення певних біотопів, реінтродукцію, влаштування штучних гніздівель, пропаганду певних знань та ідей, прийняття нормативних актів тощо. Менеджмент-план може містити дані про ділянки природно-заповідної території, найважливіші для охорони виду. На основі цього плану такі ділянки можуть бути виділені як ділянки з консерваційним типом пріоритету спеціально для охорони даного виду.

Дані про пріоритети охорони і режими природно-заповідних територій та їх ділянок, в тому числі картографічні матеріали, відображаються в офіційних документах, які мають юридичну силу – положеннях про природно-заповідну територію, проектах організації території, рішеннях науково-технічних рад заповідників і національних природних парків. Інформація про режим подається також у Літописах природи.

Одним із заходів щодо забезпечення режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду України є встановлення єдиних державних знаків та аншлаків на цих територіях – інформаційно-охоронних, межових охоронних знаків та інформаційних щитів відповідно до положення про них, що затверджене наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 29.03.1994 р. № 30, що зареєстрований Міністерством юстиції України 08.04.1994 р. за № 72/281.

Забезпечення режиму та охорони

Охорону та забезпечення режиму використання біосферних заповідників, природних заповідників та національних природних парків здійснюють однойменні природоохоронні установи, що мають статус юридичних осіб. Управління регіональними ландшафтними парками, ботанічними садами, дендрологічними парками і зоологічними парками загальнодержавного значення здійснюється їх спеціальними адміністраціями. Такі адміністрації можуть створюватися також для управління ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками місцевого значення та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають. Господарська діяльність та контроль за територіями та об'єктами ПЗФ України, для яких не створюються спеціальні адміністрації, забезпечується постійними землекористувачами та землевласниками, на земельних ділянках яких оголошено ці території та об'єкти.

До складу спеціальних адміністрацій зазначених природоохоронних установ загальнодержавного значення входить підрозділ, який має назву “служба державної охорони”. Очолюють ці служби керівники спеціальних адміністрацій установ ПЗФ. Саме на службу державної охорони й покладається безпосередня робота по охороні використання території ПЗФ та контроль за її режимом. Служби державної охорони відповідних природоохоронних установ входять до складу Служби державної охорони природно-заповідного фонду України, положення про яку затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 1127 від 14 липня 2000 р. Координацію діяльності служби державної охорони ПЗФ України здійснює орган управління територіями та об'єктами

природно-заповідного фонду України Міністерства екології та природних ресурсів України, а саме – Державна служба заповідної справи, до компетенції якої також відноситься здійснення державного контролю за додержанням режиму територій та об'єктів ПЗФ.

Основними завданнями служби державної охорони ПЗФ України є забезпечення додержання режиму охорони територій та об'єктів ПЗФ, а також попередження та припинення порушень природоохоронного законодавства України.

На посадові особи служб державної охорони установ ПЗФ покладено широке коло завдань. У межах відповідної території ПЗФ вони здійснюють охорону природних комплексів, диких тварин і місць їх перебування, забезпечують порядок використання природних ресурсів, додержання вимог щодо відвідування територій ПЗФ, попереджують пошкодження лісових насаджень унаслідок незаконних рубок, здійснюють заходи щодо запобігання виникненню, поширенню пожеж, інших надзвичайних ситуацій та їх ліквідації, інформують відповідні державні органи про надзвичайні ситуації, забезпечують реалізацію заходів з профілактики та захисту природних комплексів від шкідників і хвороб, підтримують у належному стані межові та охоронні знаки, інформаційні аншлаги, квартальні та ділянкові стовпи а також протипожежні споруди.

Виконання таких відповідальних завдань можливе лише при наданні працівникам служб державної охорони установ ПЗФ широких прав. Зокрема, посадові особи служб державної охорони мають право:

- вимагати від громадян і службових осіб пояснення у зв'язку з порушенням ними режиму територій та об'єктів ПЗФ та їх охоронних зон,
- перевіряти у громадян і службових осіб посвідчення на право перебування, використання природних ресурсів та провадження іншої діяльності в межах відповідних територій та об'єктів ПЗФ,
- доставляти порушників природоохоронного законодавства у територіальні органи внутрішніх справ чи до виконавчого комітету селищної, сільської ради з метою з'ясування особи,
- складати протоколи про порушення адміністративного законодавства у галузі охорони довкілля і використання природних ресурсів,
- вилучати у порушників предмети і знаряддя незаконного використання природних ресурсів, транспортні засоби, незаконно добуту продукцію, відповідні документи,
- проводити особистий огляд осіб, речей, транспортних засобів та перевірку знарядь і продукції, одержаної в результаті природокористування,
- безперешкодно відвідувати і перевіряти підприємства, установи, організації, судна та інші транспортні засоби в межах територій та об'єктів ПЗФ стосовно додержання вимог природоохоронного законодавства,
- давати обов'язкові для виконання приписи з метою усунення порушень, виявлених у межах територій та об'єктів ПЗФ,
- подавати клопотання про припинення, зупинення чи обмеження будь-якої діяльності, що провадиться з порушенням вимог природоохоронного законодавства, або забороняється згідно з режимом охорони територій та об'єктів ПЗФ,
- носити під час виконання службових обов'язків форму встановленого зразка, табельну зброю та спеціальні засоби самозахисту (бокс. 5.2),
- направляти в установленому порядку матеріали про порушення природоохоронного законодавства до відповідних органів для вирішення питання щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності.

БОКС 5.2. Охоронець природи та зброя.

Посадові особи підрозділів служб державної охорони установ ПЗФ України мають право під час виконання службових обов'язків використовувати й застосовувати зброю та спеціальні засоби самозахисту (гумові кийки, наручники, балончики з препаратами сльозоточивої та подразливої

дії). Законодавством України цим посадовим особам забезпечується певний правовий і соціальний захист. Види та норми забезпечення зброєю і спеціальними засобами працівників служби державної охорони ПЗФ України затверджені наказом Міністерства екології та природних ресурсів України за погодженням із Міністерством внутрішніх справ України від 29.11.2002.

Також цим наказом затверджено інструкцію про порядок придбання, зберігання, обліку, перевезення, використання та застосування бойової нарізної вогнепальної зброї, гладкоствольної вогнепальної зброї, бойових припасів до зброї, а також спеціальних засобів працівниками служб державної охорони установ ПЗФ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища.

Відповідно до встановленого порядку (наказ МВС України від 21.08.1998), аналогічні інструкції розробляються міністерствами та відомствами згідно безпосереднього підпорядкування установ ПЗФ. Ці інструкції мають бути погоджені з Міністерством внутрішніх справ України відповідно до зазначених видів та норм забезпечення зброєю працівників служби державної охорони ПЗФ України.

У своїй діяльності служба державної охорони ПЗФ України взаємодіє з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, іншими природоохоронними органами, громадськими організаціями.

Контрольні запитання та завдання:

1. Дайте визначення та пояснення понять “Режим охорони”, “пріоритет охорони”.
2. Які позитивні та негативні наслідки може мати запровадження режиму суворої пасивної охорони?
3. У чому полягає менеджмент-план охорони окремих типів природних об'єктів?
4. Які завдання покладені на посадових осіб служби державної охорони установ ПЗФ?
5. Які права мають працівники служби державної охорони ПЗФ України?

5.2. Загальний порядок використання та контролю територій та об'єктів природно-заповідного фонду

У § 5.1 було з'ясовано, що режим територій та об'єктів ПЗФ – це сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів. Відповідно до встановленого режиму, в межах певних категорій територій та об'єктів ПЗФ дозволене їх використання в господарських, управлінських та інших цілях. Ця діяльність має не суперечити основному завданню природоохоронних територій – збереженню та відтворенню природних комплексів. Отож, використання територій ПЗФ можливе лише за його ретельного обґрунтування й організації контролю за його режимом і обсягами.

Державне управління та державний контроль щодо використання й охорони земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, екологічної безпеки в Україні, в тому числі у межах її природно-заповідного фонду, належить до компетенції центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища як спеціально уповноваженого державного органу. Функції державного контролю цей центральний орган реалізовує через урядовий орган державного управління у своєму складі – Державну екологічну інспекцію, положення про яку затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2001 р. № 1520. Крім того, державний контроль у галузі заповідної справи здійснюють органи Прокуратури України.

Порядок використання природних ресурсів в Україні визначається Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища”, іншими Законами України, а

також постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459 “Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення”.

Порядок використання природних ресурсів у межах ПЗФ України визначається Інструкцією про порядок встановлення лімітів використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також Інструкцією про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, затверджених наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 11.05.1994 р. № 43, що зареєстрований Міністерством юстиції України 24.05.1994 р. за № 111/320 та № 112/321.

Цими Інструкціями визначено єдиний порядок встановлення лімітів та видачі дозволів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення для всіх підприємств, установ, організацій та землевласників, у віданні яких перебувають об'єкти ПЗФ.

Об'єктом встановлення лімітів є всі природні ресурси в межах територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення, які використовуються в науково-дослідних, освітньо-виховних, оздоровчих, рекреаційних та інших цілях, а також в порядку заготівлі деревини шляхом проведення рубок головного користування, заготівлі лікарських та інших цінних рослин (за винятком тих, які занесені до Червоної книги України), їх плодів, здійснення сінокосіння, випасання худоби, добування ресурсів тваринного світу (за винятком селекційного відстрілу, та видів тварин, занесених до Червоної книги України), добування живиці та інших видів користування.

Для природних і біосферних заповідників та національних природних парків ліміти використання природних ресурсів встановлюються відповідно до Проектів організації їх територій. Ліміти визначають обсяги природних ресурсів, в межах яких видаються дозволи на спеціальне використання природних ресурсів.

Порядок проведення селекційного відстрілу у межах ПЗФ України визначається Законами України “Про природно-заповідний фонд України”, “Про мисливське господарство та полювання”, а також положеннями Інструкції про проведення селекційного відстрілу мисливських тварин, затвердженої наказом Державного комітету лісового господарства України від 30.05.2001 р. № 47.

Порядок проведення вибіркового діагностичного відстрілу у межах ПЗФ також визначається зазначеними Законами України, а також положеннями Інструкції про проведення діагностичного відстрілу мисливських тварин для ветеринарно-санітарної експертизи, затвердженої наказом Державного комітету лісового господарства України від 09.10.2001 р. № 94.

Порядок використання рибних та інших водних живих ресурсів визначається Законом “Про природно-заповідний фонд України” та Інструкцією про порядок спеціального використання водних живих ресурсів, затвердженої спільним наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України та Державного комітету рибного господарства України від 10.02.2000 р. № 43/13.

Порушення природоохоронного законодавства у межах природно-заповідного фонду України тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність.

Контрольні запитання та завдання:

1. До чієї компетенції належить державний контроль за використанням і охороною територій та об'єктів ПЗФ України?
2. Якими документами визначається порядок використання природних ресурсів у межах ПЗФ ?
3. Наведіть приклади об'єктів, на використання яких видаються ліміти.

5.3. Відновлення екосистем та їх компонентів

Діяльність людини призвела до трансформації природних екосистем і ландшафтів практично на всій території України. Території та об'єкти природно-заповідного фонду, хоч і меншою мірою, але також антропогенно змінені. Отож, крім режимних заходів збереження природних екосистем і ландшафтів, одним із важливих напрямків природоохоронної діяльності територій ПЗФ є відновлення (ренатуралізація) природних екосистем і їх компонентів. Відновлення природних ресурсів є одним з 10 стратегічних принципів Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття.

Відновлювальні заходи відрізняються від власне режимної діяльності тим, що вони обмежені у часі, мають переважно одноразовий характер. Разом із тим, стабільне існування відновленого природного об'єкту може вимагати проведення у ньому постійних регуляційних заходів.

Бокс. 5.3. Міжнародна термінологія

В англійській природоохоронній літературі інколи виділяють дві групи відновлювальних робіт, які відрізняються за своїми завданнями. Словом "reclamation" (укр. - "виправлення") називають ті заходи, які спрямовані на створення стабільних, здатних до саморегуляції екосистем, які позбавлені екзотичних видів і є подібними на екосистеми, що не зазнали трансформації. Термін "rehabilitation" (укр. - "реконструкція", "ремонт"), означає заходи, які мають більш утилітарне спрямування. Хоча найбільш вживаним і загальним у відношенні відновлення екосистем, середовищ існування, видів та елементів ландшафтів є термін "restoration".

Заходи по відновленню природних екосистем, ландшафтів та їх компонентів можуть бути дуже різноманітними. Хоча склад цих заходів і методи їх реалізації визначаються станом природних екосистем, їх розміром, ступенем антропогенної зміненості, пріоритетами їх охорони та багатьма іншими чинниками, відновлювальні заходи в об'єктах ПЗФ можна згрупувати в п'ять основних напрямків (табл. 5.1).

Таблиця 5.1. Основні напрямки відновлювальних заходів на територіях та об'єктах ПЗФ

<i>Основний напрямок та спрямованість заходів</i>	<i>Приклад</i>
I. Покращання якості природних ділянок	
I.а. Проведення робіт, які приводять до довготривалих змін фізичного середовища	Відновлення природної морфології русел річок, зокрема - меандрів
I.б. Оптимізація внутрішньої просторової структури ландшафту	Ліквідація доріг, будівель та інших антропогенних елементів ландшафту
I.в. Адаптація режиму, в тому числі господарських заходів до потреб пріоритетних об'єктів охорони	Зміна методів ведення лісового господарства
II. Створення нових природних ділянок	
II.а. Зміна режиму, в тому числі господарського використання земель	Припинення використання орних земель
II.б. Сприяння занесенню видів, які мають бути в природних екосистемах	Штучне занесення насіння степових рослин, лісорозведення

III. Збільшення площі існуючих природних ділянок	
IV. Створення нових популяцій окремих видів або їх активне збільшення в існуючих екотопах	Введення в екосистему ключових видів, реінтродукція.

В Україні в найбільшій мірі потребують відновлення степові екосистеми. Це, зокрема, пов'язано із тим, що площа, зайнята степовою рослинністю, протягом кількох останніх століть скоротилася в кілька десятків разів. За розораністю території й площею орних земель на одного жителя Україна посідає одне з перших місць у світі. На місці степових екосистем зараз знаходяться переважно орні землі. Практично зникли на території України великі степові тварини, які для свого існування потребують значної площі степової рослинності. Отож Загальнодержавною програмою формування екологічної мережі України на 2000-2015 роки передбачається виведення з господарського обігу земель для встановлення або відновлення втраченої екологічної рівноваги. Це переважно орні землі, які розміщені на схилах і тому зазнають значної ерозії. Загальна площа земель, запланованих для відновлення, становить 2,3 млн. га й майже половина цієї площі припадає на степову зону. На меншій частині цієї площі планується заліснення, тоді як на решті площі має сформуватися трав'яна, в тому числі степова рослинність.

Відновлення повноцінної степової рослинності – досить складний і тривалий процес. Навіть при наявності неподалік від ділянки, на якій відбувається відновлення, площі із степовою рослинністю, цей процес може тривати сотні років. Значно прискорити формування степової рослинності можна шляхом штучного занесення насіння степових рослин. Інколи це проводиться шляхом ручного збору насіння з різних видів рослин із наступною його обробкою та висівом. Але це дуже трудомісткий процес. Альтернативою є посипання ділянки відновлення травою, скошеною на існуючій степовій ділянці. Бажано, щоб ділянка, що викошувалася, знаходилася неподалік від тої, на якій степова рослинність відтворюється. Подібність едафічних, зокрема ґрунтових, умов цих ділянок також є фактором, який значною мірою визначає як повноту, так і швидкість відновлення. Аби покращити контакт насіння із землею, слід трохи порушити поверхню ґрунту. Це можна зробити за допомогою техніки, але більш природним способом такого порушення є прогін по ділянці худоби, або нетривале й слабе пасовищне навантаження на неї. Щоб забезпечити занесення насіння видів рослин, які плодоносять у різний час, описані дії слід повторювати кілька разів на рік. Оскільки більшість природно-заповідних територій із степовою рослинністю мають малу площу, актуальним є відтворення степу навколо них із включенням ділянок, що ренатуралізуються, до складу природно-заповідних територій. Перелоги (землі, які використовувалися як рілля) різного віку входять і до складу існуючих заповідників. Серед природних заповідників України найбільшу частку перелогів має територія заповідника "Єланецький степ".

Бокс. 5.4. Досвід Нідерландів: відновлення рослинності приморських дюн

Прикладом успішного проекту з відновлення трав'яних угруповань є відновлення рослинності приморських дюн в Нідерландах. Біорізноманіття цих природних комплексів свого часу було втрачено. Тому було декілька причин, але головною вважається припинення традиційного сільськогосподарського використання цього ландшафту. Внаслідок цього рослинність дюн зазнала суттєвих змін, серед яких найбільш відчутною для біорізноманіття стало катастрофічне зменшення рослинних угруповань і видів, характерних для ранніх фаз процесу заростання дюн. Отже головним заходом відновлення природного рослинного покриву приморських дюн стало відновлення рослинних угруповань початкових стадій сукцесії цих природних комплексів. Задля цього спершу було проведено зрізання дерену на певних ділянках дюн і таким чином створені умови для формування рослинних угруповань початкових стадій сукцесії. Для того, щоби блокувати настання більш пізніх її стадій був запроваджений відповідний режим випасання худоби. Завдяки цьому в приморських дюнах по-перше були відновлені екосистеми початкових і ранніх стадій їх заростання, а по-друге забезпечена підтримка цієї стадії сукцесії.

На відміну від відновлення трав'яних угруповань, відновлення лісу є господарським заходом, який вже майже 100 років здійснюється у великих обсягах. На території України загальна площа лісових насаджень на землях, де раніше тривалий час не було лісу, становить 2 млн. га – близько п'ятої частини сучасної площі лісів. За існуючою термінологією лісовідновленням називають відновлення лісу одразу після вирубки. Створення ж лісу на землях, де раніше лісу не було, називають лісорозведенням. Оскільки до складу природно-заповідних територій включаються переважно природні площі з метою комплексної охорони природних процесів або ж для охорони сучасного стану природних комплексів і їх компонентів, то лісорозведення на цих територіях здебільшого не проводиться. Разом із тим, до складу природно-заповідних територій інколи входять сильно трансформовані, в тому числі розорані, землі (наприклад в господарських зонах національних природних і регіональних ландшафтних парків), на яких з природоохоронних позицій доцільним є збільшення площі з лісовою рослинністю.

Заліснення може відбуватися пасивно, природним шляхом і активно, шляхом створення лісових культур. Природний розвиток лісу добре відбувається, коли ділянка, на якій відбувається заліснення знаходиться близько від існуючого лісу. При цьому спочатку формується насадження з видів, що активно розселяються. Такі види, наприклад береза повисла, часто є недовговічними і з часом (через 50-100 років) їх участь у деревостані значно зменшується. Заліснення природним шляхом у великих масштабах відбувається у зоні відчуження Чорнобильської АЕС. Досить поширеним це явище є і в цілому на Поліссі на сільськогосподарських землях, обробіток яких припинено з економічних причин. В природно-заповідному фонді України також є об'єкти, які являють собою лісові масиви штучного походження. Таким є, наприклад, Великоанадольський лісовий масив у Донецькій області, який має статус лісового заказника загальнодержавного значення площею 2,5 тис. га.

Існуючі роботи по лісорозведенню й ті нормативні акти, якими вони регулюються, недостатньо враховують завдання охорони й відтворення природного різноманіття. Так, при створенні штучних насаджень велика увага приділяється їх продуктивності. При цьому високу продуктивність часто мають інтродуковані види, а їх широке використання при лісорозведенні є біологічним забрудненням території. Створення культур інтродуцентів не повинно проводитись на природно-заповідних територіях. Так само не слід створювати культури аборигенних видів в умовах, не властивих цим видам, наприклад, культури сосни звичайної на багатих суглинкових ґрунтах. В лісовому господарстві увага зосереджена на формуванні деревного ярусу лісу, тому ярус трав у штучних лісах часто сильно відрізняється від трав'яного ярусу природних лісів.

При розширенні площі лісів, слід пам'ятати про те, що степова рослинність в наш час більше потребує охорони і відтворення, ніж лісова. Тому створення лісів має проводитись, як правило, за межами існуючих степових ділянок.

Однією з форм відновлення лісової рослинності, яка має значне поширення в Україні, є реконструкція лісових насаджень. Вона полягає у заміні малоцінних з певних позицій деревостанів на більш цінні шляхом створення лісових культур або проведення рубок. В лісовому господарстві України нерідко проводиться заміна насаджень порослевого походження на насадження насінневого походження та заміна похідних деревостанів (осикових, березових, інколи – грабових) на культури видів, які формують деревостани корінних лісів (наприклад, дуба). На природно-заповідних територіях найбільш доцільними є реконструктивні заходи, спрямовані проти інтродуцентів та видів, що зростають у невластивих їм умовах. На територіях високого рівня охорони, зокрема в природних заповідниках, реконструкція лісу у більшості випадків небажана, а зменшення наслідків людської діяльності має відбуватися в основному шляхом спонтанного природного відновлення.

Одним із напрямків ренатуралізації природних ландшафтів є відновлення русел річок. Руслам природних водотоків властиві меандри, які сповільнюють течію річки,

зменшують пропускну здатність русла і впливають на режим затоплення заплави. При гідромеліорації ландшафту для того, щоб не допустити затоплення певної території потрібно було забезпечити відведення води за межі ділянки, що осушується. Тому для підвищення пропускну здатності річок їх русла часто спрямлялися. Такі зміни морфології русел призвели до зменшення та припинення повеней, посилення розмивання берегів і виносу речовин, послаблення водоочисної здатності водно-болотних систем і втрати біорізноманіття природних комплексів заплав. Отже, відновлення морфології русел, властивої природному ландшафту, здатне відновити не тільки природний паводковий режим річки, але й призупинити небажані екзогенні процеси, відновити ландшафтне та біологічне різноманіття заплав.

Інша форма відновлювальних робіт у заплавах – руйнування дамб і гребель на річках. Це дешевий і ефективний метод відновлення природного режиму затоплення заплав. Прикладом проведення таких відновлювальних заходів можуть бути роботи, проведені в дельті Дунаю на території Румунії. Раніше тут було побудовано дамби навколо деяких островів, переважно задля інтенсифікації їх сільськогосподарського використання, зокрема як орних земель. Внаслідок цього оточені дамбами площі перестали зазнавати затоплення під час повеней. Суттєво змінилася рослинність – на місці заростей очерету і вербових лісів було створено орні землі та пасовищні луки, значних змін зазнала фауна цих ділянок. Із-за зміни водного режиму посилювалось засолення земель, що знизило цінність утворених сільськогосподарських угідь. В 1994 р. в румунській частині дельти Дунаю на острові Бабина (2237 га) в чотирьох місцях греблі були зруйновані, внаслідок чого утворилися проходи для води шириною від 12 до 30 м (через два вода під час повені має входити, через два інших, розташованих нижче за течією – виходити). Вже через рік на острові спостерігалось відновлення водної та болотної рослинності, більш ніж у 2 рази зросла кількість відмічених видів птахів, водні види птахів з'явилися на гніздуванні.

В наш час досить поширеним явищем є значне підвищення концентрації у воді деяких речовин, зокрема фосфатів та нітратів (евтрофікація водойм). Причини цього явища здебільшого антропогенні – пряме забруднення води та зниження очисної здатності ландшафту. При евтрофікації підвищується первинна продукція, відтак – посилюється використання рослинністю кисню. Внаслідок цього відбувається сильне зниження концентрації кисню у воді, що викликає суттєві зміни в біоценозі водойми. Для відновлення гідрохімічних параметрів надмірно евтрофікованих стоячих водойм інколи використовуються хімічні методи – осадження фосфатів (сульфатом алюмінію, хлоридом заліза, гідроксидом кальцію), а також вилучення донних відкладів (такі роботи інколи проводяться для відновлення глибини водойми або для боротьби з евтрофікацією, оскільки неокислені донні відклади поглинають кисень). Нормалізувати хімічні властивості води можна в ряді випадків і м'якішими методами – шляхом зміни водного режиму та відновлювальними роботами на водозборі водойми.

При ренатуралізації осушених боліт основним завданням здебільшого є підняття рівня залягання ґрунтових вод. Основним методом є засипання меліоративних каналів. Значний обсяг таких робіт проводиться у Фінляндії (канали засипали торфом, взятим на близько розташованих землях), де за перші 5 років реалізації проекту вдалося відновити гідрологічний режим боліт на площі 1600 га. В Україні на території Шацького НПП також проводяться роботи по відновленню (підвищенню) рівня ґрунтових вод на деяких болотах і озерах, зокрема в районі оз. Кримно. При цьому одним з основних заходів у районі Шацьких озер є спорудження певної висоти переливних дамб на каналах відбору води з озер.

Як одну із форм ренатуралізації природних комплексів можна розглядати і роботи по реінтродукції видів. Дещо іншою формою ренатуралізації є введення в екосистему ключових видів, які необхідні для підтримання її структури і функцій, зокрема трофічних зв'язків. Якщо функції ключового може виконувати вид, який є аборигенним для певної

території та генетично чистим (негібридним), то його реінтродукція має цінність як для відновлення структури екосистеми, так і для охорони самого цього виду. Однак, бувають випадки, коли відновлення аборигенного виду неможливе, наприклад, внаслідок його глобального зникнення. Тоді може бути доцільним введення в екосистему його функціонального аналога. При цьому слід уникати завезення видів, які раніше в регіоні не траплялися. Такі роботи в окремих випадках призводять до серйозних негативних наслідків. Наприклад, завезення американської норки у Європу поставило під загрозу існування аборигенної європейської норки. Значної шкоди завдано адвентивними видами біоти Австралії, яка є найменшим із материків, а тому і найуразливішим серед них. Разом із тим безпечним в плані охорони природного різноманіття є перенесення організмів на невеликі відстані, наприклад штучне занесення аборигенних видів риб у водойму, яка недавно утворилася. При відсутності диких копитних, можна використовувати їх домашніх родичів. Зокрема відсутність тарпана в українських степах може бути компенсована домашнім конем. На деяких територіях, наприклад, в національному парку "Камарг" (Франція) здичавілі домашні тварини є важливим об'єктом охорони.

Контрольні запитання та завдання:

1. У чому полягає відмінність між режимними та відновлювальними заходами на територіях ПЗФ?
2. Назвіть головні відмінності відновлення природних степових та лісових екосистем.
3. Опишіть можливі способи відновлення природного режиму екосистем заплав.

5.4. Рекреаційна діяльність у межах природно-заповідного фонду

Відповідно до статті 9 Закону України "Про природно-заповідний фонд України", одним із видів використання територій та об'єктів ПЗФ є їх використання в оздоровчих та інших рекреаційних цілях. Це можливе за умови дотримання природоохоронного режиму, встановленого цим Законом та іншими актами чинного законодавства.

Рекреація на природно-заповідних територіях та об'єктах є відтворенням у вільний час витрачених у процесі життєдіяльності (трудової, навчальної, побутової) розумових, духовних і фізичних сил людини, що здійснюється шляхом загальнооздоровчого, культурно-розважального і пізнавального відпочинку, туризму, санаторно-курортного лікування, любительського та спортивного рибальства і полювання, фізичної культури і спорту.

До установ ПЗФ України, які організовують і здійснюють рекреаційну діяльність, відносяться національні природні парки (НПП), біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки (РЛП), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, зоопарки, дендропарки. Серед них найбільш вдало філософська проблема суперечності між збереженням природного довкілля та його рекреаційним використанням вирішується в категоріях національного природного і регіонального ландшафтного парків. Із цього погляду названі форми заповідання є на даний час найбільш соціально корисними й економічно вигідними.

Рекреаційна діяльність на територіях установ, інших територіях та об'єктах ПЗФ полягає в забезпеченні попиту населення в оздоровленні та відпочинку, туризмі, санаторно-курортному лікуванні, любительському та спортивному рибальстві і полюванні тощо. Вона організовується спеціальними підрозділами адміністрацій установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ, що беруть на себе відповідальність за їх охорону та збереження, а також іншими підприємствами, установами, організаціями та громадянами на підставі угод про рекреаційну діяльність з адміністраціями установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ. Якщо

рекреаційна діяльність в межах установи ПЗФ України здійснюється на умовах оренди, то кошти, одержані від неї, розподіляються на договірних засадах, що визначаються в договорі про оренду.

Адміністрації установ ПЗФ разом з науково-дослідними, навчально-освітніми організаціями можуть розробляти спільні програми та укладати угоди про проведення спільних заходів, учбових та виробничих практик з туристичного менеджменту, готельного господарства тощо. Вони практикують діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у галузі рекреації, сприяють стажуванню українських фахівців за кордоном.

Рекреаційна діяльність організовується відповідно до функціонального зонування національних природних і регіональних ландшафтних парків, біосферних заповідників, а також в межах парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, ботанічних садів, зоопарків, дендропарків. Як науково-пізнавальна та освітньо-виховна рекреація вона може практикуватися в охоронних зонах природних заповідників (спостережні вежі з відповідним оптичним облаштуванням, об'їзний кінний туристичний маршрут верхи чи на тачанці тощо), або в середині заповідника на еколого-освітніх стежках, в музеях, культових об'єктах тощо у супроводі екскурсовода чи працівників служби охорони. В територіальних межах заказників і пам'яток природи вона може здійснюватися при умові забезпечення їх охорони та збереження відповідно до положення про заказник та охоронних зобов'язань власників або користувачів земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником чи пам'яткою природи.

Екскурсійна діяльність у межах природно-заповідного фонду України становить собою різновид рекреаційної діяльності щодо організації подорожей, які не перевищують 16 годин (в межах світлої частини дня), тобто без ночівлі (без розбиття наметів і розкладання вогнищ), у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами для ознайомлення з визначними місцями, пам'ятками природи, історії, культури, музеями тощо. Гід (екскурсовод), який надає учасникам подорожі екскурсійно-інформаційні, організаційні та інші послуги повинен володіти фаховою інформацією про місцеперебування, визначні місця, об'єкти показу, а також мовою своєї країни чи мовою іноземних туристів або загальнозрозумілою для них мовою.

Важливою формою рекреації є туризм. Розрізняють багато видів туризму, але серед них для туристичних форм діяльності в межах заповідних територій є **екотуризм**. Він об'єднує всі ті види туризму, які орієнтовані на довготривале збереження природного довкілля (зокрема, заповідних ландшафтів), формування інтелектуально-гуманістичного світогляду, налагодження гуманних стосунків з місцевим населенням та органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного благополуччя регіонів. Ці цілі екотуризму найбільш ефективно й повно реалізуються на рекреаційних територіях національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, ландшафтних заказників тощо.

Стратегічна мета екотуризму - лімітована потребами збереження довкілля рекреаційна діяльність. Загальним правилом екотуризму, що відрізняє його від "традиційного" туризму є наявність досить жорстких правил поведінки, значно жорсткіших, ніж на звичайних туристських маршрутах.

Пріоритетного значення набуває **сільський зелений туризм**, здійснюваний на територіях ПЗФ України при спільній рекреаційній (туристичній) діяльності сільських господарів та адміністрацій установ ПЗФ.

Рекреаційними територіями природно-заповідного фонду є ділянки суші і водного простору, призначені для організації масового відпочинку й оздоровлення населення, туризму, любительського та спортивного рибальства і полювання, фізичної культури та спорту, і які при наявності природних лікувальних факторів можуть використовуватися для санаторно-курортного лікування. Потрібно зазначити, що відповідно до функціонального зонування національних природних парків рекреаційна

діяльність у зоні стаціонарної рекреації може здійснюватися екстенсивним чи інтенсивним шляхом.

На територіях екстенсивної рекреації з метою огляду місцевості та відпочинку головним чином створюються туристські маршрути, екскурсійні та прогулянкові еколого-освітні стежки (лінійні, радіальні, кільцеві), обладнуються місця для ночівлі (хижі, білуачні стоянки) тощо. В цій підзоні на спеціально виділених та відповідно обладнаних ділянках дозволяється любительське та спортивне рибальство, збирання грибів, дикорослих плодів і ягід, фотомисливство ("тихе полювання"). Ці види діяльності здійснюються під екологічним контролем працівників (рейнжерів) служби державної охорони національних природних парків.

На територіях інтенсивної рекреації на базі розміщених тут рекреаційних закладів можуть створюватися: гірськолижні комплекси, до складу яких входять лижні поля, траси, канатні (крісельні, бугельні) підйомники, трампліни, льодові стадіони тощо. Зарубіжний досвід свідчить також, що привабливими та економічно вигідними закладами є рекреаційно-акваторіальні комплекси ("акварелі"), до складу яких входять пляжі, зупинки для яхт і човнів, елінгі, готелі та об'єкти обслуговування.

Серед вітчизняних національних природних парків заслуговує на увагу досвід створення місць і зон відпочинку в Карпатському НПП. Однією з найкращих серед рекреаційних зон є "Воротиці" площею 15 га, що знаходиться в селі Микуличин. За часів князювання Данила Галицького в цьому районі була розміщена сторожова вежа воєводи Микули. Тому "Воротиці" сплановані за принципом розміщення і будівництва сторожових постів тих часів. Вони поділені на дві підзони: перша - історично-інформаційна з відповідним павільйоном, друга - рекреаційно-розважальна з колибою, джерелом цілющої води, художньо обладнаними місцями для відпочинку.

В рекреаційних зонах парку нині обладнано та функціонують 12 науково-пізнавальних туристських маршрутів та еколого-освітніх екскурсійних стежок загальною протяжністю 400 км (з них 110 км - марковані). Популярними в межах парку є маршрути на о. Несамовите, г.Маковиця, г.Хом'як і, звичайно, на Говерлу (див бокс 5.6, рис.5.1).

БОКС 5.5. Еколого-освітня стежка "На гору Говерла"

Стежка створена в Карпатському НПП, її довжина - 10,5 км, висота над рівнем мор початкової точки - 950 м, кінцевої точки - 2061 м, тривалість переходу - 5 годин.

Маршрут починається від контрольно-пропускного пункту Говерлянського заповідного лісництва в Завоелі і проходить по широкій лісовій дорозі вздовж долини р. Прут. Річище крутими схилами підходить до дороги. Майже всі ліси вздовж маршруту - смерекові, рідше з ялиці. Поодинокі зустрічаються бук, явір. На заплаві Прута поширені сіровільшанники. Мішані ліси супроводжують туристів до висоти 1100 м н.р.м. В урочищі Форещанка долина Пруту розширюється. З правого боку знаходиться форельне господарство Ворохтянського держлісгоспу. Далі по долині, зліва від дороги, крізь стіну лісу проглядаються будиночки та пости спостережень ландшафтного стаціонару географічного факультету Львівського університету. Дорога все крутіше піднімається догори й виходить до навчально-спортивної бази "Заросляк", від якої прямує через типовий смерековий праліс. Вік окремих дерев тут - 200-300 років, а їх висота сягає 30 метрів.

При піднятті до своєї верхньої межі (1400-1450 м н.р.м.) ліс рідшає. У цьому місці стежки слід звернути увагу на те, що приполонинські ліси, приймаючи на себе сильні вітри, снігові лавини, є своєрідним форпостом для розміщених нижче деревостанів. Через це вони заслуговують всебічної охорони та відновлення. Зліва відкривається вид на велику долину, де бере свій початок ріка Прут. Витікаючи із невеликого болітця і стікаючи по стінці верхнього кару кількома струмками, Прут утворює водоспад "Гук".

З висоти 1800 м н.р.м. починаються альпійські луки. Звідси відкривається велична панорама Карпат. На північ і північний захід видно хребти Горган з їх вершинами: Сивуля, Довбушанка, Хом'як, Синяк. На південний схід від Говерли протягнувся хребет Черногора, з півдня - пролягла долина Білої Тиси, а з заходу видніється купол Петроса (2020 м н.р.м.).

Отже еколого-освітня стежка “На гору Говерла” спроектована таким чином, що окрім морального задоволення від підняття на найвищу вершину України, путівник має можливість простежити зміну рослинних поясів Карпат, побачити визначні природні об’єкти, ознайомитися з природними процесами, типовими для Карпат, а також помилуватися величною панорамою Карпатських гір.

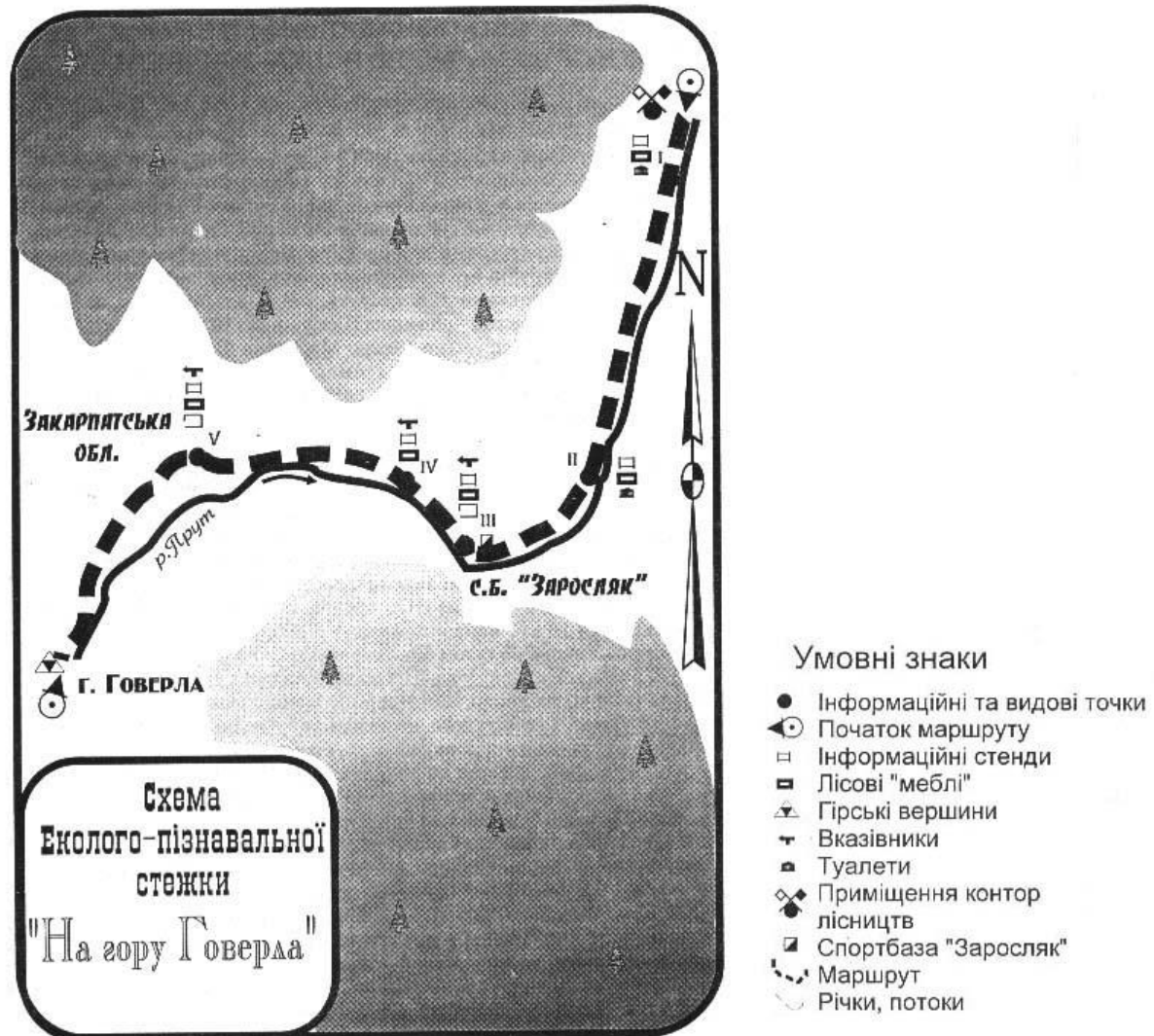

Рис. 5.1 – Схема еколого-пізнавальної стежки “На гору Говерла”

Природні умови Карпатського НПП сприятливі для розвитку зимової рекреації, зокрема гірськолижного спорту. Професійно підготовлені туристи можуть скористатися гірськолижними трасами: гірського слалому в Татарівському та біатлонною в Яблунецькому лісництвях парку. У Ворохті щороку відбуваються міжнародні змагання із стрибків з трампліну на “Кубок Карпат”, змагання на першість України з біатлону, лижних гонок і двоборства.

Досвід організації водних видів відпочинку має НПП “Подільські Товтри”. Тут на берегах Дністровського водосховища, головним чином у зоні Бакотської затоки, створюються невеличкі туристичні притулки для комплексного обслуговування туристів (харчування, зв’язок, прокат турспорядження, ночівля, розваги тощо), які мандрують по водосховищу на плавзасобах. Серед останніх використовуються байдарки, каное, катамарани, яхти, а особливо – плавучі дачі. Є також можливість плавати по Дністровському водосховищу на комфортабельному дебаркадері з зупинками у мальовничих місцях.

Як свідчить зарубіжний та вітчизняний досвід, рекреаційна діяльність у межах ПЗФ може здійснюватися ефективно при забезпеченні наступних передумов:

- законодавче оформлення рекреаційної діяльності,
- впровадження економічного механізму надання платних рекреаційних послуг та створення їх якісного асортименту,
- залучення приватного сектора до рекреаційно-туристичного підприємництва,
- створення сервісної рекреаційно-туристичної інфраструктури,
- розробка (опис, нанесення на картографічну основу) і облаштування туристських маршрутів та екскурсійних стежок відповідно до пейзажного різноманіття ландшафтів,
- організація рекламно-видавничої та інформаційної діяльності.

На даний час більшість вітчизняних національних парків поки що обмежуються популяризацією еталонів природи шляхом екскурсійної діяльності, просвітницько-краєзнавчої роботи. Екскурсії маркованими екоосвітніми стежками з короткостроковим відпочинком (без розбиття наметів і розкладання вогнищ) у спеціально облаштованих місцях належать до найбільш пріоритетного виду рекреаційної діяльності в Шацькому і Карпатському НПП, НПП “Святі Гори”.

Влаштування в межах природоохоронних територій екологічних стежок і туристських маршрутів здатне вирішити два важливих завдання. По-перше, забезпечити відвідувачам НПП та інших природоохоронних установ якнайповніше ознайомлення з її ландшафтами, цінними природними та культурними об’єктами тощо, а по-друге мінімізувати вплив рекреації на природне середовище заповідних територій. Останнє завдання має особливе значення, оскільки обмеження негативного впливу рекреантів на природне середовище можливе тільки при допустимих величинах рекреаційних навантажень. Екологічні стежки та маршрути обмежують ці навантаження завдяки каналізації потоків рекреантів по території природоохоронних установ. При цьому зосередження основної маси відпочиваючих та туристів вздовж стежок та маршрутів вимагає особливо ретельного планування цих туристичних об’єктів.

Екологічна стежка – спеціальний маршрут, який формується на територіях ПЗО з метою демонстрації природоохоронних, естетичних та культурних цінностей. Такі маршрути можуть проходити через урбанізовані, індустріальні, сільськогосподарські ландшафти. Формуванню екологічної стежки передують екологічна експертиза її, розробка та затвердження документації (погодження з користувачем на відведення земель та створення екологічної стежки, встановлення щитів, аншлагов тощо) . Протяжність маршрутів обмежена (не більше 2 км). На маршруті формують зупинки-станції, але основна частина їх проходить через природні ділянки. Важливо маршрут прокласти так, щоб оминати найбільш вразливі екосистеми, види флори та фауни, геологічні утворення. Також необхідно враховувати сезонні особливості розвитку живих організмів (гніздування, цвітіння алергенів, нерест тощо) і, при необхідності, призупиняти активне антропогенне навантаження.

На маршруті можуть бути розміщені рекреаційні та санітарно-гігієнічні об’єкти. Інформаційні стенди, аншлагі, знаки розташовують по всьому маршруту для забезпечення попереджувальної, пізнавальної інформації (схема маршруту та напрями, відстані, цінності, правила поведінки, перестороги та попередження щодо різних явищ чи об’єктів на маршруті, витяги із законодавчих документів, малюнки, знаки), при цьому враховується їх естетичність та оптимальне сприйняття .

Кожна стежка повинна мати свою назву, номер, маркування (у вигляді спеціальних стандартних знаків-символів стежки, смужок чи кружків, що розміщують на деревах, скелях, дорозі, не пошкоджуючи їх). Для кожної стежки видають путівник, де подається інформація про історію створення, природні та істотко-культурні, культові чи інші цінності, описується маршрут, наводиться картосхема, правила поведінки, зразки знаків, окремі краєвиди, фото рослин, тварин, інших об’єктів, що можуть зустрітися на маршруті.

Експерсії на екологічних стежках можуть проводитися фахівцями заповідних установ і спеціально підготовленими екскурсоводами. Відвідування може бути без супроводу екскурсовода, але природоохоронна установа може надавати в оренду програвачі чи касети з інформацією.

Стан екологічної стежки постійно контролюється, проводяться реконструкції, оновлення обладнання, а також проводиться перевірка дотримання природоохоронного законодавства та правил поведінки відвідувачів.

Для просторового обмеження рекреаційних навантажень вздовж трас туристських маршрутів та екологічних стежок пропонується влаштувати природозахисні лінійні коридори шириною до 20 м, які повинні стримувати вільне пересування відвідувачів парку поза туристською трасою чи екскурсійною (прогулянковою) стежкою. В межах національних парків відповідно до проектів організації їх території можуть прокладатись ландшафтно-маршрутні коридори вздовж туристських трас, що зв'язують рекреаційні центри і, залежно від особливостей рельєфу, являють собою смуги шириною від 10 м до 10 км.

Так, у Шацькому НПП між озерами Пісочне і Перемут закладена еколого-пізнавальна стежка “Лісова пісня”. Стежка проходить лісовими ландшафтними комплексами парку. Її протяжність 5,6 км з 18 видовими пунктами. На березі о.Світязь поблизу затоки Бужня прокладена еколого-пізнавальна стежка “Світязянка” довжиною 5,2 км. Обидві стежки облаштовані для тимчасового відпочинку малими архітектурними формами, інформаційно-охоронними знаками і щитами. З метою оптимального регулювання потоку рекреантів у найближчій перспективі планується обладнати ще 3 еколого-пізнавальні стежки: в зоні відпочинку “Гряди” (довжина 3 км), біля озера Пулемецьке (4 км) і в урочищі “Венське” (4,5 км). Також доцільно відновити кінний 15-ти денний туристичний маршрут, що існував у 1980-ті роки.

До популярної рекреаційної діяльності у межах ПЗФ відносяться такі різновиди туризму як пішохідний (Ужанський НПП), лижний, включаючи гірськолижний (НПП “Вижницький”, “Сколівські Бескиди”), прогулянки, подорожі на велосипедах і кінний туризм (НПП “Синевир”). Водний туризм, зокрема спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах (рафтинг), має перспективу у НПП “Вижницький”, на р. Черемош, а подорож на яхті, катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах - у Шацькому НПП, на Шацьких озерах.

Для науково-пізнавального спелеотуризму (експерсії і мандрівки у карстові печери) в НПП “Вижницький” особливий інтерес становлять унікальні геоморфологічні пам'ятки природи - печера Довбуша у гребені гірського пасма Берізка та десятиметровий кам'яний міст у районі Протятого каміння, в Соколиній скелі, а також печера “Попелюшка”, що на кордоні з Молдовою.

В усі часи традиційно елітним рекреаційним заняттям людини було полювання. Для цього виду рекреаційної діяльності зараз створюються належні умови в НПП “Синевир”, Деснянсько-Старогутському. Так, в Азово-Сиваському НПП на степовому острові Бірючий з його різнотрав'ям здобутком мисливця може стати лань, благородний олень, муфлон, кулан. З мисливських птахів в межах парку акліматизовано фазана звичайного, чисельність якого сягає кількох сотень. Крім того на острові знайшли чудові умови для свого проживання аборигенні види мисливської фауни – заєць-русак, лисиця, єнотовидний собака, чисельність яких доводиться навіть регулювати.

Любительське і спортивне рибальство відноситься до престижних видів рекреації в національних природних парках України. Найбільше це стосується Шацького НПП, у водах озер якого водиться більше 30 видів риб. Серед них – вугор, завдяки якому Шацькі озера набули серед рибалок особливої популярності. Відносна віддаленість автомобільних шляхів і важка доступність до більшої частини берегової смуги озер Шацького НПП, будучи істотною перешкодою для прихильників пляжного відпочинку, забезпечують рибалкам “дику” тишу, зручне місце для рибної ловлі і розбиття наметів.

Екстремальна рекреація набуває зараз усе більшої популярності. До неї відносяться такі заняття, як підводне полювання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів (підводний туризм, або дайвінг), парапланеризм, прогулянки чи подорожі на повітряних кулях (балунінг), на дельтаплані (дельтапланеризм), стрибки з прив'язаним тросом, скелелазіння (альпінізм). Чимало українських природоохоронних територій та об'єктів володіють чималим потенціалом для розвитку різних видів екстремального туризму. Так, у НПП “Подільські Товтри” влітку 2002 року був проведений один із етапів Міжнародного фестивалю повітроплавання – змагання на Кубок Поділля, під час яких було здійснено 14 польотів повітряних куль над Кам'янцем-Подільським. Цікаво, що тут, через р. Смотрич, знаходиться єдиний в Європі міст, висота якого дозволяє здійснювати під його склепінням проліт повітряних куль. Цей міст має місцеву назву “Лань, що біжить”.

До рекреаційної діяльності у межах ПЗФ належить надання громадянам послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру з використанням природних лікувальних ресурсів. Такі та цілий ряд інших послуг, направлених на відновлення людського організму, надаються суб'єктами рекреаційної діяльності.

Суб'єкти рекреаційної діяльності на територіях установ, інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду - це підприємства, установи, організації, громадяни, що користуються природними та соціально-економічними (історико-культурними) рекреаційними ресурсами ПЗФ при здійсненні підприємницької діяльності, пов'язаної з наданням рекреаційних послуг. Вони здійснюють свою діяльність за наявності відповідних ліцензій, дозволів (виданих у встановленому законом порядку) на спеціальне використання природних рекреаційних ресурсів у межах затверджених лімітів.

Суб'єкти рекреаційної діяльності можуть здійснювати свою діяльність за рахунок використання певних ресурсів. Ці ресурси мають назву рекреаційних. **Рекреаційні ресурси** територій та об'єктів природно-заповідного фонду складають природні та соціально-економічні (історико-культурні) засоби і можливості задоволення потреб населення в оздоровленні та відпочинку.

На природні лікувальні ресурси, або бальнеоресурси, зокрема цілющі мінеральні води, багата територія *національного парку “Вишницький”*. В урочищі Лужки, що в річковій долині Виженки, на правому її схилі, знаходиться рідкісне, одне з трьох в Європі щодо хімічного складу джерело мінеральної води. Вода джерела містить понад 20 терапевтично активних іонів різних мікроелементів (кобальт, нікель, марганець). Ще за австрійської доби цією водою лікували хвороби шлунково-кишкового тракту. При її вживанні різко підвищується апетит і поліпшується обмін речовин в організмі. Але вона не придатна для промислового розливу у пляшки, тому що втрачає лікувальні властивості на протязі 2-4 годин. Адміністрація парку планує обладнати джерело бюветами.

В умовах розвитку товарно-грошових відносин суб'єкти рекреаційної діяльності на території ПЗФ України мають сприйняти та “вписатися” у ринкове середовище. Отож, нагальним є реструктуризація існуючої системи рекреаційного господарювання, підвищення ефективності використання рекреаційного “продукту” ПЗФ, який має певну споживну вартість.

Продукція об'єктів ПЗФ – це особливий вид товару (послуги), реалізація якого може зайняти пріоритетне місце у формуванні їх власних фінансових ресурсів. Важливе місце в товарній продукції ПЗФ посідають послуги, пов'язані з оздоровленням і відпочинком населення (рекреаційні). **Рекреаційні послуги характеризуються споживними властивостями і вартістю, що реалізується в діяльності, спрямованій на задоволення потреб людей у загальнооздоровчому, культурно-розважальному і пізнавальному відпочинку, туризмі, санаторно-курортному лікуванні, інших формах рекреації, і процес створення якої збігається з її споживанням відпочиваючими (туристами) та уречевлюється в продуктах їх подальшої трудової діяльності.**

БОКС 5.6. Національні парки, рекреація і гроші.

Фінансування установ природно-заповідного фонду України з державного бюджету поки що недостатнє. Тому без реформування фінансового забезпечення ПЗФ України його подальший розвиток є проблематичним. Одним із напрямків цього реформування пов'язаний із більш ефективним використанням установами ПЗФ, передусім НПП, їх рекреаційного потенціалу.

Приміром, зараз НПП "Синевир" відвідує щорічно до 40 тис. туристів (у 2000 році парк відвідало 39 тис. туристів, в 2001 році - 37 тис.). При видатках із державного бюджету на утримання парку в середньому 950 тис. грн. грошові надходження від рекреації за рік становлять трохи більше 30 тис. грн., тобто в середньому на одного туриста припадає менше 7 грн. доходів.

Для порівняння зазначимо, що прибутки від туризму в національних парках США у 5 разів більші ніж видатки на їх утримання. За словами відомого американського економіста Ернста Свансона (університет Північної Кароліни), вони не лежать каменем на шії держави. На поїздки в ці музеї природи американці щорічно витрачають близько семи мільярдів доларів США. З цієї суми більше мільярда доларів у формі податків з доходу йде державі. До цього доходу слід додати збір грошей за відвідування парків (2 долари за вхід).

На прискорення розвитку рекреаційної діяльності установ ПЗФ України, поліпшення їх фінансового стану направлені постанови Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 р. № 1913 "Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду" та від 02.06.2003 р. № 827 "Про внесення змін до переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду". Серед видів платних послуг, які можуть надаватися установами ПЗФ - екскурсії маркованими екологічними стежками, любительське (спортивне) рибальство, полювання, подорож на конях, велосипедом, спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, подорож на яхті, катання на водних лижах, віндсерфінг, рекламно-видавнича діяльність, надання в оренду будинків та інших приміщень, розташованих у межах територій установ ПЗФ, та інші види послуг.

З метою поліпшення економічних умов, сприятливих, зокрема, для інвестицій у розвиток рекреації на території установ ПЗФ України, зазначена постанова КМУ звільняє суб'єкти рекреаційної діяльності від податків за надані платні послуги. В структурі механізму надання послуг пріоритетне місце надається таким економічним важелям ринкового типу як ліміти рекреаційного використання, нормативи і коефіцієнти плати за послуги.

Платні рекреаційні послуги, що не пов'язані з виконанням функцій держави, пропонується здійснювати спеціальними госпрозрахунковими підрозділами у складі установ ПЗФ України. Такі госпрозрахункові структури організують свою діяльність на принципових засадах самозабезпечення, самофінансування, самокупності (і, можливо, самоуправління), а також матеріальної зацікавленості, економічної свободи та відповідальності.

Контрольні запитання і завдання:

1. Які категорії ПЗФ України можуть здійснювати рекреаційну діяльність?
2. У чому полягає стратегічна мета екотуризму?
3. Назвіть основні принципи планування та функції ландшафтних стежок.

5.5. Збереження та відновлення етнічних традицій природокористування

Формування сучасних ландшафтів відбувалося під постійним впливом природокористування, що вносило суттєві корективи в їх природну еволюцію, а з появою відтворюючих форм господарювання стало одним із головних чинників ландшафтогенезу. Протягом багатьох тисяч років на теренах України головними компонентами природокористування були традиційні землеробство, тваринництво та промисли. Традиції цих форм природокористування формувалися шляхом накопичення позитивного й негативного досвіду взаємодії людини з ландшафтом. Однак на стадії формування етносу, за незначної густини населення, спорадичні негативні результати природокористування не могли призвести до катастрофічних наслідків, але збагачували суспільство досвідом, який з часом виливався в систему усталених традицій, правил і регламентацій. Внаслідок цих

адаптивних процесів традиційне (етнічне) природокористування набуло ознак, що цілком відповідають сучасним науковим принципам охорони довкілля. Цими ознаками є: оптимальне співвідношення угідь, узгодженість структури природокористування з ландшафтною структурою території, контурна організація сільськогосподарських угідь, оптимальні параметри ротаційних циклів і усталеність строків сільськогосподарського виробництва, застосування органічних добрив тощо.

Отже, на відміну від загального поняття природокористування, *традиційне, або етнічне природокористування – це процес взаємодії етносу з етнічною територією і є результатом їх багатомістової коеволуції та взаємоадаптації*. Традиційне природокористування відрізняється від сучасного еволюційністю походження й адаптованістю до конкретної ландшафтної структури етнічної території.

Отож, традиційне етнічне природокористування, окрім того що є вагомими чинником збереження національної ідентичності та звичного стилю життя місцевого населення, також суттєво сприяє збереженню біологічного та ландшафтного різноманіття, збалансованому використанню природних ресурсів й охороні природи взагалі. Це його значення було визнано на Конференції ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) й закріплено в Принципі 22 Декларації Ріо та у Конвенції про біологічне різноманіття. Так, Стаття 8j Конвенції зобов'язує її Сторони згідно з національним законодавством “поважати, зберігати та підтримувати знання, інновації та практики корінного населення й місцевих громад, які є носіями традиційного способу життя, що має значення для збереження та сталого використання біологічного різноманіття.”. Україна як країна-учасниця Конвенції про біологічне різноманіття та низки європейських ініціатив також взяла на себе зобов'язання поважати та зберігати ці знання й досвід, сприяти їх ширшому використанню.

БОКС 5.8. Організаційне забезпечення збереження етнічних традицій природокористування: зарубіжний досвід.

Національні підходи до збереження етнічних традицій природокористування та використання досвіду місцевих громад в охороні природи різноманітний. Однак, практично всюди провідну роль у цій справі відіграють міністерства, відповідальні за охорону довкілля та національні комітети або комісії по збереженню біорізноманіття.

У деяких країнах, наприклад Перу, створені спеціальні підкомісії щодо впровадження Статті 8j Конвенції про біологічне різноманіття. В Індії під егідою Міністерства навколишнього природного середовища та лісів запроваджено “Народний Реєстр біорізноманіття” (англ. – Peoples’ Biodiversity Register). У ньому акумулюється досвід місцевих громад зі збереження та сталого використання природних ресурсів, знання місцевого населення про біорізноманіття. Ця програма розглядається також як важливий засіб залучення місцевих громад до збереження та контролю використання природних ресурсів. У Російській Федерації проведення досліджень, пов’язаних із виявленням, збереженням і розвитком етнічних традицій природокористування, покладено на державні музеї-заповідники. Правові засади їх функціонування встановлено відповідним законом.

Національні програми щодо збереження етнічних традицій природокористування фінансуються здебільшого з національного бюджету. До фінансування можуть також залучатися грантові кошти та кошти цільових фондів. Ці кошти використовуються на утримання відповідних структур, відповідальних за здійснення, моніторинг чи впровадження програм, консультації різних рівнів, проведення конференцій, інформаційне забезпечення.

Процес адаптації природокористування етносу до етнічної території (її ландшафтів) є постійним процесом починаючи від формування ландшафтно-етногосподарської структури даної території. Формування сучасних ландшафтів на терені України до новітніх часів відбувалося під постійним впливом традиційного природокористування, що вносило суттєві корективи в природну еволюцію ландшафтів, а з появою відтворюючих форм господарювання стало одним з головних чинників ландшафтогенезу.

Можна стверджувати, що від доби неоліту майже до кінця XVIII ст. на терені України зростає ступінь різноманітності ландшафтів. Спорадичний характер ареалу природокористування при переході до відтворюючих форм господарювання і їх вибірковість до певних ландшафтних структур обумовили високу мозаїчність і незначні розміри окремих ділянок сільськогосподарських угідь. При пануванні підсічної та перелогової систем землеробства поля мали тимчасовий характер, вторинні ділянки лісу і перелоги створювали особливе екологічне середовище для диких тварин і птахів. На вторинних луках і освітлених ділянках лісів підсилювався дерновий процес, що, безумовно, урізноманітнювало ландшафт. Так само в більш пізні часи бelligеративні, осельні, поховальні споруди, що займали дуже малу площу, урізноманітнювали ландшафт без руйнування його внутрішніх зв'язків, надавали йому індивідуальних етнічних рис, притаманних для конкретної традиційної культури, сакральне і етноконсолідує значення. Стабілізація угідь за парових систем землеробства, розвиток міст у першому тисячолітті та першій половині другого після Р.Х. збагатили ландшафт новим змістом у сприйнятті (комфортність, естетичність тощо), залишаючи між сільгоспугіддями, поселеннями і їх скупченнями значні простори маловідвідуваних, майже природних аналогів залюднених ландшафтів.

Характерними ознаками культурного ландшафту, сформованого українським етносом протягом багатьох століть, є вписаність у природну основу ландшафту сіл і міст, ланів, шляхів, монастирів, соборів, городищ, степових могил, вітряків, ставків, млинів тощо. Ландшафт, що був своєрідним і неповторним для кожного природно-етногосподарського регіону, відбивав природну і етнічну структурованість України, її історію і здобутки традиційної культури і містив у собі елементи культурного ландшафту минулих епох. Ці елементи були візуалізовані як кургани, змійові вали, городища, монументальні споруди, або ж законсервовані у структурі природокористування, археологічних пам'яток, топоніміці.

Однак, наприкінці XVIII ст. в Україні починають одночасно діяти три головних чинники, що призвели до кризового стану традиційного природокористування. По-перше, швидке зростання населення, щільність якого локально наблизилась до межі демографічної ємності, призвело до спотворень у співвідношенні сільськогосподарських угідь. По-друге, розвиток товарних відносин почав вимагати додаткових посівних площ, а розвиток промисловості – прискореного використання деревини. По-третє, до різких змін у традиційній структурі природокористування також призвело утворення великих землеволодінь і закріпачення значної частини землеробського населення України. Крім того, традиції природокористування зазнають трансформацій у зв'язку з розповсюдженням інновацій у знаряддях сільськогосподарського виробництва, інтродукцією нетрадиційних технічних та харчових культур. Така ситуація викликала нестачу в тягловій силі, в добривах, зниження продуктивності тваринництва, появу ерозійних процесів і, як наслідок, зниження родючості ґрунтів.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. у лісостеповій зоні України, а в XIX ст. – у степовій зоні та на Поліссі починають домінувати ландшафти з інтенсивними господарськими функціями. Натомість ландшафти, що зберегли природний тип рослинності, стали фрагментарними і спорадичними. Змінюється їх структура і динамічні властивості. Багато видів флори і фауни випадають з біоценозів, зникають або скорочують свої ареали.

Відтоді і до нашого часу ландшафтна структура ускладнюється швидкими темпами у зв'язку з розвитком природокористування (виникненням все нових і нових функцій ландшафту) та супутніми йому прискореними природними і антропогенними процесами. Постійно виникають нові антропогенні форми рельєфу, ерозія змінює і рельєф, і структуру ґрунтового покриву. Містобудівництво, техногенні перетворення створюють колосальну контрастність і структурованість у ландшафті, руйнуючи його природну й

історико-культурну структуру і позбавляючи його біотичної, етнічної та історичної вартості.

У цьому контексті традиційне природокористування повинно стати в Україні провідним чинником стабілізації і збереження унікальних природних та історико-культурних територій і об'єктів.

У наш час ознаки та риси традиційності в природокористуванні (переважно тільки деякі з них) зберігаються у регіонах із складною ландшафтною структурою відносно слабо населених і урбанізованих, з промисловістю місцевого значення (на руральних територіях). Для України це - гірські території, деякі слабонаселені райони Полісся, немеліоровані долини великих річок, екотони лісових масивів тощо.

Найбільше традиційних рис зберегло природокористування Карпат. Біорізноманіття гірських ландшафтів у значній мірі підтримується традиційною структурою угідь, пов'язаних із відгінно-пасовищним тваринництвом. Однак, надмірна пасторальна навантаженість призводить до дигресивних явищ у біоценозах субальпійського поясу. Тобто можна констатувати, що сама по собі традиційність господарства не забезпечує автоматично вирішення проблем різноманіття і стабільності біоценозів. Крім того, традиційні риси природокористування зберігаються лише там, де вони доцільні, а іноді й єдино можливі. Здебільшого традиційне господарювання не залишає вільного часу для саморозвитку населення, а продуктивність його порівняно низька (особливо у хліборобстві). Тому воно може зберігатися й розвиватися в випадку дотаційної політики держави, а територіально – в межах національних природних парків, буферних зон заповідних об'єктів, рекреаційних ландшафтів.

При цьому слід зауважити, що збереження традиційних форм господарювання не повинно передбачати його як основного джерела життєзабезпечення місцевого населення. Потенційно традиційні форми природокористування у сільському і лісовому господарстві можуть бути джерелом екологічно чистої, значно більш цінної за пересічну, продукції, але й це можливо лише у чистих щодо техногенних забруднень регіонах.

Відновлення давніх традицій природокористування в сучасних умовах не повинно перетворюватись на палеоекономічний експеримент і полягає не у відновленні давніх технологій сільськогосподарського виробництва, що базуються тільки на традиціях. Необхідна певна фахова освіта та наукова розробка регіональних ландшафтно-екологічних основ близьких до традиційних форм господарювання.

При визначенні елементів традиційного природокористування, які зараз варто й реально відновити заради збереження та відтворення біологічного та ландшафтного різноманіття слід враховувати дві принципові обставини, які накладають доволі суттєві обмеження на відновлення цих традицій.

По-перше, традиційне природокористування було адаптовано до демографічної та ландшафтно-ситуації кількасотрічної давнини. Його релікти збереглися переважно в глухих, “мало цивілізованих” кутках сучасного довкілля. “Реінтродукція” таких реліктових елементів традиційного природокористування в агро-індустріальні сучасні ландшафти з вже виробленим стилем поведінки людини в них виглядає примарною.

По-друге, в сучасних пересічних умовах класичне традиційне природокористування було б занадто трудомістким, збитковим та екологічно незбалансованим. Отож перехід до нього в цілому і навіть примусове відродження його певних елементів не буде прийняте місцевим населенням, не зважаючи на всі ностальгічні чи інші почуття до давніх традицій.

Отож, у сучасному природокористуванні, орієнтованому на збереження біорізноманіття, можуть бути використані лише окремі елементи традиційного природокористування або його штучно підтримувані моделі. Ці елементи можуть бути успішно введені в сучасне природокористування, якщо вони приносять не лише екологічні, а передусім економічні дивіденди місцевому населенню.

Запровадження ж регіональних чи локальних штучно підтримуваних моделей традиційного (насправді – псевдотрадиційного) природокористування можливе лише через використання механізмів державних дотацій, надання пільг, особливого статусу тощо тим регіонам чи місцевостям, у яких такі моделі мали б запроваджуватися. Це надто складні механізми, на запровадження яких держава йде неохоче. Як на сьогодні, в якості таких регіонів в Україні можна розглядати території національних парків та біосферних заповідників. Згідно з переліком функцій цих природоохоронних територій, які затверджені законодавчо, одне з їх головних призначень є збереження та відновлення форм традиційного природокористування визначається як одне з головних призначень біосферних заповідників та національних природних парків.

У зв'язку з цим, необхідно з'ясувати, які з елементів традиційного природокористування існували або ще існують у безпосередній близькості від заповідних об'єктів або на території національних парків у різних ландшафтних регіонах. Слід оцінити роль господарських традицій у формуванні сучасного стану заповідних об'єктів та їх буферних зон, за чим визначити, які з традиційних систем природокористування та за яких умов можуть бути рекомендовані для застосування в національних парках, біосферних заповідниках, охоронних зонах природних заповідників тощо. Наприклад, відгінне тваринництво в гірських районах (на полонинах Карпат та яйлах Криму), безперечно, є традиційним і протягом віків створювало, стабілізувало й зберігало біорізноманіття гірських районів, однак, на сучасному етапі пасторальна переважаність призводить до деградації субальпійських та вторинних лук, а також лісу біля його верхньої межі. Тому можна рекомендувати збереження цього традиційного типу природокористування при умові зниження поголів'я худоби на пасовищах до екологічно-обґрунтованих норм.

Збереженню і збагаченню біорізноманіття сприяє збільшення строкатості угідь, відроджуються традиційні форми тваринництва в приватному секторі, що теж ускладнює структуру природокористування. Однак, традиційні форми господарювання є екстенсивними і трудомісткими. Крім того, втрачено навички самостійної організації індивідуального виробництва (нормування добрив, пасторальних навантажень, визначення строків сільськогосподарських робіт). Як антитеза традиційному природокористуванню простежується вузька спеціалізація виробництва і інновації, викликані ринковою кон'юнктурою.

З урахуванням ландшафтних регіональних особливостей, необхідно визначити ті елементи традиційних систем землеробства і тваринництва та знань, які вирішували проблему збереження структури і родючості ґрунтів, збереження вологи, снігозатримання шляхом використання властивостей природної рослинності (тобто, розглянути варіанти перелогових і парових систем традиційного природокористування). Сучасна тенденція скорочення посівних площ (ріллі) дає перспективи для відновлення й впровадження традицій. У даному разі необхідно обґрунтувати доцільні розміри фермерського господарства з традиційним природокористуванням для різних регіонів. Необхідно звернути увагу на традиційні системи зрошення та осушення. Необхідно також підтримати застосування традиційних добрив, які можуть забезпечити екологічно чисту продукцію, не завдаючи значної шкоди фауні і флорі ґрунтів.

Дуже важливим напрямком і метою впровадження традиційного природокористування є відновлення і збереження етнічного ландшафту як туристсько-рекреаційного ресурсу, який в той же час є гарантом збереження довкілля і розвитку екологічного туризму, який визначений Державною програмою розвитку туризму в Україні на 2002-2010рр. як пріоритетний напрямок внутрішнього та міжнародного туризму.

Пейзажно-естетичні властивості довкілля поліпшуються при збільшенні різноманіття природно-антропогенних комплексів, властивих традиційному господарюванню і традиційній забудові. Використання традиційних форм

господарювання є екологічно доцільним і поліпшує туристичний «імідж» місцевості, дозволяючи розвивати сільський «зелений» туризм.

Розвиток та інтенсифікація сільського «зеленого» туризму, тобто організація відпочинку в сільській місцевості з використанням продукції традиційного господарювання, яка надає гарантії якості і в той же час потребує розробки нормативів граничних навантажень умісцях концентрації рекреантів. У деяких випадках в умовах «перенаселення» мисливських тварин і риб за дуже обмеженою кількістю ліцензій можливо влаштувати «ретрополювання» й «ретрорибальство» як своєрідне туристичне шоу.

Одним із напрямків відновлення традицій на більш високому, сучасному рівні повинна стати наукова розробка регіональних ландшафтно-екологічних основ природокористування. Вона повинна базуватись на досконалому вивченні досвіду використання ландшафтів у минулому, узагальненні кращих прикладів світового досвіду.

Контрольні запитання:

1. У чому полягає принципова відмінність між традиційним (етнічним) та сучасним природокористуванням?
2. Наведіть ознаки традиційного природокористування.
3. У яких регіонах України ознаки традиційного природокористування збереглися найбільше?

5.6. Наукові дослідження територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Літопис природи.

Природні заповідники та національні природні парки є науковими установами, де проводяться регулярні наукові дослідження. Традиції їх сягають ще початку ХІХ сторіччя, коли московський професор-зоолог Г.О.Кожевников сформулював наукові завдання заповідників. Він вважав, що заповідники – це наукові установи, покликані при невтручанні людини в природу досліджувати фундаментальні закономірності функціонування живої природи, такі як природний добір, боротьба за існування, спадковість тощо. Із самої суті еволюційного процесу витікає необхідність проведення досліджень, які були б спадковими, тривали десятиріччя. Згодом такий підхід був застосований у світі при створенні біосферних заповідників (резерватів).

1928 року Г.О.Кожевников у журналі “Охорона природи” опублікував роботу “Как вести научную работу в заповедниках”. Вона значною мірою лягла в подальшому в основу програми наукової роботи в заповідниках, яка отримала назву “Літопис природи”. Погляди Г.О.Кожевникова підтримували інші видатні біологи того часу, серед яких слід згадати Й.К.Пачоського, А.А.Янату та В.В.Станчинського. До початку 30-х років еколого-еволюційний підхід до проведення наукових робіт в заповідниках був сформований і втілений в життя в ряді заповідників, зокрема в “Асканії-Новій” та Кримському. Розвиток цього напрямку в 1930-х роках був припинений „лісенківщиною”. Наступні десятиріччя характеризувалися численними реорганізаціями заповідників і спадом наукових досліджень у них.

У 1970-80-х роках поступово відбувалося відновлення принципів заповідної справи. Значну роль в цьому зіграли відомі вчені-біологи Є.М.Лавренко, А.М.Семенова-Тян-Шанська, В.Є.Соколов. Була опублікована низка наукових збірок, де висвітлювалися результати наукової роботи в заповідниках, опубліковані переліки флори та фауни заповідників, проведено декілька наукових нарад. Особливо слід відзначити вихід в світ методичного посібника К.П.Філонова та Ю.Д.Нухімовської «Летопись природы в заповедниках СССР» (1985). Він вже близько двох десятиріч є тим методичним зведенням, за яким працювали і нині працюють науковці заповідників, в тому числі і в Україні. Однак, суттєві зміни у державному ладі України, формування нової системи її

природно-заповідних територій із переважанням в ній не лише заповідників, але й національних природних парків, викликали необхідність написання вітчизняного методичного посібника по веденню Літопису природи. Робота над ним була завершена 2002 року.

Законом України “Про природно-заповідний фонд України” (1994) передбачено, що Літопис природи є основною формою узагальнення наукових досліджень в заповідниках та національних природних парках. Літопис природи є головною науковою темою, яка ведеться постійно, результати досліджень щорічно оформлюються у вигляді окремих томів. Центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища здійснює методичне забезпечення ведення Літопису природи в заповідниках та національних природних парках.

Методична програма ведення сучасного Літопису природи передбачає викладення в ньому як традиційних розділів, які були наявні у вищезгаданому Літопису Філонова та Нухімовської (1985), так і нових розділів, пов’язаних із розвитком сучасного періоду заповідної справи, розвитком міжнародних і європейських підходів до неї.

Для проведення наукових досліджень в заповідниках та національних природних парках обладнуються наукові полігони. До них належать пробні площі, які закладаються в різних типах екосистем, а також профілі і трансекти, що перетинають територію і відбивають зміни на ній рельєфу, ґрунтів, водного режиму, рослинного покриву та тваринного населення. Є також фенологічні маршрути, на яких на визначених об’єктах вивчають фенологію рослин та тварин. В заповідниках та національних природних парках повинна також бути метеостанція або метеомайданчик. Саме на цих наукових полігонах згідно програми Літопису і проводиться наукова робота в згаданих категоріях ПЗФ.

Щорічно протягом всього року проводиться вивчення абіотичного середовища території заповідника або національного природного парку. При вивченні клімату досліджуються основні метеорологічні показники, які складають метеорологічну характеристику сезонів року. Проводяться гідрологічні дослідження, особливо на територіях, де добре представлені водойми, болота, зволожені екотопи. Основна увага приділяється вивченню рівня ґрунтових вод та його динаміки, дослідженню хімічного складу вод. Проводиться вивчення рельєфу території, насамперед, на профілях та трансектах.

При вивченні рослинного світу досліджуються флора та рослинність території. Протягом всього періоду існування заповідників та національних природних парків вивчається їх флора, проводиться її інвентаризація. Наявний перелік видів весь час доповнюється. Особлива увага приділяється раритетній компоненті флори – рідкісним видам. Фіксуються їх місцезростання, складається картосхема їх поширення. В заповідниках, а останнім часом і в національних природних парках все більша увага приділяється популяційним дослідженням, насамперед рідкісних видів флори. Базуючись на результатах багаторічних досліджень, вивчається динаміка флори, фіксується поява синантропних та адвентивних видів.

При вивченні рослинності території проводиться дослідження складу та будови ценозів, визначаються едифікатори та доміанти, складається класифікаційна схема рослинності. Тривалий час при геоботанічних дослідженнях в Україні використовувалася домінантна класифікація. Останнім десятиріччям все більшого поширення набуває флористична класифікація рослинності на засадах школи Браун-Бланке, яка широко використовується в країнах Західної та Середньої Європи. Це дасть в перспективі можливість порівняти рослинність природно-заповідних територій України, насамперед національних природних парків з рослинністю європейських країн та інших регіонів світу.

Для національних природних парків важливе значення має вивчення рекреаційних змін рослинного покриву, оскільки в них є функціональні зони регульованої та стаціонарної рекреації.

При вивченні тваринного світу ведеться інвентаризація фауни, результати її щороку фіксуються. Ведеться облік чисельності тварин за окремими їх групами – ссавців, птахів, плазунів, земноводних, риб та комах. У Літопису наводяться форми таблиць, в які вміщуються отримані результати, рекомендуються методики обліку для кожної групи тварин.

Традиційним для Літопису природи є *ведення календаря природи*. Це – періодизація річного циклу природи, яка дає можливість відобразити характерні біокліматичні риси поточного року та сезонів. Об'єктами спостережень є насамперед широкоареальні та місцеві масові види, які виконують роль фенологічних індикаторів. Проводиться фенокліматична періодизація року.

До нових розділів, вміщених у сучасному Літопису, належить розділ про функціональне зонування національних природних парків та біосферних заповідників, оскільки реальне збереження видів в них залежить від того, в якій функціональній зоні з певним режимом вони знаходяться.

Звертається увага також на збереження видів рослин і тварин, природних середовищ, занесених до чинних для України міжнародних переліків. У Літопису фіксується також участь заповідників та національних природних парків у виконанні чинних для України міжнародних конвенцій. Тексти конвенцій, як і інший потрібний довідковий матеріал, наведені у додатку до Літопису (на магнітному носієві).

Крім Літопису природи, заповідники та національні природні парки можуть виконувати спеціальні, в тому числі госпдоговірні теми, пов'язані з природоохоронною тематикою, особливо – охороною біорізноманіття та цінних природних комплексів.

У заповідниках та національних природних парках можуть проводити дослідження інші науково-дослідні та науково-освітні установи й організації. Вони зобов'язані передавати дирекції заповідників і національних природних парків інформацію про результати досліджень у вигляді звітів. У заповідниках та національних природних парках фіксується кількість експедицій, що працювали на їх територіях, список друкованих праць, в яких використані матеріали, що були отримані в результаті наукових досліджень на природно-заповідній території.

Заповідники та національні природні парки зобов'язані мати наукові фонди та забезпечувати постійне їх поповнення. Ці фонди складаються із інформаційного блоку (комп'ютерних програм та баз даних), картотек із різних напрямків досліджень, гербарію, фітоценотеки, зоологічних колекцій, тематичної фототеки, зразків ґрунтових монолітів тощо. Первинною науковою інформацією є картки спостережень – флористичні, фенологічні, зоологічні, геоботанічні описи, виконані за відповідною формою, а також гербарні аркуші, зоологічні колекції. Важливими інформаційними матеріалами є слайди та фотографії.

На основі отриманих наукових матеріалів співробітники заповідників та національних природних парків готують наукові публікації, науково-популярні видання, тексти лекцій для населення, в національних природних парках також путівники по екологічних стежках. Ними також розробляються природоохоронні рекомендації для органів влади із планами заходів та пропозиціями.

На наукових установах в природі - заповідниках та національних природних парках – лежить складне і важливе завдання збирання та аналізу інформації, отриманої безпосередньо в природних умовах. Нині актуальним є питання про більш широке використання цієї інформації.

Контрольні запитання:

1. Чия стаття лягла в основу програми наукової роботи в заповідниках, яка в подальшому отримала назву "Літопис природи" ? Хто її автор і коли вона була надрукована?
2. Які види наукових полігонів застосовуються для ведення Літопису природи?

3. Які інші, крім ведення Літопису природу, форми наукової роботи проводяться в заповідниках і національних природних парках?

5.7. Освітньо-виховна діяльність

Особливості формування освітньо-виховної діяльності на заповідних територіях. Формування природоохоронного мислення пройшло тривалий шлях, починаючи від утилітарного світосприйняття й завершуючи усвідомленням першочерговості природних законів і невідворотності формування та існування біосфери і ноосфери. Сучасне суспільство стало перед проблемою гармонійних взаємовідносин з природою та оптимізацією довкілля, єдністю пізнання законів природи і їх використання для блага *Homo sapiens*. Вирішення цих проблем можливе за досягнення високого рівня свідомості, культури, освіти та виховання. При цьому екологічна освіта та виховання сприяють формуванню громадянина, його свідомості, патріотизму та професіоналізму.

Завдяки усвідомленню цього зв'язку в середині ХХ століття в багатьох країнах світу було поставлено питання про екологічну освіту та виховання, як необхідну складову загального процесу навчання та виховання. В Законі України “Про охорону навколишнього середовища” (1991 р.) в ст.7 вказано “Підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечується загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням в галузі охорони навколишнього природного середовища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, в системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, підвищенням кваліфікації та перепідготовки кадрів.” А в Концепції громадського виховання особистості в умовах української державності вказується, що “громадська зрілість передбачає дбайливе ставлення до природи, що є справою як внутрішньодержавною, так і міжнародною. Це ставлення виявляється в особистій причетності і відповідальності за збереження і примноження природних багатств, вироблення вміння співіснувати з природою, нетерпимості і безкомпромісній боротьбі проти губителів природи, усвідомленні особливостей і основних проблем навколишнього середовища.”

Комплекс екологічних цінностей зумовлює безперервний процес екологізації освіти і виховання, який повинен розпочинатися з моральних устоїв в родині, а надалі здійснюватися через громадські організації, освітянські, навчальні заклади, суспільні, державні та недержавні організації.

Формальна екологічна освіта і виховання формується в спеціальних закладах і установах. В межах державної освіти розрізняють дошкільну, шкільну та позашкільну форми екологічної освіти. Перші дві форми чітко визначені і працюють за конкретними програмами, які враховують принцип послідовності і перманентності. Цілеспрямована екологізація освіти проводиться у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах з урахуванням особливостей фаху. Окремим напрямком є перепідготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей народного господарства, освіти, культури, яка враховує попередній рівень та передбачає набуття нових знань і продовження формування екологічної культури. Позашкільна екологічна освіта зараз дуже різноманітна. Вона може бути як доповнююча до попередніх видів формальної освіти з елементами поглиблення знань і формування екологічної свідомості.

В останні десятиліття в нашій державі створено державні природоохоронні заклади, які також активно займаються проблемами екологічної освіти та виховання. До них передусім відносяться такі установи, як заповідники, національні природні парки, ландшафтні парки, природничі музеї. Такі організації є місцем впровадження формальної і неформальної екологічної освіти, а також самостійно організують і проводять освітньо-виховну діяльність. Особливість таких закладів полягає у тому, що тут сконцентровані наукові й освітянські кадри, існують розвинені інформаційні бази, ведеться екологічний моніторинг за станом природного середовища, є можливості для формування колекцій,

музеїв, бібліотек, поєднання теоретичних та практичних аспектів наукових досліджень і пропаганди екологізації виробництва, освіти, виховання.

В основних освітніх програмах, в т.ч. в Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті, природно-заповідні установи, не визначені безпосередньо як освітні заклади екологічного спрямування. Але в Законі України “Про природно-заповідний фонд” (ст. 9) вказано, що “території та об’єкти природно-заповідного фонду ... можуть використовуватися в ... освітньо-виховних цілях”, а в ст. 66 зазначеного Закону вказується, що з метою міжнародного співробітництва в галузі охорони та використання заповідних територій організується спільна еколого-виховна робота. Також у Концепції екологічної освіти при характеристиці неформальної освіти наголошується на допомозі співробітників центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища для проведення заходів, спрямованих на екологічну освіту, а також про сприяння природничо-заповідних об’єктів неформальній екологічній освіті населення.

На основі вищезазначених законів розроблено Положення “Про наукову діяльність заповідників та національних парків України” (zareєстровано в Мінюсті України від 29.08.97 №358/2162) та “Про еколого-освітню діяльність заповідників і національних парків України (zareєстровано в Мінюсті України від 05.10.1998 р. № 630/3070). Згідно цих документів, усі природоохоронні об’єкти є базою для проведення еколого-освітніх та виховних заходів. При цьому такі природоохоронні об’єкти, як заповідники, НПП, зоопарки, ботанічні сади, регіональні ландшафтні парки та парки-пам’ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення мають адміністрацію і працівників, що налагоджують еколого-освітню роботу. Інші категорії ПЗФ, не мають таких спеціалістів, але використовуються для ведення освітньо-виховної діяльності.

Метою освітньо-виховної діяльності організацій природно-заповідного фонду України є формування нових етичних стосунків людини з природою, на що вказується в матеріалах конференції ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро-92), сприяння сталому розвитку суспільства та природи, формування екологічної свідомості та екологічної культури всіх верств населення, виховання розуміння сучасних екологічних та природоохоронних проблем та сприяння вирішенню їх на регіональному та державному рівнях, підтримка природно-заповідної справи широкими верствами населення як необхідної умови виконання ними своїх природоохоронних функцій.

Основний об’єктом, який є базовим при веденні освітньо-виховної діяльності на територіях ПЗФ, - це природне середовище. Саме тут, а не в шкільних класах чи студентських аудиторіях, провадяться заняття та інші ведуться інші форми освітньої роботи з населенням. На територіях ПЗФ можуть формуватися зоопарки, живі куточки, колекції, розсадники, виробничі ділянки, гідрометеомайданчики, пробні площі, моніторингові ділянки, які використовуються як модельні чи базові об’єкти для демонстрації і ведення освітньо-виховної роботи.

Освітня та виховна діяльність в природно-заповідних об’єктах має гуманістичну спрямованість, при якій використовуються компоненти змісту шкільної освіти. **Діяльний компонент** складається із пізнавального, цілісного, технологічного, розвивального підкомпонентів, комунікативного та рефлексивного компонентів. *Пізнавальний підкомпонент* забезпечує опанування знань про природу, зокрема про ПЗФ, ландшафти, рослинний і тваринний світ. *Ціннісний* - поглиблює усвідомлення загальноосвітніх та загальнодержавних, національних природних цінностей (види флори і фауни, які мають символічне значення і використовуються в традиціях і обрядах, мають наукове і народногосподарське значення). *Технологічний підкомпонент* сприяє оволодінню та закріпленню методів та методик дослідження природних об’єктів, навичок практичної роботи, розвиває вміння формувати базу даних, проводити камеральну обробку зібраного матеріалу. *Розвивальний підкомпонент* розвиває та закріплює раніше набутий інтерес до пізнання природних явищ, процесів, біорізноманіття та неживої природи, сприяє творчому мисленню, активізації та поглибленню наукових знань.

Комунікативний компонент екологічної освіти та вихованні забезпечує смислове сприйняття навколишнього середовища через спілкування з екологами, природоохоронцями, природолюбамі. Фахівці природно-заповідних установ сприяють формуванню моральних засад природокористування, етики поведінки в природі. **Рефлексивний компонент** екологічної освіти сприяє формуванню життєвої позиції щодо збереження довкілля та створенню екологічно безпечного життя і здоров'я людини та сприятливих умов для існування біорізноманіття.

Освітньо-виховна діяльність проводиться з використанням різних педагогічних методів і прийомів та організацією різних форм освіти і виховання. При цьому необхідно враховувати ставлення людини до природи. Виділяють чотири компоненти цього ставлення: емоційний, пізнавальний, практичний, вчинків. *Емоційний компонент* характеризує ставлення до природи, яке пов'язане з оцінювальними судженнями, перевагами і почуттями людини щодо природи. *Пізнавальний компонент* характеризується ступенем готовності сприймати, бажанням отримувати, шукати та опрацьовувати інформацію про природу (відвідувати лекції, музеї, візит-центри, працювати з літературою, спеціалістами тощо). *Практичний компонент* характеризується готовністю і бажанням до практичної діяльності (спілкування з природою). *Компонент вчинків* характеризується активністю людини, спрямованою на зміну довкілля відповідно до її ставлення до природи. Важливим при впровадженні цього компоненту є позитивні зміни: охорона, збереження, відтворення та раціональне природокористування, і, призупинення негативних змін, які виникають при використанні довкілля для задоволення особистих чи колективних потреб.

Методи та форми проведення освітньо-виховної діяльності

Завдання освітньо-виховної діяльності в заповідних об'єктах полягають у цілеспрямованій діяльності зі всіма верствами населення для забезпечення принципу безперервності екологічної освіти та виховання. Необхідним є виховання для усвідомлення єдності людини і природи, живого і неживого не через абстрактні поняття, а через живе сприйняття навколишнього світу в конкретному регіоні та на визначеній ділянці рідного краю, природно-заповідній території. Важливим є формування розуміння закономірностей розвитку екосистем та впливу на них діяльності соціуму, а також розвиток особистої відповідальності за стан довкілля. Невід'ємним завданням є виховання національної свідомості через відродження традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям.

В еколого-освітній діяльності використовують такі підходи, як формування сучасних екологічних знань, формування нового ставлення до природи, формування нових стратегій та технологій взаємодії з природою. Для проведення роботи на сучасному рівні необхідно використовувати класичні та розробляти новітні методи та методики, цільові програми, забезпечити матеріально-технічну базу освітньо-виховного процесу. Успішність цієї діяльності можлива при співпраці з різними установами, які зацікавлені у вирішенні природоохоронних проблем чи мають безпосередній вплив на формування свідомості та культури особистості. Професійно підготовлені кадри, які володіють знаннями, інформацією, практичними навичками і уміннями з охорони довкілля та ведення заповідної справи і спроможні організувати педагогічний процес, просвітницьку діяльність, сприяють впровадженню екологічної освітньо-виховної діяльності в природно-заповідних об'єктах. Для виконання природоохоронної діяльності та покращення рівня обізнаності населення про природні та культурні цінності заповідних територій освітньо-виховна діяльність спрямовується на створення інформаційного простору, що сприятиме цілеспрямованості, об'єднанню зусиль різнорівневих установ, організацій та обміну досвідом роботи.

Виконання та впровадження завдань освітньо-виховної діяльності в заповідних установах здійснюють насамперед працівники відділу екологічної освіти. Також можуть

створюватися творчі групи за участю зацікавлених представників державних та недержавних еколого-освітніх структур або надаватися права окремим особам, які співпрацюватимуть відповідно до програм та планів заповідного об'єкта. Відповідальними за планування, виконання та впровадження освітньо-виховних заходів є директор природно-заповідного об'єкта, заступник з наукової роботи, завідувач відділу екологічної освіти. Адміністрація та керівники інших відділів сприяють проведенню освітньо-виховної роботи, приймаючи безпосередню чи опосередковану участь у ньому.

Напрямки освітньо-виховної діяльності різноманітні. Насамперед, це поширення інформації про природоохоронний об'єкт, його цінність та особливості, що здійснюється через роботу із засобами масової інформації при проведенні прес-конференцій, організації радіо - теле – та друкованих сторінок, публікацій, передач, надання інтерв'ю, повідомлень тощо. Природоохоронні організації мають право сприяти видавництву, видавати свої чи спільно з іншими установами газети, бюлетені, прес-релізи, додатки до друкованих видань.

Рекламно-видавнича діяльність спрямована на формування позитивного сприйняття природних і культурних цінностей та етику спілкування з природою. З цією метою виготовляються буклети, брошури, календарі, листівки, конверти, етикетки, значки, фотоальбоми, сувеніри з символікою заповідного об'єкта та його цінностей.

Важливим елементом у формуванні екологічного світогляду є вплив на людину через аудіо- та відеопродукцію, яка виготовляється на замовлення природоохоронної установи. Створення фільмів про природу, особливості життя рослинного та тваринного світу, передача природної звукової інформації через аудіо касети допомагають зрозуміти природні процеси, побачити, почути та отримати естетичну насолоду від своєрідного спілкування з природою. Також така інформація сприяє розвитку потреби живого споглядання та спілкування.

Вищевказані заходи та види продукції готуються науковцями, освітянами та іншими фахівцями природно-заповідної установи із залучення спеціалістів інших організацій.

Сучасним видом інформаційної діяльності є створення веб-сторінок, сайтів, з якими можуть працювати самостійно відвідувачі в різний час і в різних країнах. Еколого-освітня та виховна діяльність на заповідних територіях може проводитися в спеціально створених базових об'єктах – музеях природи, візит-центрах, бібліотеках, зелених школах, класах, лісництвах.

Тематика освітньо-виховних заходів розробляється з метою висвітлення історії розвитку геологічних, географічних рис регіону, його флори та фауни, археологічних об'єктів, етнографічних особливостей, на усвідомлення природних та історико-культурних цінностей місцевого, загальнодержавного і міжнародного рівня, поглиблення знань про природні процеси й явища, види рослин і тварин, їх угруповання та екосистеми. Важливим також є інформування населення про законодавчі акти в галузі охорони природи та заповідної справи.

Музеї природи забезпечують активну роботу з відвідувачами. В них утримуються експозиційні та фондові матеріали, які мають освітнє та наукове значення. При формуванні музеїв необхідно дотримуватися наступних принципів:

науковість і сучасність – презентація сучасних наукових понять, напрямків природоохоронної справи, відповідність сучасним вимогам біологічних, геологічних, географічних наук та інших природничих наук, демонстрація природоохоронного законодавства,

лаконічність – експозиції повинні надавати достовірну, чітко сформульовану, цільову інформацію, яка стисло передає зміст в графічній чи в словесній формі,

естетичність – всі музейні матеріали повинні справляти позитивний емоційний вплив, мати естетичний вигляд, сучасне оформлення та привабливість,

перспективність – інформаційні матеріали повинні забезпечувати ретроспективу та перспективу. Завдяки моделюванню та прогнозуванню висвітлюється минуле (палеонтологічні зразки, схеми розвитку природи), сучасний стан (описи, фото - і відеоматеріали, статистичні дані, аналітичні матеріали) та майбутні зміни природного середовища і його компонентів (прогноз зміни екосистем, флори, фауни, ландшафтів),

регіональність - подається інформація про особливості заповідної території (карти, схеми, переліки природних цінностей різного рівня від місцевого до світового) та регіону для демонстрації впливу заповідності на стан довкілля, екологічних проблем та методів і шляхів їх подолання, також подається порівняльна характеристика регіональних екологічних проблем на фоні загальнодержавних та міжнародних (збереження місцевого та світового біорізноманіття).

Експозиції музеїв можуть бути постійними та змінними, що забезпечує оновлення інформації та цільову демонстрацію (наприклад, показ конкурсних малюнків, фотографій первоцвітів тощо), а також пересувними (вивезення окремих експозицій для демонстрації в різних установах).

Музейна справа та документація ведеться відповідно до вимог, прийнятих Міністерством культури для музеїв. В музеях демонструються геологічні, палеонтологічні зразки та гербарні зразки, чучела тварин, вологі препарати, спиля різних порід дерев, композиції з об'ємно висушених рослин, які представляють різні угруповання регіону, діаграми, схеми, карти, діаграми, стенди, об'ємні географічні, геологічні макети, екологічні моделі.

Гербарні кімнати, сховища створюються з метою утримування гербарних матеріалів, які є носіями інформації про флору заповідного об'єкта і використовуються як з науковою метою так і освітньою. Гербарні листи можуть експонуватися в музеях, на пересувних виставках, під час проведення просвітницької діяльності.

Візит-центри – комплексна структура, що об'єднує різнофункціональні об'єкти: музейну експозицію, лекційно-демонстраційну залу, читальну залу з комп'ютерним забезпеченням, рекреаційний куточок. Завдання візит-центру – продемонструвати цінності заповідного об'єкта, привабити відвідувача різними формами інформування та сприяти комфортному відпочинку людини у візит-центрі. На території візит-центру поширюється безоплатна та платна інформація про цінності об'єкта: фотографії, відеофільми, слайди, буклети тощо. Складовою візит-центру може бути зовнішня експозиція, тобто земельна ділянка, де формується жива колекція флори, фауни, геологічних зразків, екологічний маршрут.

Бібліотеки можуть існувати як самостійні формування чи в комплексі візит-центру, офісу природно-заповідного об'єкту. В них йде накопичення спеціалізованої літератури природоохоронного спрямування, журналів, буклетів, брошур, газет, а також проводиться формування слайдо-, відео-, аудіотек. При бібліотеці може працювати інтернет-бібліотека. Завдання бібліотеки надавати послуги не лише у вигляді опрацювання фондів друкованих матеріалів, але й готувати їх тематичні виставки, проводити зустрічі читачів та науковців, природоохоронців, організувати виїзні виставки книг та інших бібліотечних матеріалів.

“Зелені школи” формуються для проведення еколого-освітніх та виховних заходів на стаціонарно облаштованих майданчиках, де є будівлі для проживання, класи, лабораторії, спостережні вежі, дослідні площі, навчально-наукові маршрути. Дані школи функціонують кругло річно і сприяють вивченню природних процесів, біорізноманіття, впливів екологічних факторів.

“Зелені класи” – тимчасово обладнані майданчики для проведення спостережень і досліджень в природних умовах.

Шкільні лісництва при заповідних об'єктах формуються на базі лісництв цих об'єктів, де під керівництвом спеціалістів проводяться освітні заходи та практична діяльність по охороні лісу, лісорозведенню, лісовідновленню.

Організація та діяльність зелених шкіл, класів, лісництв сприяють закріпленню набутих теоретичних знань і підтвердженню інформативних матеріалів, отриманих в музеї, бібліотеці, візит-центрі.

В заповідних об'єктах проводяться *аудиторні освітні та виховні заходи*: лекції, бесіди, дискусії, “круглі столи”, конференції, семінари, лабораторні заняття в лабораторіях екомоніторингу, консультації, “мозкова атака”, вікторини. Мета таких заходів надати інформацію, поглибити набуті знання словесними, практичними та наочними методами, використовуючи наукові дані, результати статистичних, соціологічних і лабораторних досліджень, камеральної обробки даних. Учасники цих заходів проявляють незначну активність і спрямовані на отримання готової інформації або використовують здобуту працівниками ПЗУ інформацію. Також під час таких заходів відбувається активізація знань, навичок та вмінь для усвідомлення актуальності проблеми, прояву усвідомлення причетності до їх вирішення.

Лекції та бесіди, консультації, екскурсії в музеї, візит-центрі проводяться з будь-яким колом людей та висвітлюють невелике коло питань з конкретним змістом, де подаються основні терміни, поняття з екології, охорони природи чи заповідної справи з прикладами на місцевому матеріалі (наприклад, темою лекції може бути “Рідкісні рослини заповідної території, їх особливості та охорона”). Дискусії, “круглі столи” передбачають залучення зацікавлене коло людей, представників науки, влади, природокористувачів для обговорення проблем та розробки шляхів їх вирішення (темою круглого столу може бути “Сучасний стан заповідної території та перспективи її розвитку”). Конференції, семінари організуються для обміну досвідом, навчання для розв'язання тематичних завдань (наприклад, “Менеджмент природних екосистем заповідної території”). Лабораторні заняття в лабораторіях дозволяють отримати практичні знання, провести досліди, виконати частину моніторингу (“Аналіз вмісту пестицидів в ґрунтах та природних водах”). “Мозкові атаки” спрямовані на активне сприйняття екологічних проблем та розробки шляхів і способів їх вирішення (Проблема – “знищення первоцвітів”).

Активні заходи в природному середовищі: екскурсії, експедиції, польові практики, еколого-туристичні походи, спрямовані на активну самостійну індивідуальну чи групову діяльність в природних умовах для отримання конкретних результатів, підготовки висновків, обґрунтувань. Під час таких заходів набуваються і проявляються вміння та навички, розвивається спостережливість. Учасники можуть безпосередньо виконувати різні природоохоронні заходи.

Екскурсії проводяться після попереднього аналізу стану природних ресурсів, визначення маршрутів, розробки лімітів. Вони повинні враховувати специфіку природних, соціально-економічних, етнічно-культурних особливостей території, тривалість та протяжність маршруту. Підготовча робота передбачає прокладання маршрутів в природному середовищі, облаштування їх, підготовку екскурсоводів. Тексти екскурсій та маршрути затверджуються науково-технічною радою природоохоронної установи.

Своєрідною формою екологічного маршруту є екологічні та еколого-туристичні стежки, які розробляються відповідно до прийнятих методичних розробок і документація на них погоджується згідно законодавства.

При проведенні зазначених видів освітньо-виховної діяльності заповідні установи повинні забезпечити наукове обґрунтування виділення відвідуваної частини території, ; організувати спеціально облаштовані стежки і маршрути, встановити інформаційні аншлаги, межові знаки, стенди, які надають необхідну інформацію про об'єкти, правила природокористування та поведінки в них. Розробляються також норми відвідування, які передбачені лімітами, сезонні обмеження, заходи контролю та спостережень за відвідуваними територіями, при необхідності, накладається заборона на відвідування території (при гніздуванні, цвітінні рідкісних видів). Еколого-туристичні стежки можуть організовуватися з пізнавальною метою, з іншою - лише на тих територіях, де законодавством дозволяється активна спортивна діяльність (змагання, розваги, ігри тощо).

Експедиції та польові практики з науковою та освітньо-виховною метою проводяться на території ПЗФ за погодженням з адміністрацією чи організаціями, відповідальними за ПЗО та відповідно до чинного законодавства. Проведення їх організують як працівники ПЗУ так і спеціалісти інших зацікавлених організацій. Для експедицій розробляється маршрут, визначаються цілі і завдання. Експедиції і польові практики проводяться для закріплення теоретичних знань, набуття вмінь та навичок при роботі з об'єктами живої та неживої природи. Базою можуть бути як визначені природні об'єкти так і дослідні ділянки, колекції тощо. Важливим при проведенні таких видів діяльності є отримання нових знань та підтвердження цінності природи, її вразливості та необхідності для існування людини. Матеріали за результатами експедицій та польових практик надаються ПЗУ. Під час даних видів діяльності організується відпочинок із дотриманням правил поведінки в природі.

Комбіновані (змішані) заходи: конкурси, олімпіади, тижні біології, свята, екологічні ігри, театралізовані та обрядові дійства, масові заходи та акції поєднують живе споглядання, активне мислення, практичну участь у вирішенні екологічних, природоохоронних проблем та сприяють екологізації свідомості і культури значної кількості населення, а також можуть передбачати різні елементи дозвілля.

Конкурси – вид змагань, спрямований на виявлення розумових, практичних здібностей та знань людини, навичок і вмінь. Вони проводяться ПЗУ чи іншими організаціями й спрямовані на покращення обізнаності про заповідні об'єкти, їх особливості, охорону довкілля. Олімпіади, тижні біології проводяться в освітніх закладах різного рівня цілеспрямовано на державному та місцевому рівнях під керівництвом Міністерства освіти та науки і спеціалізованих організацій нижчого рівня. Центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища може оголошувати екологічні конкурси та олімпіади із відповідно зорієнтованою тематикою.

Свята – тривалі різноспрямовані види діяльності метою яких є освітньо-виховні заходи. В Україні є визначені календарні свята : Всесвітній День Землі (22 квітня), День Довкілля (третя субота квітня). До цих дат проводяться різні природоохоронні заходи. Окрім цих дат можна приурочувати заходи до Всесвітнього дня охорони навколишнього середовища (5 червня), Міжнародного дня захисту тварин, Дня науки тощо. Свято передбачає етап підготовки (попередня розробка програми та завдань проведення Свята ініціативною групою) та власне проведення Свята, Під час нього проводяться лекції, екскурсії, прес-конференції, спеціальні уроки, екошоу, вистави, концерти, фестивалі, конкурси, змагання, ігри, , художня, етнографічна, фотовиставки, демонстрація фільмів, спеціальні випуски теле- та радіопередач. Також під час подібних свят проводяться й практичні заходи – посадка дерев, очистка території, встановлення щитів, аншлагов, збір благодійних внесків, організація спонсорської допомоги.

Масові заходи та акції передбачають залучення великої кількості учасників. Вони мають визначену мету та завдання і поєднують вище перелічені форми. Прикладом акції в межах ПЗФ є “Марш парків” (дні заповідників і національних парків), яка проводиться в Україні з 1996 року.

Організаційні форми освітньо-виховної діяльності

Організаційними формами освітньо-виховної діяльності, які найбільш поширені в заповідних об'єктах, є гуртки, клуби, кінолекторії, школи природоохоронців, наукові товариства учнів, Мала академія наук екозаповідників.

Гурток – це самодіяльна група учнів, студентів, інших громадян, які займаються поглибленим вивченням цінностей природно-заповідних територій та об'єктів. Гурткова робота спрямована на самостійне навчання та пізнання, проведення екскурсій, ведення спостережень за природою, дослідів у ній тощо. При цьому обов'язковою є допомога з боку керівника гуртка. Ним може бути як працівник заповідної установи, так і

працівники інших закладів. Гурток працює систематично протягом року відповідно до складеного плану. Види гуртків в природно-заповідних установах розрізняються за об'єктом вивчення (ботанічний, зоологічний, геологічний, географічний та інші гуртки) за проблематикою своєї діяльності (екологічний, природоохоронний, гурток заповідної справи тощо), за видом діяльності (фотогурток, відео-аудіогрупа, кінолекторій). Кінолекторії є своєрідною формою діяльності, яка забезпечує відеоінформацію на природоохоронні теми. Вони можуть організовуватися як заповідними об'єктами, так і іншими організаціями для різних верств населення й можуть проводитися систематично при візит-центрі чи в різних організаціях. В діяльності кіно лекторію використовуються промислово тиражовані відео матеріали та власного виробництва. Тематика в кіно лекторії підбирається спільно з працівниками ПЗУ для кращого подання відеоінформації про ПЗО.

Клуб - форма організації людей із екологічних та природоохоронних секцій та гуртків. Роботою клубу керує рада клубу, в яку входять керівники гуртків, голова ради та його заступник, секретар, консультанти. В клуб об'єднуються групи людей із спільними інтересами, які спрямовані на вивчення екологічних проблем, особливостей заповідної справи та впровадження природоохоронних заходів через індивідуальні та масові заходи. Наприклад клуб "Друзі національного парку" може об'єднувати всі попередньо названі гуртки.

Школи природоохоронців організовуються на базі природоохоронних закладів, де передбачаються різні форми теоретичної і практичної діяльності за розробленою програмою з використанням оснащення, приміщень, природних територій.

Товариство - самодіяльна організація, яка очолюється правлінням. Діяльність товариства різнопланова, але основна мета – сприяти природоохоронній та заповідній справі. Наукові учнівські товариства спрямовують свою діяльність на проведення наукових досліджень природних, історико-архітектурних, культурних цінностей заповідних територій та розробці заходів їх збереження та відтворення. Науково-педагогічне керівництво товариством можуть здійснювати вчителі, педагоги позашкільних закладів та наукові і педагогічні працівники природно-заповідних установ.

Мала академія наук (МАН) є позашкільним закладом, який об'єднує творчу молодь, що виконує навчально-дослідницьку, експериментальну діяльність, використовуючи базу природно-заповідного фонду. Головне завдання МАН – створення умов для творчого самовдосконалення учнівської молоді, залучення її до наукової діяльності, подальший розвиток талановитої та обдарованої молоді, використовуючи нетрадиційні форми навчання і виховання. МАН має статут і об'єднує наукові товариства. Організаційно-педагогічне керівництво МАН здійснюють працівники базових та позашкільних закладів. Науково-методичне забезпечення здійснює Всеукраїнська координаційно-методична рада, яка затверджена відповідно до Положення Міністерства освіти та науки і Президією Національної Академії наук України.

Екологічні табори проводяться з метою еколого-освітньої діяльності в поєднанні з відпочинком. Учасники мають можливість ознайомитися в природних умовах з рослинним світом, фауною, геологічними та географічними особливостями, історико-архітектурними, археологічними, культовими спорудами, пізнати основи краєзнавчої діяльності. Поряд з цим даються елементарні знання про виживання в природних умовах, основи туристичної діяльності. В екологічних таборах також проводяться розважальні заходи, конкурси, організується різновидовий відпочинок.

Методичне, матеріальне, фінансове забезпечення освітньо-виховної діяльності на територіях природно-заповідного фонду

Організація освітньо-виховної діяльності забезпечується єдністю методичних, матеріальних та фінансових можливостей заповідних установ та організацій, які утримують об'єкти природно-заповідного фонду.

Методичне забезпечення здійснюється за рахунок методичних розробок, що затверджуються центральним органом виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища і його підрозділами, Міністерством освіти та науки, а також наукових методичних матеріалів, що розробляються Національною Академією наук України, Педагогічною Академією наук, науково-дослідними інститутами, вузами, закладами позашкільної освіти та працівниками ПЗУ. Для формування методичних матеріалів заохочуються працівники природно-заповідних організацій, вчителі, науковці. Для цього проводяться спільні методичні наради, об'єднання, семінари, навчання, екскурсії по ПЗФ..

Методичне забезпечення може бути у вигляді методик, методичних рекомендацій, посібників, підручників, демонстраційного (муляжі, гербарії, композиції, таблиці, схеми, картки, аудіо - та відеопродукція тощо), роздаткового та довідкового матеріалів. Розробляються матеріали для проведення екскурсій, свят, інтерактивних і практичних заходів, поглиблення знань, інформаційного забезпечення, навчання видам роботи з різними групами людей.

Матеріальне та фінансове забезпечення освітньо-виховної діяльності здійснюється за рахунок державного бюджету, коштів місцевих фондів, спонсорської допомоги, грантової та інвестиційної підтримки, за рахунок коштів, які отримуються від діяльності та послуг установ ПЗФ.

Контрольні запитання і завдання:

1. У чому полягають особливості освітньо-виховної діяльності на заповідних територіях ?
2. Дайте порівняльний аналіз основних форм проведення освітньо-виховної діяльності.
3. Назвіть організаційні форми освітньо-виховної діяльності на заповідних територіях.

5.8. Участь громадськості у природоохоронній діяльності

Конституцією України (ст. 50) передбачено право на безпечне для життя людини довкілля, а Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” (ст. 9 і 10) та іншими законодавчими актами визначені права та обов'язки громадян України в галузі охорони природи та використання її ресурсів. Права громадян щодо використання та охорони територій та об'єктів ПЗФ спеціально окреслені в Законі „Про природно-заповідний фонд України”. Стаття 10 цього Закону передбачає:

- участь громадськості в обговоренні проектів законодавчих актів з питань розвитку заповідної справи, формування ПЗФ,
- участь у розробці та реалізації заходів щодо їх охорони та ефективного використання, запобігання негативного впливу на них господарської діяльності,
- внесення пропозицій про включення до складу ПЗФ найбільш цінних територій та об'єктів,
- ознайомлення з територіями ПЗФ і здійснення інших видів користування з додержанням встановлених вимог щодо заповідного режиму,
- участь у здійсненні громадського контролю за охороною заповідних територій та об'єктів, внесення пропозицій про притягнення до відповідальності винних у порушенні вимог охорони територій та об'єктів ПЗФ.

Скористатися цими широкими правами може кожний окремих громадянин. Власне, згідно з Конвенцією “Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля” громадськість означає одну або більше фізичну чи юридичну особу, їх об'єднання, організації або групи, які

діють згідно з національним законодавством або практикою. Тобто, як громадськість може розглядатися і окремий індивід. Проте, більш ефективно участь громадськості у природоохоронній діяльності реалізується через діяльність добровільних об'єднань громадян або – громадські організації.

Відповідно до Закону України “Про об'єднання громадян”, *громадська організація* – це легалізоване добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав та свобод. Такі організації в своїй діяльності не передбачають одержання прибутків, тобто є неприбутковими. Діють неурядові громадські організації на засадах добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності. Вони можуть мати місцевий, всеукраїнський та міжнародний статус, а також бути філією (відділенням, представництвом) міжнародних організацій, при цьому дотримуючись законодавчих актів України.

В Україні діє близько 400 екологічних громадських організацій. Екологічні неурядові громадські організації створюються з метою задоволення екологічних та рекреаційних інтересів громадян, природних і соціально обумовлених потреб людини в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки, ведення екологічного моніторингу, поширення екологічних знань, духовних (культурно-мистецьких) потреб, наукових, освітніх теоретичних і практичних інтересів, пов'язаних з природним середовищем.

Форми участі громадськості в природоохоронній діяльності різнопланові, але мають одну мету – сприяти збереженню та відтворенню природного середовища, його різноманіття та забезпечення безпечних умов існування живої природи.

Важливою формою, через яку громадськість приймає активну участь у заповідній справі в Україні, є участь неурядових громадських організацій у розробці та впровадженні державними органами законодавчих актів у галузі охорони довкілля, в обговоренні проектів цих актів, а також в обговоренні матеріалів щодо розміщення, будівництва та реконструкції тих господарських об'єктів, які можуть негативно вплинути на стан навколишнього природного середовища. Із цих питань громадські організації можуть вносити відповідні пропозиції до державних і господарських органів, установ, організацій. Прикладом такої форми діяльності може слугувати Закон “Про громадські слухання”, розроблений за пропозицією неурядової громадської організації “Зелений світ Буковини”. Чимало програм всеукраїнського та регіонального рівнів ініційовані громадськими екологічними організаціями. Наприклад, всеукраїнська програма “Парки нового тисячоліття” із серією важливих акцій запропонована Всеукраїнською екологічною лігою, місцева програма “Смотрицький каньйон”, спрямована на вирішення проблем охорони цієї пам'ятки природи загальнодержавного значення та суміжних із нею територій, розроблялася Кам'янець-Подільським міськвиконкомом за пропозиціями неурядової громадської організації “Товариство Подільських природодослідників та природолюбів”.

Здійснення громадського контролю в галузі охорони навколишнього середовища та, зокрема, дотримання природоохоронного законодавства на територіях ПЗФ є іншою важливою та ефективною формою участі громадськості в природоохоронній діяльності. Такий контроль підвищує як відповідальність державних організацій, так і самих громадян за стан територій та об'єктів ПЗФ. Екологічний контроль здійснюють різні екологічні неурядові громадські організації, а також екологічні комісії такої організації як “Всеукраїнський громадський контроль”. Цей вид діяльності спрямований на виявлення порушень природокористування, надання правдивої інформації, проведення громадських слухань з питань використання та охорони об'єктів ПЗФ.

В межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду проводиться контроль дотримання природоохоронного режиму, збереження та відтворення біорізноманіття. Важливими є акції, що спрямовані на контролюючу діяльність, зокрема, виявлення збирачів рідкісних рослин (первоцвітів), мисливців, рибалок, що полюють чи виловлюють

під час заборони чи на заборонені види мисливської та рідкісної фауни та на територіях природно-заповідного фонду.

На сьогодні актуальним є проведення екологічного аудиту, маркетингу та менеджменту (адміністративно-правового, фінансово-економічного, еколого-природоохоронного, освітньо-виховного) ПЗФ за участю неурядових громадських організацій. Важливість участі громадськості у цих формах планування та управління ПЗФ визначається тим, що екологічний аудит, маркетинг і менеджмент мають бути видами незалежної оцінки територій та об'єктів ПЗФ і окреслення перспектив розвитку їх мережі. У розробці ефективних форм участі громадськості в екологічному аудиті та менеджменті активно працює Інститут екології Національного екологічного центру України.

Неурядові громадські організації надають допомогу громадянам в захисті їх екологічних, соціальних та інших прав. Особливо важливим у цьому відношенні є забезпечення населення еколого-правовою інформацією, що в свою чергу вимагає наявності у складі громадських організацій юристів-фахівців природоохоронного права. Окрім надання інформації правового змісту, важлива роль громадських організацій полягає і в інформуванні населення щодо стану довкілля, планів щодо

Своєрідною формою діяльності неурядових громадських організацій є лобювання природоохоронних ініціатив, зокрема щодо проектування нових об'єктів ПЗФ, підвищення їх статусу, обмеження антропогенних впливів на прилеглих до ПЗФ територіях тощо.

За умови дотримання режиму охорони та законодавчих актів щодо природокористування неурядові громадські організації можуть бути користувачами об'єктів ПЗФ України. Так, наприклад, Подільське екологічне товариство (Хмельницька обл.) є користувачем геологічної пам'ятки природи загальнодержавного значення "Печера «Атлантида»". Ініціатива створення природно-заповідного об'єкта, підготовка обґрунтування, необхідної документації, її погодження та інші дії, необхідні для створення нового об'єкту ПЗФ також може належати громадським організаціям. Наприклад саме в такий спосіб за ініціативи еколого-туристичного об'єднання "Орлан" було створено регіональний ландшафтний парк "Орільський". Перспективним є сприяння неурядових громадських організацій у створенні об'єктів Світової мережі біосферних заповідників, Світової природної та культурної спадщини, Смарагдової мережі Європи, водно-болотних угідь міжнародного значення тощо.

Неурядові громадські організації можуть здійснювати свою діяльність безпосередньо в межах об'єктів та територій ПЗФ. Однією з важливих форм цієї діяльності є проведення наукових досліджень на охоронюваних територіях спільно з науковцями природно-заповідних установ. Такі дослідження можуть виконуватися як в рамках програми наукових досліджень цих установ, так і за власними науково-дослідними темами громадської організації. В останньому випадку ці дослідження мають бути погоджені із спеціально уповноваженими органами управління природно-заповідним фондом. В Україні відомі своїми науково-дослідними роботами цілий ряд неурядових громадських організацій, зокрема Українське ботанічне товариство, Українське географічне товариство, Українське товариство охорони птахів та інші. Наукові дослідження спрямовуються на вивчення біорізноманіття, об'єктів неживої природи, екосистем та ландшафтів, об'єктів культурної спадщини, що знаходяться в межах територій та об'єктів ПЗФ. Важливим напрямком наукових досліджень є також вивчення джерел негативного впливу на природно-заповідний фонд та розробка засобів поліпшення стану довкілля, розробка альтернативних напрямків природокористування.

Для виявлення цінностей та стану природно-заповідного фонду неурядова екологічна організація має право організовувати та проводити громадську екологічну експертизу. Така експертиза може бути виконана громадською організацією власними силами, або із запрошенням відповідних фахівців з інших установ. Члени неурядових

громадських організацій також приймають участь в експертизах, організованих іншими громадами, установами, організаціями. Прикладами громадської експертизи на території та об'єктах ПЗФ і суміжних з ними територіях є оцінка стану рідкісних видів, угруповань флори і фауни, природних геологічних об'єктів, антропогенних елементів ландшафту (кар'єрів, штолень тощо), джерел забруднення, способів використання природних ресурсів. Громадській експертизі підлягають також і проектна та інша документація як природно-заповідних установ, так і організацій, що є природокористувачами.

Участь неурядових громадських організацій у рекреаційній та туристичній діяльності спрямовується не лише на використання об'єктів природно-заповідного фонду для задоволення вищезазначених потреб, але й на впорядкування маршрутів, майданчиків, рекреаційних зон та демонстрацію екологічних ("зелених") форм відпочинку. Неурядові громадські організації можуть надавати своє майно та фахівців для проведення такої діяльності, як, наприклад, це практикує громадська організація "Екоплей" з м. Яремче.

Неурядові громадські організації організовують та приймають участь у різних формах освітньо-виховної роботи, спрямованої на вирішення проблем заповідних територій. До таких форм роботи належать навчання керівників підприємств, установ, організацій всіх форм власності, інших посадових осіб, учнівської і студентської молоді, позашкільна та неформальна освіта й виховання через організацію громадських клубів, товариств, гуртків тощо. Такі види діяльності здійснює більшість неурядових громадських організацій України (Всеукраїнська дитяча спілка "Екологічна варта", неурядові громадські організації "Мама-86", "Екоправо-Львів", "Всеукраїнське товариство охорони природи" та інші).

Заходами громадських організацій, що спрямовані на навчання, розробку напрямків діяльності, внесення пропозицій, підведення підсумків часто служать симпозиуми, конференції, семінари. Наприклад, всеукраїнська конференція екогромадськості свідчить, наприклад, про значні можливості таких форм роботи у розв'язанні різноманітних проблем заповідної справи в Україні.

Важливим аспектом в діяльності неурядових громадських організацій є організація, участь і проведення красназвочної та пропагандистської роботи. Її метою є поширення інформації та пропаганда ідей заповідної справи. Ця мета досягається громадськими організаціями через власну видавничу діяльність, заснування або співзаснування засобів масової інформації: бюлетенів (екобюлетень "Людина. Суспільство. Природа" неурядової громадської організації "Зелений світ" м. Чорткова, "Жива Україна" товариства "Зелений світ" Національного екоцентру України), газет ("Зелений світ" Української екологічної асоціації "Зелений світ"), журналів ("Світ у долонях" – засновник неурядова громадська організація „Національний екоцентр України”, "Заповідна справа в Україні" – співзасновник Українська молодіжна ліга, "Рідна природа" – співзасновник Українське товариство охорони природи), радіопередач ("Зелений світ очима небайдужих" – Українська екологічна асоціація "Зелений світ), телепередач та електронних видань (МЕЛП-Дайджест Української екологічної асоціації "Зелений світ"). За умови дотримання відповідних законодавчих актів неурядові громадські організації можуть видавати буклети, проспекти, марки, конверти, методичні матеріали, картосхеми, виготовляти відеофільми, аудіо касети, компакт-диски, які висвітлюють особливості природно-заповідного фонду України та його проблеми.

Проведення масових заходів (зборів, мітингів, маршів, операцій, екскурсій, експедицій, мандрівок, походів, змагань, зльотів, фестивалів, конкурсів тощо) є необхідними для здійснення статутної діяльності екологічних неурядових громадських організацій. Так, в Україні акція "Марш парків" є найбільш привабливою для неурядових громадських організацій, оскільки в ході її проведення проявляються їх різнобічні можливості. Так, наприклад, операція "Заказник" ("Подільське екологічне Товариство") дозволила показати в який спосіб громадська організація на обласному рівні може

сприяти вирішенню проблем заповідних територій, що не мають спеціальної адміністрації.

Організація, проведення та участь неурядових громадських організацій в екологічних культурно-масових і мистецьких заходах є ефективним шляхом залучення населення як до охорони природних та культурних цінностей, так і до розв'язання проблем природно-заповідного фонду. Приклад проведення екошоу в національному парку “ Шацькі озера” показує, як подібні заходи сприяють поліпшенню поведінки людей в природі й екологізації їх світогляду взагалі.

Невід'ємною є участь неурядових громадських організацій у міжнародному співробітництві з вивчення й охорони заповідних територій, ефективному і раціональному використанні природних ресурсів, культурної і природної спадщини. Обмін досвідом, навчальні тренінги, поїздки, спільні акції, забезпечують підвищення рівня громадської діяльності на територіях ПЗФ України.

Важливим аспектом у роботі неурядових громадських організацій є розв'язання проблем їх фінансового та матеріального забезпечення. Частина коштів та матеріальних цінностей акумулюється за рахунок внесків, спонсорської допомоги, лотереї. При неурядових громадських організаціях можуть організовуватись госпрозрахункові підрозділи, які спрямовують свої прибутки на екологічну діяльність. В останній час популярними є кошти, що отримуються від грантодавців для виконання екологічних проектів. Грантодавцями виступають як закордонні донори, так і українські. Серед національних надавачів грантів, спрямованих на вирішення проблем заповідної справи, виділяється центральним органом виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища.

Важливою запорукою успіху екологічних громадських організацій є сприяння держави їх діяльності. Чинне законодавство України надає правове поле цьому сприянню, а організаційно воно забезпечується підтримкою неурядових організацій місцевими органами влади, створенням та діяльністю Громадської ради при центральному органі виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища та громадських рад при обласних держуправліннях екоресурсів, функціонуванням громадських екологічних приймалень тощо.

Контрольні запитання та завдання:

1. У якому Законі України окреслені права громадян щодо використання та охорони територій та об'єктів ПЗФ ?
2. Який статус можуть мати громадські екологічні організації?
3. Наведіть відомі Вам приклади участі громадськості у вирішенні природоохоронних проблем Вашої місцевості.

5.9. Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд

Порушення законодавства про природно-заповідний фонд України тягне за собою притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Під юридичною відповідальністю за екологічні правопорушення розуміють відносини між державою в особі правоохоронних органів, спеціально уповноважених органів у галузі екології та природних ресурсів, інших спеціально уповноважених суб'єктів, - з одного боку, і фізичними особами (громадянами, посадовими чи службовими) – з іншого щодо застосування до порушників відповідних стягнень. Через механізм юридичної відповідальності реалізується державний примус до виконання законодавства.

Юридична відповідальність виконує такі основні функції: *стимулюючу* до виконання норм законодавства про природно-заповідний фонд, *компенсаційну*, оскільки спрямована на відшкодування втрат в природному середовищі, *превентивну*, що

пов'язана з попередженням нових правопорушень, і *карну*, що забезпечує покарання особи, винної у вчиненні екологічних правопорушень.

Підставою застосування заходів юридичної відповідальності є вчинення *екологічного правопорушення*. Екологічним правопорушенням є протиправне, як правило винне, діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на встановлений в Україні екологічний правопорядок і заподіяло чи реально загрожує заподіяти екологічну шкоду. Правопорушення поділяються на *проступки* (дисциплінарні чи адміністративні) та *злочини* (кримінально карні).

Залежно від характеру правопорушення, його тяжкості, особи, що вчинила протиправне діяння, розрізняють *дисциплінарну, адміністративну та кримінальну* відповідальність. Незалежно від притягнення до одного з цих трьох видів відповідальності, на винного може бути покладено обов'язок відшкодувати шкоду, спричинену відповідним правопорушенням. Таке відшкодування здійснюється в порядку *майнової відповідальності*.

Перелік правопорушень в сфері охорони і використання природно-заповідного фонду, що є підставами притягнення винних до юридичної відповідальності, міститься в Законі України „Про природно-заповідний фонд України” (стаття 64). Цей перелік дається без розподілу відповідальності по видах і без встановлення конкретних стягнень.

Встановлено, що відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд несуть особи, винні у:

- а) нецільовому використанні територій та об'єктів ПЗФ, порушенні вимог проектів створення та організації територій ПЗФ,
- б) здійсненні в межах територій та об'єктів ПЗФ та їх охоронних зон забороненої господарської діяльності,
- в) організації на територіях та об'єктах ПЗФ, в їх охоронних зонах господарської діяльності без попереднього проведення екологічної експертизи або з порушенням її висновків,
- г) невжитті заходів щодо попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти ПЗФ,
- д) порушенні строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ,
- е) порушенні вимог щодо використання територій та об'єктів ПЗФ,
- є) перевищенні допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів і антропогенних навантажень, порушенні вимог наданих дозволів на використання територій та об'єктів ПЗФ,
- ж) псуванні, пошкодженні чи знищенні природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ і зарезервованих для включення до його складу,
- з) самочинній зміні меж, відведенні територій та об'єктів ПЗФ для інших потреб.

Цей перелік не є закритим, тобто законодавство України може встановлювати відповідальність і за інші порушення законодавства про природно-заповідний фонд.

Одночасно слід зазначити, що у спеціалізованому екологічному законодавстві визначені лише підстави притягнення до відповідальності (види правопорушень). Конкретні ж стягнення за їх вчинення передбачені в зведених кодифікаційних актах: заходи дисциплінарної відповідальності – в *Кодексі законів про працю*, адміністративної відповідальності – в *Кодексі України про адміністративні правопорушення*, кримінальної відповідальності – в *Кримінальному кодексі* України, засади майнової відповідальності – в *Цивільному кодексі* України та в спеціальних нормативно-правових актах.

До *дисциплінарної відповідальності* можуть притягатись особи, винні в невиконанні або неналежному виконанні своїх трудових обов'язків, пов'язаних зі здійсненням природоохоронних заходів. Такі обов'язки покладаються на них трудовим договором, укладеним між працівником та власником підприємства, установи, організації

або уповноваженим ним органом. Види дисциплінарних стягнень та порядок їх накладення регулюються Кодексом законів про працю (КЗпП) від 10.12. 1971 р. (з наступними змінами та доповненнями). При цьому для окремих категорій працівників (державних службовців, працівників служби охорони природно-заповідного фонду, лісової охорони, рибоохорони та деяких інших) статутами і положеннями про дисципліну цих категорій працівників можуть передбачатись також інші дисциплінарні стягнення.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатись також вищестоящими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Законодавство про працю вимагає чіткого дотримання процедури накладення дисциплінарного стягнення. Перш за все власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника.

Законодавство гарантує працівникові можливість оскарження дисциплінарного стягнення і встановлює порядок такого оскарження (глава XV КЗпП). Зокрема, у випадку звільнення з роботи працівник може безпосередньо звернутися до районного (міського) суду в місячний строк з дня вручення йому копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення у вигляді догани працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Підставою притягнення до **адміністративної відповідальності** є вчинення винною особою (громадянином або посадовою особою) **адміністративного правопорушення**, передбаченого однією із статей Кодексу України про адміністративне правопорушення (далі - КпАП). Цей Кодекс містить спеціальну статтю 91, що встановлює адміністративну відповідальність за порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, деталізуючи коло таких правопорушень, а саме: здійснення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, а також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення інших вимог режиму цих територій та об'єктів, самовільна зміна їх меж, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду. Відповідні діяння тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Як додаткове стягнення при цьому може бути застосована конфіскація знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів. Дещо підвищена адміністративна відповідальність

встановлена для випадків вчинення відповідного діяння посадовою особою: штраф від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знятих і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів чи без такої..

Цілий ряд інших статей КпАП передбачають адміністративну відповідальність за правопорушення, які пов'язані з охороною біологічних ресурсів, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України. І хоча склади відповідних правопорушень безпосередньо не стосуються природно-заповідних територій, вчинення таких дій на території ПЗФ розцінюється як обтяжуюча обставина. Зокрема, статтею 88 КпАП встановлено відповідальність за незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу, в тому числі зоологічних і ботанічних колекцій. Такі дії тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої і на посадових осіб - від п'яти до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої.

Ті самі дії щодо видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України або охорона і використання яких регулюється відповідними міжнародними договорами України, тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої і на посадових осіб – від семи до дванадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої.

Стаття 88-1 КпАП встановлює адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією об'єктів тваринного або рослинного світу чи без такої за порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу. При цьому якщо такі самі дії вчинені щодо об'єктів тваринного або рослинного світу, які перебували в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, занесених до Червоної книги України або які охороняються відповідно до міжнародних договорів України, відповідні дії тягнуть за собою накладення штрафу від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією об'єктів тваринного або рослинного світу чи без такої.

Стаття 88-2 КпАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення правил створення, поповнення, зберігання, використання або державного обліку зоологічних, ботанічних колекцій та торгівлі ними. Такі дії тягнуть за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією колекції або без такої. А відповідно до статті 90 КпАП встановлено відповідальність за порушення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, а саме за порушення умов оселення (зростання) таких видів, незаконне вилучення з природного середовища рослин, занесених до Червоної книги України, невиконання вимог наданих дозволів на вилучення з природного середовища та здійснення інших видів використання тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, а також порушення умов утримання тварин і рослин цих видів у ботанічних садах, дендрологічних та зоологічних парках, інших спеціально створених умовах, що призвело до їх загибелі. Відповідні порушення тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно добутого і на посадових осіб – від п'яти до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно добутого.

На відміну від дисциплінарної відповідальності, до якої особи притягаються за рішенням керівника (власника) підприємства або вищестоящего органу, заходи адміністративного стягнення застосовуються районними (міськими) судами, або органами адміністративної юрисдикції, на які КпАП покладені відповідні повноваження. Так, відповідно до статті 221 КпАП, справи про правопорушення, передбачені статтями 88 – 88-2, а також статтями 90 та 91 розглядаються судьями районних (міських судів (стаття 221), а справи про правопорушення, передбачені статтею 87 КпАП – органами спеціально

уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі екології та природних ресурсів України (стаття 242-1).

Для притягнення осіб, винних у відповідних адміністративних правопорушеннях, до відповідальності, крім фактичної підстави (вчинення екологічного правопорушення), необхідно мати ще й *юридичну підставу*, тобто по факту виявленого правопорушення повинен бути складений протокол. Стаття 254 КпАП містить вимоги до цього протоколу. Він складається уповноваженими на те посадовою особою або представником громадської організації чи органу громадської самодіяльності. Протокол не складається у випадках, коли відповідно до закону штраф накладається і стягується, а попередження фіксується на місці вчинення правопорушення.

Як правило, обов'язок складання протоколу про адміністративне екологічне правопорушення законодавством покладається на органи адміністративної юрисдикції, уповноважені розглядати справу по суті. Однак щодо категорії справ про адміністративні екологічні правопорушення, що розглядаються суддями районних (міських) судів, право складати протоколи надане органам мисливського господарства та органам рибохорони (за статтею 88-1), а також підрозділам центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища (за статтями 88, 88-1, 88-2, 90 та 91).

Розглянувши справу про адміністративне правопорушення, орган (посадова особа) виносить **постанову** по справі. Вимоги до змісту постанови встановлені в статті 283 КпАП. Якщо при вирішенні питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення органами (посадовими особами), переліченими у пунктах 1-4 статті 213 цього Кодексу, одночасно вирішується питання про відшкодування винним майнової шкоди, то в постанові по справі зазначаються розмір шкоди, що підлягає стягненню, порядок і строк її відшкодування. Постанова по справі повинна також містити вирішення питання про вилучені речі і документи, а також вказівку про порядок і строк її оскарження.

За найбільш тяжкі правопорушення, що містять ознаки складу злочину, тобто суспільно небезпечного діяння, передбаченого однією із статей Кримінального кодексу України, винні особи притягаються до **кримінальної відповідальності**.

Види кримінальних покарань та діапазон їх застосування передбачаються в Кримінальному кодексі України (далі – ККУ), прийнятого 5 квітня 2001 р. і введеного в дію 1 вересня 2001 р. За злочини проти довкілля можуть застосовуватись наступні види покарань, при умові, що вони передбачені відповідною статтею ККУ:

- 1) *штраф*,
- 2) *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю*,
- 3) *конфіскація майна*,
- 4) *арешт*,
- 5) *обмеження волі*,
- б) *позбавлення волі на певний строк*.

Всі кримінальні покарання поділяються на основні та додаткові. Як **основні** за екологічні злочини застосовуються штраф, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк. **Додатковим** покаранням, що застосовується у відповідній сфері, є конфіскація майна. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може застосовуватися як основне, так і як додаткове покарання.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань.

Злочинами проти довкілля, за які може застосовуватись кримінальна відповідальність, в Україні, зокрема, визнається **умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду** (стаття 252 ККУ). Кримінальну відповідальність передбачено також за незаконну порубку "дерев і чагарників, що заподіяло істотну шкоду, у заповідниках або на територіях та

об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронюваних лісах” (стаття 246 ККУ).

Незаконне полювання є правопорушенням, за яке може наступити як адміністративна, так і кримінальна відповідальність, остання – при наявності обтяжуючих (так званих кваліфікаційних) ознак. При цьому однією з підстав, що дає право кваліфікувати незаконне полювання як кримінальний злочин, є вчинення незаконного полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України (стаття 248 ККУ).

Практично завжди при вчиненні екологічного правопорушення заподіюється *майнова шкода*. Така шкода підлягає відшкодуванню в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення (стаття 69 Закону „Про охорону навколишнього природного середовища”). Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Стаття 65 Закону „Про природно-заповідний фонд України” визначає особливості застосування цивільної відповідальності за порушення відповідного законодавства. Зокрема, розміри шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про ПЗФ, визначаються на основі кадастрової еколого-економічної оцінки включених до його складу територій та об'єктів, що проводиться відповідно до Закону, та спеціальних такс, які затверджуються Кабінетом Міністрів України. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 „Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України” було затверджено такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної природним комплексам територій та об'єктів ПЗФ юридичними і фізичними особами внаслідок:

- незаконної рубки або пошкодження деревних видів рослин і таких, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня припинення росту (додаток 1 до відповідної Постанови),
- пошкодження деревних видів рослин і таких, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня неприпинення росту (додаток 2),
- знищення або пошкодження лісових культур, молодняку природного походження, самосіву на площах, призначених для лісовідновлення, сіянців і саджанців у розсадниках та на плантаціях, газонів і квітників (додаток 3),
- знищення або пошкодження трав'яного покриву (додаток 4),
- незаконного збору (або знищення) дикорослих нижчих і вищих трав'янистих рослин, їх квітів і плодів, ягід, горіхів, лікарської та технічної сировини, живиці та інших деревних соків, лісової підстилки, другорядних лісових матеріалів, грибів (додаток 5),
- незаконного добування чи знищення тварин, пошкодження або знищення їх жител, місць перебування і розмноження (додаток 6),
- пошкодження карстово-спелеологічних, геологічних та гідрологічних об'єктів (додаток 7),
- проїзду транспорту, прольоту та посадки літальних апаратів (додаток 8),
- самовільного використання їх земель (додаток 9),
- знищення або пошкодження інформаційно-охоронних та інших знаків (додаток 10),
- знищення або пошкодження осушувальних каналів, дренажних і протиерозійних систем, шляхів, рекреаційних об'єктів та інших споруд (додаток 11).

Дія відповідних такс не поширюється на господарські зони національних природних парків та зони антропогенних ландшафтів біосферних заповідників, а також на

види рослин і тварин, що занесені до Червоної книги України (для останніх передбачено спеціальна таксова відповідальність).

Відповідною Постановою не передбачені такси за порушення правил відпуску деревини на пні під час здійснення лісгосподарських заходів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду. За такі порушення застосовуються майнові стягнення, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 16.03. 1993 р. № 188, збільшені у півтора рази.

Розмір відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів ПЗФ України, обчислюється за встановленими таксами уповноваженими посадовими особами Міністерства екології та природних ресурсів України і його органів на місцях, заповідників, національних природних парків та інших природоохоронних установ, підприємств, установ та організацій, у віданні яких перебувають території та об'єкти природно-заповідного фонду, а також інших спеціально уповноважених органів, яким надано право накладати адміністративні стягнення.

Як правило, обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду виникає в осіб, винних в правопорушенні. Екологічне законодавство, однак, передбачає і можливість настання майнової відповідальності без вини, так званої „об'єктивної”, або „абсолютної” відповідальності. Обов'язок компенсувати заподіяну шкоду в цьому випадку покладається на осіб (фізичних чи юридичних), що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, якщо вони не доведуть, що така шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Майнова шкода, заподіяна об'єктам ПЗФ, може стягуватись із винних (відповідальних) осіб як одночасно з розглядом кримінальної справи чи справи про адміністративне правопорушення, так і незалежно від такого розгляду, в порядку цивільного судочинства.

Контрольні запитання:

1. Які функції виконує юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд?
2. У чому полягає екологічне правопорушення? Наведіть його приклади.
3. В якому юридичному документі міститься перелік правопорушень у сфері охорони та використання природно-заповідного фонду України ?

Розділ 6

СТРУКТУРА ТА ЗОНАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

6.1. Облік територій і об'єктів природно-заповідного фонду

Облік територій і об'єктів ПЗФ здійснюється урядовим органом державного управління в галузі заповідної справи - Державною службою заповідної справи Міністерства екології та природних ресурсів України та органами міністерства на місцях - Державними управліннями екології та природних ресурсів в областях, м. Києві та Севастополі, Республіканським комітетом АР Крим з екології та природних ресурсів. Цей облік здійснюється відповідно до нормативних документів - Указів президента України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, рішень обласних рад, якими було створено (оголошено) територію чи об'єкт ПЗФ, змінено його межі, категорію або ліквідовано статус.

На кожен територію й об'єкт ПЗФ України заводиться **облікова справа**, у якій зберігаються основні документи та відомості про них: положення про територію чи об'єкт ПЗФ, охоронні зобов'язання, планово-картографічні матеріали, списки публікацій за результатами проведених у їхніх межах досліджень, а також інші документи з усіх питань, пов'язаних з ними.

Положення про територію чи об'єкт ПЗФ – це офіційний документ, яким визначаються завдання, особливості природоохоронного режиму, характер функціонування природного і біосферного заповідника, національного природного парку, регіонального ландшафтного парку, заказника, ботанічного саду, дендрологічного та зоологічного парку. Для пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва положення не розробляються, а вищезазначені відомості про них заносяться до охоронних зобов'язань.

Положення про території та об'єкти ПЗФ розробляються відповідно до вимог Закону “Про природно-заповідний фонд України” та затверджуються центральним органом виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення, а щодо територій та об'єктів місцевого значення – держуправліннями екології та природних ресурсів в областях, м. Києві і Севастополі, Республіканським комітетом АР Крим з екології та природних ресурсів.

Охоронне зобов'язання складається для територій і об'єктів ПЗФ, для управління якими не створені спеціальні адміністрації й які передаються під охорону підприємствам, установам і організаціям, на землях і у віданні яких вони знаходяться. Такими об'єктами ПЗФ можуть бути заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Охоронне зобов'язання – це офіційний документ, за яким Державне управління екології та природних ресурсів в області, м. Києві чи Севастополі, Республіканський комітет АР Крим з екології та природних ресурсів передає, а землекористувач в особі керівника підприємства, установи, організації, приймає під охорону відповідну територію чи об'єкт ПЗФ. Землекористувач бере на себе зобов'язання зберігати його та дотримуватись встановленого режиму охорони.

Облікові справи щодо територій і об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення ведуться Державною службою заповідної справи, підрозділами заповідної справи в областях, м. Києві та Севастополі, АР Крим, а також підприємствами, установами і організаціями, у віданні яких вони знаходяться та їх керівними органами. Ці самі установи, крім Державної служби заповідної справи, ведуть і облікові справи щодо територій і об'єктів ПЗФ місцевого значення. Матеріали щодо створення (оголошення) нових територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення зберігаються в Державній

службі заповідної справи, тоді як матеріали щодо територій і об'єктів місцевого значення – у підрозділах заповідної справи в областях, м. Києві та Севастополі, АР Крим.

Частково відомості про території та об'єкти ПЗФ України обліковуються у державному земельному, державному лісовому кадастрах та державній статистичній звітності.

Кількісний облік земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, як окремої категорії земель України, здійснюється при веденні державного земельного кадастру за формою №6-зем “Звіт про наявність земель та розподіл їх за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності”). В складі земель цієї категорії обліковуються і землі ПЗФ, дається їх розподіл за власниками (землекористувачами) та за угіддями. Державний земельний кадастр ведеться Державним комітетом України по земельних ресурсах.

Для частини територій і об'єктів ПЗФ, що знаходяться в користуванні лісгосподарських підприємств та знаходяться на лісових землях, ведеться облік їх земель у державному лісовому кадастрі за формою №1 “Розподіл земель лісового фонду за їх категоріями в розрізі груп і категорій захисності”. Їх землі обліковуються за угіддями та категоріями лісових земель. Державний лісовий кадастр ведеться Державним комітетом лісового господарства України.

Облік земель природних та біосферних заповідників і національних природних парків ведеться Державним комітетом статистики України за формою державної статистичної звітності №1-заповідник “Звіт про об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ)”, за такими показниками, як розподіл земель, наданих установам ПЗФ в постійне користування за угіддями, наявність “червонокнижних” видів, деякими економічними показниками діяльності установ тощо.

Відомості, представлені в цих формах, лише частково, тобто за окремими показниками, відображають інформацію про території й об'єкти ПЗФ України. На основі цієї інформації складно отримати цілісну характеристику природно-заповідного фонду держави, визначити його склад за категоріями, неможливо проаналізувати кількісні й якісні характеристики окремих територій і об'єктів ПЗФ та їх сучасний стан. Це суттєво ускладнює прийняття рішень щодо проведення необхідних заходів з охорони, використання та управління об'єктами ПЗФ, здійснення та планування наукових досліджень, з розбудови мережі територій та об'єктів ПЗФ.

Виконання цих завдань покладається на державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, ведення якого передбачено Законом України “Про природно-заповідний фонд України”. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду є системою необхідних і достовірних відомостей про природні, наукові, правові і інші характеристики територій та об'єктів, що входять до складу ПЗФ.

Формами кадастрової документації є картки первинного обліку та державні кадастри територій та об'єктів ПЗФ міст, районів, областей, АР Крим та України.

Ведення державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ покладається на центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, яким в даний час здійснюється координація робіт щодо налагодження його ведення. В державному кадастрі, як в офіційному документі буде здійснюватись державний облік територій та об'єктів ПЗФ України.

Ведення державного кадастру передбачає виконання цілого ряду кадастрових робіт, а саме: обстеження територій і об'єктів ПЗФ, проведення інвентаризації їх природних комплексів, оцінка їх стану, обробка, аналіз і узагальнення отриманої інформації за адміністративно-територіальними одиницями і в цілому по Україні із застосуванням спеціальних автоматизованих програм, офіційне видання даних кадастру.

Контрольні запитання:

1. Які основні документи та відомості містяться в обліковій справі території чи об'єкту ПЗФ ?
2. В якому документі здійснюється кількісний облік земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення ?
3. Які завдання покладаються на державний кадастр територій та об'єктів ПЗФ України ?

6.2. Загальна характеристика природно-заповідного фонду України

Станом на 1.01.2002 р. природно-заповідний фонд України має в своєму складі 7010 територій і об'єктів. Їх загальна площа становить 2557,8 тис. га, що складає 4,2% території держави*. Порівняно із більшістю країн Середньої та Західної Європи, де цей відсоток сягає 10% і більше, досягнутий рівень заповідання території України за задовільний вважати не можна. Отож нагальним завданням в галузі заповідної справи в Україні є розширення площі ПЗФ. В цьому напрямі чимало було зроблено державою з часу набуття незалежності України. Так, за період з 1992 року площа ПЗФ зросла майже в 2 рази - на 1303,1 тис. га (рис. 6.1.). Значне розширення території ПЗФ в останні роки відбулось, значною мірою, за рахунок створення багатофункціональних об'єктів ПЗФ, перш за все національних природних парків і регіональних ландшафтних парків.

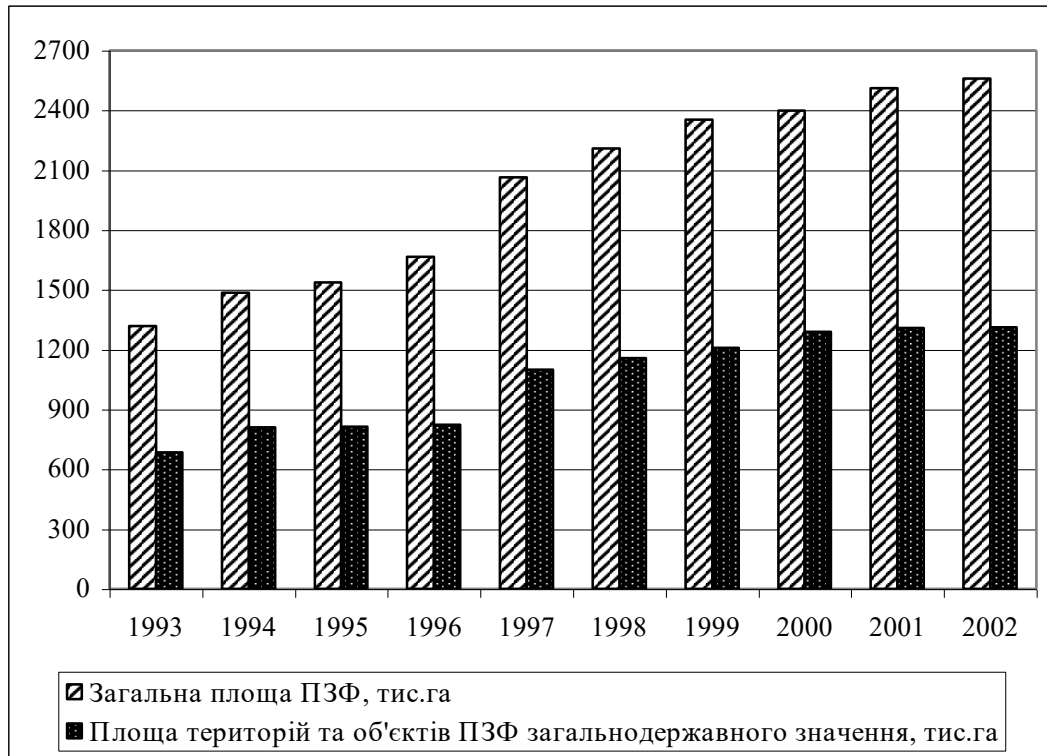

Рис.6.1. Зростання площі природно-заповідного фонду України (дані на початок року)

* Дані наведені на початок 2002 року. Протягом нього в Україні продовжувалось створення (оголошення) нових територій та об'єктів ПЗФ. Так, в Івано-Франківській області було створено національний природний парк "Гуцульщина", оголошено 9 нових заказників загальнодержавного значення (на площі 6664,1 га), створено шість регіональних ландшафтних парків - "Зачарований край" у Закарпатській, "Дермансько-Мостівський" у Рівненській, "Міжрічинський" у Чернігівській, "Зуївський" у Донецькій, "Приінгульський" у Миколаївській та "Нижньоворсклянський" у Полтавській областях, а також оголошено ряд заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ в різних регіонах України.

Серед усіх категорій територій і об'єктів ПЗФ за кількістю найбільшу частку мають пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища - разом біля 90% від кількості всіх існуючих заповідних об'єктів. Однак за площею розподіл ПЗФ України є іншим: близько 80% ПЗФ припадає на національні природні та регіональні ландшафтні парки і заказники. Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у ПЗФ складає: природних заповідників – 6,2%, біосферних заповідників – 8,4%, національних природних парків – 22,6%, заказників – 39,7%, пам'яток природи – 0,9%, регіональних ландшафтних парків – 18,3%, заповідних урочищ – 3,2%, ботанічних садів - 0,1%, зоологічних парків – 0,02%, дендрологічних парків – 0,06%, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва – 0,52%. (рис.6. 2). Загальні відомості про склад ПЗФ України представлені в Додатках, табл.4.

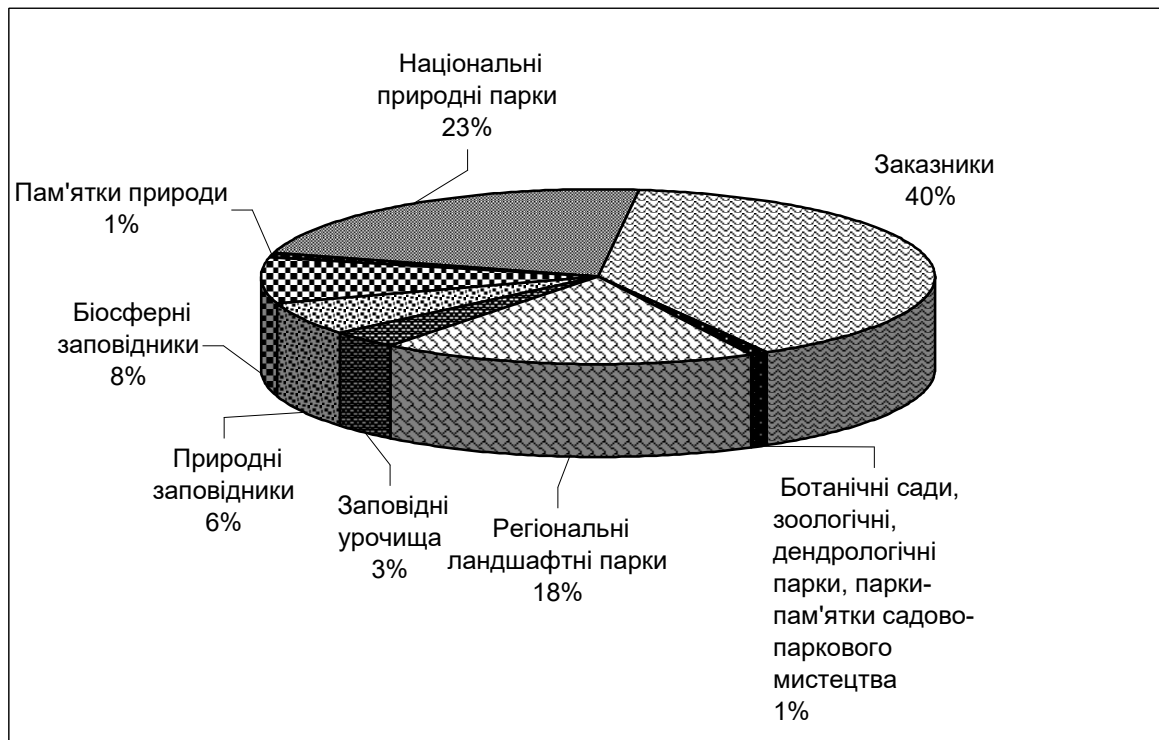

Рис. 6.2. Структура території ПЗФ України станом на 1.01.2002 р. (% від загальної площі ПЗФ)

На початок 2002 р. в Україні існувало 578 територій і об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення: 17 природних і 4 біосферних заповідників, 11 національних природних парків, 283 заказники, 132 пам'ятки природи, 17 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Їх загальна фактична площа становила 1310,1 тис.га, або близько 51% від усієї площі ПЗФ. З цієї площі біля 516 тис.га (20% від загальної площі ПЗФ і 0,8% від території держави) – це землі, надані природно-заповідним установам у постійне користування. Рис. 6.3 – 6.9 дає уявлення про просторовий розподіл різних категорій територій та об'єктів ПЗФ України.

Найбільше об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення підпорядковано Держкомлісгоспу України. Це, перш за все, 176 заказників, 70 пам'яток природи, 6 природних заповідників та 2 національні природні парки та інші. Їх площа становить біля 25% від загальної площі ПЗФ загальнодержавного значення. В підпорядкуванні центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища знаходиться 17 установ ПЗФ: 8 національних природних парків, 4 природних заповідники,

1 біосферний заповідник, 3 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та 1 ботанічний сад, площа яких разом становить близько 40% від ПЗФ загальнодержавного значення. Національна академія наук України має у своєму підпорядкуванні 14 об'єктів ПЗФ, у тому числі, 3 природних та 2 біосферних заповідники, площа яких становить 13% від площі ПЗФ загальнодержавного значення.

За розмірами площ серед територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення переважають об'єкти, що мають площу від 100 до 1000 га – таких налічується біля 33%, від 10 до 50 га – 26%, від 50 до 100 га і від 1000 до 10000 га – по 13%, від 1 до 10 га – 9%, більше 25 тис.га – 3%, менше 1 га – 2%, від 10 до 25 тис. га – 1%.

Територіальне розміщення територій та об'єктів ПЗФ в Україні нерівномірне. При цьому, ця нерівномірність проявляється як в зональному аспекті, так і в провінційному (меридіональному), тобто різниця в рівні заповідання проявляється як із півночі на південь, так і зі сходу на захід. Загалом, відсоток заповідності зменшується із заходу на схід та і з півночі на південь. Так, в межах Закарпатської області території ПЗФ займають 11,7 %, а в Харківській – лише 1,4 %. В північній Волинській області відсоток заповідності становить 8,1 %, а в південній Миколаївській – лише 2,1 %.

Як на сьогодні, найвищий відсоток заповідності досягнутий в Хмельницькій області – 14,7 %. Слід, однак, зауважити, що в цій області немає жодного біосферного та природного заповідника, а високий відсоток заповідання завдячує найбільшому в Європі національному природному парку “Подільські Товтри”, площею 261316,0 га. Високим є відсоток заповідання в Українських Карпатах (Івано-Франківська обл. – 13,1 %, Закарпатська – 11,7 %, Чернівецька – 8,0 %).

Північні області України, хоч і мають доволі високий потенціал для заповідання (тут збереглися достатні площі з природною та близькою до нею рослинністю), різняться за відсотком заповідності. Як вже згадувалось, найвищим він є на Волині (8,1 %), трохи меншим (7,6 %) в Рівненській області, тоді як на Житомирщині та Київщині відсоток заповідності зменшується до 2,6 % та 1,1 % відповідно. В східній поліській області України (на Чернігівщині) цей показник дещо зростає і становить 4,2 %.

Лісостепові області України відзначаються загалом невисоким відсотком заповідності. Так само, як і в Поліссі, найбільшу площу заповідні території займають в західних областях лісостепу (Хмельницька обл. – 14,7 %, Тернопільська обл. – 8,4 %), але далі на схід відсоток заповідності різко зменшується й не перевищує 2 % (у Вінницькій обл. – 0,8 %, в Кіровоградській – 0,4 %, в Черкаській обл. – 1,9 %). На лівобережжі українського лісостепу відсоток заповідності дещо підвищується (Полтавська обл. – 3,3 %, Сумська обл. – 6,5 %), проте на індустріальній Харківщині становить лише 1,4 %.

Степові області України зазнали мало не суцільного розорювання, тому організація заповідних територій зустрічає тут значні складнощі. Серед степових областей України найвищий відсоток заповідання має Херсонська область (6,5 %). Однак, більшу частину ПЗФ цієї області складають не власне степові ландшафти, а приморські території (Чорноморський біосферний заповідник, Азово-Сиваський НПП), де охороняються переважно водно-болотяні угіддя. Аналогічну структуру має ПЗФ і Одеської області: маючи відсоток заповідності у 2,9 %, переважну частину площі ПЗФ області становлять не степові ландшафти, а водно-болотяні (зокрема, Дунайський біосферний заповідник). Такі степові адміністративні області України, як Кіровоградська та Дніпропетровська, мають відсоток заповідності менше 1%, Запорізька та Миколаївська – близько 2% й лише в крайніх східних степових областях України (Донецька та Луганська обл.) цей відсоток наближається до 3%.

Загалом, не вважаючи на значні темпи зростання числа та площі територій та об'єктів ПЗФ України за останні роки (див. рис. 6.1.), проблема недостатнього відсотка заповідності як держави в цілому, так і її окремих регіонів, лишається актуальною. На її вирішення спрямована розробка перспективної мережі ПЗФ України і розбудова національної екомережі України (див. розділ 7 даного посібника).

Контрольні запитання та завдання:

4. Які категорії територій і об'єктів ПЗФ України переважають за кількістю та за площею?
5. Якому відомству підпорядковано найбільше об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення?
6. Які загальні закономірності територіального розподілу об'єктів та територій ПЗФ України? Чи можна вважати існуючу мережу ПЗФ репрезентативною для території держави?

6.3. Зонально-регіональний огляд заповідників і національних природних парків України

Маючи площу 603,55 тис. км², територія України простяглася із заходу на схід на 1316 км й з півночі на південь – на 893 км. Різноманіття фізико-географічних умов у межах цієї значної за розмірами та протяжністю території зумовило формування багатого рослинного та тваринного світу. Хоча природні ландшафти України зазнали значного антропогенного впливу й на більшій території зараз являють собою їх антропічні модифікації, та близько 28% площі України зайняті природною чи близькою до неї рослинністю (в тому числі: лісами – 15%, луками – 9%, степами та солончаками – 3%, болотами – 2%). Саме ці площі й становлять основу ПЗФ України й визначають перспективи її подальшого розширення.

Одним із критеріїв оптимальності як існуючої, так і перспективної мережі ПЗФ є її репрезентативність, тобто представленість у мережі різноманіття природних об'єктів, які трапляються на території країни. У цьому відношенні важливим є аналіз територій та об'єктів ПЗФ України в зонально-регіональному аспекті. Такий аналіз необхідний як для визначення досягнутого рівня заповідності регіонів України, так і для обґрунтування перспективної мережі природно-заповідних об'єктів і розбудови національної екомережі України.

Розглянемо систему природних заповідників, біосферних заповідників і національних природних парків України. Об'єкти подаються за природними країнами і зонами згідно фізико-географічного районування України, наведеного у Географічній енциклопедії України (1993).

Заповідники і НПП мішанолісової зони

У межах України зона широколистяних лісів включає Полісся. Порівняно з іншими рівнинними регіонами України, Полісся відзначається тим, що тут збереглися масиви з природною рослинністю, площа яких сягає кількох сотень тисяч гектарів. Крім лісів, значну площу тут займають луки і болота. Висока збереженість природної рослинності обумовлена тим, що тут переважають відносно бідні піщані та супіщані ґрунти, які мало придатні для використання як орні землі.

Шацький національний природний парк площею 48977 га розташований неподалік від кордону з Білоруссю та Польщею¹⁷. За фізико-географічним районуванням парк належить до області Волинського Полісся. На території парку є 24 озера, найбільше з яких озеро Світязь (площа 24,2 км², максимальна глибина 58,4 м). Це найглибше озеро на території України. Озера парку мають карстове та льодовикове походження. На території Шацького НПП зустрічаються кінцеві морени, виражені в рельєфі у вигляді горбів і пасом, а також водольодовикові, алювіальні, карстові й еолові форми рельєфу. Ліси займають 50% території,

¹⁷ Шацький НПП створений у 1983 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

переважно це соснові ліси (в основному зеленомохові та чорницеві), багато також вільхових та березових лісів. Велику площу займають води та луки. Значну цінність мають болота парку, серед яких переважають евтрофні осокові. Наявні у парку також мезотрофні та оліготрофні болота. Найрідкіснішими видами флори є меч-трава болотна, молодильник озерний, лікоподієлла заплавна. Для фауни характерне значне багатство гідрофільних видів птахів. У парку трапляється ропуха очеретяна, занесена до Червоної книги України, яка на території України поширена лише у західній частині країни.

Черемський природний заповідник площею 2975,7 га знаходиться на межиріччі Веселухи і Стоходу на сході Волинської області (фізико-географічна область Волинського Полісся)¹⁸. Переважають у заповіднику соснові ліси (з домінуванням зелених мохів, лишайників, чорниці), значну площу займають березові та вільхові ліси, є ділянки дубових та ялинових лісів. Болота займають 37% території, це переважно осоково-сфагнові мезотрофні болота. З рідкісних видів рослин слід особливо відмітити рідкісні види орхідей - хамарбію болотну, жировик Лезеля, коральковець тричінадрізаний. Близьке до поверхні залягання карбонатних порід обумовлює зростання тут таких видів, як вовчі ягоди пахучі, осока Девелла, зозуліні черевички справжні.

Рівненський природний заповідник – найбільший за площею (47046,8 га) природний заповідник України¹⁹. Він заходиться в північній частині Рівненської області. За фізико-географічним районуванням його територія належить до області Волинського Полісся. Територія складається з чотирьох нез'єднаних між собою ділянок (Білоозерська ділянка, Сомино, Сира Погоня, Переброди). Територія заповідника має високу заболоченість (20%). До заповідника входять найбільші болотні масиви України. Заповідник добре репрезентує весь спектр боліт Українського Полісся - евтрофні, мезотрофні, оліготрофні. Велику площу у заповіднику займають соснові, березові і вільхові ліси. Є невеликі ділянки дубових лісів. На території заповідника є два значних озера - Біле і Сомино. Із рідкісних видів рослин особливо слід відмітити такі види, як молодильник озерний, який зростає в оз. Біле, звіробій сланкий, хамарбія болотна. Значну площу у заповіднику займають болота з домінуванням виду із Червоної книги України - шейхцерії болотної.

Поліський природний заповідник площею 20104 га розташований в Житомирській області на біля кордону з Білоруссю між річками Уборть і Болотниця²⁰. Ця територія належить до фізико-географічної області Житомирського Полісся. Територія заповідника являє собою слабодреновану рівнинну поверхню. В заповіднику переважають бідні піщані ґрунти і чисті соснові ліси - лишайникові, чорницево-молінієві, сфагнові та ін. Заболоченість території становить 22 %. Переважають мезотрофні і оліготрофні болота, площа евтрофних боліт та вільшняків незначна. Особливістю фауни заповідника є наявність рідкісних для України видів, які знаходяться тут на південній межі ареалу - заєць-білий, сич волохатий, глухар та ін.

Деснянсько-Старогутський національний природний парк площею 16215,1 га знаходиться на півночі Сумської області²¹. За фізико-географічним районуванням України ця територія належить до області Новгород-Сіверського Полісся. Територія парку поділяється на дві частини, що з'єднані між собою вузькою смугою. Придеснянська частина парку являє собою заплаву та першу надзаплавну (борову) тераси Десни. В заплаві переважає лучна рослинність, багато боліт і водойм. Борова тераса добре розвинена, зайнята сосновими лісами, але більша її частина не увійшла до парку. Інша частина парку, що носить назву Старогутської, розташована у межах лісового масиву на давніх терасах Десни, який є південною частиною великого лісового масиву, що знаходиться в основному в Брянській області Росії. Тут переважають соснові ліси, меншу площу займають березові, вільхові та дубові ліси. Як і в Поліському природному заповіднику, тут трапляються бореальні види тварин, рідкісні для України - заєць білий, сич волохатий, глухар, інколи з території Росії

¹⁸ Черемський природний заповідник створений у 2001 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

¹⁹ Рівненський природний заповідник створений у 1999 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

²⁰ Поліський природний заповідник створений у 1968 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

²¹ Деснянсько-Старогутський НПП створений у 1999 році, підпорядкований Мінекоресурсів України

заходить бурий ведмідь. Цінним об'єктом придеснянської частини парку є поселення великого тушканчика. В перспективі Деснянсько-Старогутський НПП має стати українською частиною українсько-російського міждержавного резервату "Брянські та Старогутські ліси".

Сучасна мережа заповідників і національних природних парків Українського Полісся добре репрезентує соснові ліси та болота. Недостатньо охоплені охороною в об'єктах цих категорій ліси на багатших ґрунтах - дубово-соснові, дубові та грабові. Слабо представлені також природні комплекси заправ. Широколистяні та мішані ліси займають значні площі на територіях південної частини Полісся, на яких планується створення національних природних парків - Костопільського, Коростишівського, Цуманського та деяких інших. Дубово-соснові та дубові ліси наявні також на територіях, які планується включити до складу Поліського природного заповідника. Значною мірою у заплавах річок будуть розташовані проєктовані НПП "Прип'ять-Стохід" і Придеснянський.

Заповідники і НПП лісостепової зони

Збереженість природи лісостепової зони нижча, ніж в лісовій зоні. Лісистість більша в її західній частині (за деякими схемами районування цю територію відносять до широколистянолісової зони).

Два із чотирьох заповідників ("Розточчя" і "Медобори" з філіалом "Кременецькі гори") і обидва НПП лісостепової зони ("Яворівський" і "Подільські Товтри") знаходяться в Західно-Українській лісостеповій провінції.

Природний заповідник "Розточчя" площею 2084 га розташований у Львівській області в межах однойменної гряди²². Ця територія лежить у межах Розтоцько-Опільської фізико-географічної області. Рельєф горбистий. Переважає лісова рослинність, яка дуже різноманітна. Найбільші площі займають букові, буково-соснові, соснові, дубово-соснові та дубові ліси. Особливо характерними для Розточчя є буково-соснові ліси, які в інших регіонах не трапляються. До складу заповідника входить невелике, але флористично цінне болото. Для флори заповідника характерна наявність багатьох пограничноареальних видів - бореальних, центральноєвропейських, монтанних.

Національний природний парк "Яворівський" площею 7078,6 га також знаходиться у Львівській області в Розтоцько-Опільській фізико-географічній області²³. На півдні національний парк межує з природним заповідником "Розточчя". Рослинність парку майже повністю лісова. В лісах переважають сосна, бук, дуб звичайний. Серед рідкісних видів рослин особливо цінним є зростання ендемічного виду товстянки двоколірної. Рослинний і тваринний світ, в цілому, дуже подібні на рослинний і тваринний світ природного заповідника "Розточчя", але дещо бідніші внаслідок меншої представленості лучної і болотної рослинності.

Природний заповідник "Медобори" знаходиться в Тернопільській області, його площа 10516,7 га²⁴. Він складається з двох значно віддалених одна від одної частин - медоборської частини та філіалу "Кременецькі гори".

Медоборська частина заповідника має площу 9516,7 га. Вона розташована у східній частині Тернопільської області. Територія знаходиться в основному в межах Товтрової гряди і входить до Західно-Подільської височинної області. На вершинах пагорбів, які є залишками міоценового бар'єрного рифу, відслонюються вапняки. Переважає лісова рослинність. Найбільш поширені дубово-грабові ліси, ділянки з кам'янистими ґрунтами, що сформувалися на вапняках, зайняті кленово-ясеновими лісами. Є в заповіднику заплавні і позазаплавні луки. Близько 80 га займає степова рослинність. Найбільш созологічно цінними видами рослин на території заповідника є шивереція подільська, сон

²² Природний заповідник "Розточчя" створений у 1984 році, підпорядкований Міносвіти України.

²³ Яворівський НПП створений у 1998 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

²⁴ Природний заповідник "Медобори" створений у 1990 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

великий, відкащик осотовидний. Територія заповідника важлива для охорони кажанів, із рідкісних їх видів тут виявлені нічниця Бехштейна, підковоніс малий, вечірниця мала.

Філіал "Кременецькі гори" має площу 1000,0 га. Він знаходиться в північній частині Тернопільської області (Середньоподільська височина і в меншій мірі - область Малого Полісся). Природна рослинність представлена переважно дубово-грабовими лісами, меншу площу займають незаболочені чорновільхові ліси, є ділянки природних березових лісів та соснових культур з остепненим травостоем. Фрагментарно трапляються соснові і березові ліси на кислих ґрунтах. Є степові ділянки і скелі. Серед рідкісних видів рослин на особливу увагу заслуговують сонцепвіт сивий і костриця бліднувата.

Національний природний парк "Подільські Товтри" має площу 261 316 га²⁵. Це найбільший національний природний парк України. Він знаходиться в південно-західній частині Хмельницької області. Це високоосвоєна територія. Неприродні території (в основному орні землі та населені пункти) займають біля 80% території. Найкраще збереженими є території Товтрової гряди та глибоко врізаних долин Дністра і його приток. На території парку багато цінних геологічних пам'яток, зокрема "Китайське відшарування", яке є еталонним розрізом силурійських відкладів. Природна рослинність представлена переважно дубово-грабовими, грабово-ясеновими і кленово-ясеновими лісами. Значну площу в північній частині парку займають букові ліси, які тут знаходяться на східній межі ареалу. Великим є різноманіття степової рослинності. НПП "Подільські Товтри" - найбагатша за загальною кількістю видів судинних рослин природно-заповідна територія України (1543 види). Великою є і кількість видів рослин з Червоної книги України (49). Найбільш соціологічно цінними з них є бруслина карликова, сон великий, шиверекія подільська, цибуля коса, цибуля переодягнена. На території парку багато цінних історико-культурних об'єктів: Бакотський печерний монастир, Кам'янець-Подільська фортеця (XI—XII ст.), Домініканський (XIV ст.), Францисканський (XIV ст.) монастирі та ін.

Канівський природний заповідник площею 2049,3 га знаходиться у Черкаській області²⁶. Він включає височинну територію на правому березі Дніпра, заплавні острови і частину першої надзаплавної тераси на лівому березі Дніпра. За фізико-географічним районуванням територія належить до двох провінцій - Дністровсько-Дніпровської лісостепової і Лівобережно-Дніпровської лісостепової. Правобережна частина знаходиться в межах Канівських дислокацій, які мають тектонічне і гляціальне походження. Вона сильно почленована ярами і зайнята переважно грабовими лісами та культурами білої акації. На заплавних островах рослинність досить строката. Вона включає ліси з переважанням білої тополі, угруповання аморфи, лучну, болотну та водну рослинність. На першій надзаплавній терасі поширені дубові та соснові ліси, піщані луки. Заповідник, хоч і невеликий за площею, має високе екологічне різноманіття. Це обумовлює багатство його флори - тут виявлено 973 види вищих судинних рослин.

Відділення Українського степового природного заповідника "Михайлівська цілина" є площею 202,4 га знаходить в Сумській області. За фізико-географічним районуванням ця територія належить до Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції (інколи її відносять до Середньоруської провінції). Михайлівська цілина включає вирівняну плакору ділянку і балки. Переважає степова та лучна рослинність. В кліматичних умовах лісостепової зони степова рослинність є нестійкою і при відсутності вилучення наземної фітомаси відносно швидко замінюється лучною або чагарниковою рослинністю. До створення заповідника тут інтенсивно випасалися коні. Тоді на цій території переважали степові дерниннозлакові угруповання, переважно з домінуванням типчака (костриці валіської). Припинення випасання має наслідком зменшення участі степових видів рослин і поширення більш вологолюбних лучних. Зараз у відділенні заповідника переважає рослинність з

²⁵ НПП "Подільські Товтри" створено згідно з Указом Президента України 1996 року, він підпорядкований Мінкоресурсам України.

²⁶ Канівський природний заповідник створений у 1923 р, підпорядкований Міносвіти України.

домінуванням кореневищних лучних злаків. Найбільші зміни відбуваються на абсолютно заповідній ділянці площею 49 га. На решті площі з метою підтримки лучно-степової рослинності проводиться викошування.

Як вже зазначалося, заповідники і НПП в лісостеповій зоні розміщені дуже нерівномірно, концентруючись в її західній частині. В Правобережному Лісостепу заплановано створення ряду НПП на основі таких великих лісових масивів як Бритавський ліс (Вінницька область), Черкаський бір, Холодний Яр (Черкаська область), Чорний і Чутянський ліси (Кіровоградська область) та ін. На Лівобережжі планується створити кілька НПП в долинах річок (Сейму, Сули, Ворскли, Дніпра). Планується створити нові парки і в придністровській частині Західного Лісостепу.

Заповідники і НПП степової зони

Ландшафти степової зони України зазнали суттєвої трансформації господарською діяльністю людини. Сьогодні природна рослинність степової зони, включаючи й штучні ліси, займає не більше 6% її площі (*Розбудова екомережі...*, 1999). Степова рослинність збереглася переважно на схилах балок і долин. Плакорні ділянки із степовою в минулому рослинністю майже повністю освоєні. Вони збереглися значною мірою завдяки створенню на них заповідників.

Біосферний заповідник "Асканія-Нова" ім. Ф.Е.Фальц-Фейна знаходиться у межах Присивасько-Приазовської області Причорноморсько-Приазовської сухостепової фізико-географічної провінції²⁷. Площа заповідника - 33307,6 га. Тут переважають ландшафти слабо дренованих лесових рівнин з темно-каштановими солонцюватими ґрунтами, поширені також западини та поди із лучним та степовими солонцями. Така ландшафтна структура є типовою для сухостепової підзони степу. Природна рослинність знаходиться в основному в межах заповідної зони, яка має площу 11054га. Цей заповідник серед природно-заповідних територій України має найбільшу площу степової рослинності. Домінують ковили волосиста, українська, Лессінга, типчак, на подових луках - пирій подовий. Внаслідок екологічної одноманітності природна флора небагата, тут виявлено 478 видів вищих судинних рослин. Серед них південнопонтичні ендеміки тюльпан скіфський, цибуля скіфська та ін. Серед великих ссавців найбільш чисельними є олень благородний та козуля європейська, суто степові види наявні лише у вольєрах. Заповідник є важливим місцем зупинки птахів під час міграцій, зокрема, тут щорічно зупиняється біля 10 тис. сірих журавлів. До складу біосферного заповідника входять дендропарк і зоопарк. Тварини зоопарку утримуються у вольєрах, які займають всю ділянку Чапельський під площею 2359 га.

Чорноморський біосферний заповідник також знаходиться у межах Причорноморсько-Приазовської сухостепової провінції, але в іншій фізико-географічній області – Нижньодніпровській терасово-дельтовій сухостеповій²⁸. Площа заповідника 89129 га, в тому числі 14148 га суші. Для заповідника характерними є терасові, давньо-дельтові, заплавні ландшафти. Територія заповідника включає кілька материкових ділянок, острови і мілководну частину Чорного моря (Тендрівська і Ягорлицька затоки). Рослинність досить різноманітна - піщані степи, піщані луки, галофітні степи, болота та водна рослинність, ліси. У флорі є вузькоендемічні південнопридніпровські види - береза дніпровська, волошка короткоголова, гоніолімон злаколистий, роговик Шмальгаузена. Є також вузькі ендеміки серед ссавців - сліпак піщаний, придніпровський підвид ємуранчика звичайного. Дуже багатою є фауна птахів. Чорноморський заповідник є основним місцем гніздування мартина

²⁷ Заповідник "Асканія-Нова", історія створення якого сягає 1898 року, був включений до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1985 р, як об'єкт категорії "біосферний заповідник" існує з 1993 р., підпорядкований Української академії аграрних наук.

²⁸ Чорноморський створений у 1927 р, включений до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1985 р., як об'єкт категорії "біосферний заповідник" існує з 1993 р., підпорядкований НАН України.

чорноголового у Європі. Тут гніздяться такі рідкісні види, як кулик-сорока, ходуличник, реготун чорноголовий та ін.

Дунайський біосферний заповідник розташований у Причорноморській середньостеповій провінції. Його площа 46402,9 га, в тому числі 6,9 тис. га морської акваторії. До заповідника входить частина сучасної морської дельти Дунаю, острів Єрмаків, Стенцівсько-Жебриянівські плавні і Жебриянівська піщана гряда²⁹. Зональні степові ландшафти на території біосферного заповідника відсутні. Переважають водна та болотна рослинність, трапляється лучна рослинність і невеликі ділянки заплавлених лісів. Особливо різноманітною є водна рослинність. Жебриянівська гряда зайнята переважно культурами сосни, подекуди на ній збереглися залишки піщаних степів, які займали велику площу до створення лісових культур. Дуже багатую є фауна птахів біосферного заповідника - тут відмічено 43 види птахів із Червоної книги України, деякі рідкісні види тут мають високу чисельність. Особливо важливою є територія заповідника для зимівлі казарок червоноволих і гусей великих білолобих. Влітку спостерігаються великі скупчення пелікана рожевого (загальною чисельністю до 5000 особин), але на території заповідника цей вид не гніздиться. Іхтіофауна включає ряд ендемічних дунайських видів.

Природний заповідник "Єланецький степ", площею 1675,7 га - це єдиний об'єкт серед заповідників і НПП України, в якому представлена зональна степова рослинність правобережної частини України³⁰. Розташований заповідник у межах Дністровсько-Дніпровської північностепової провінції. Територія заповідника включає нижню частину кількох великих балок та плакорні ділянки між ними. Природна рослинність представлена в основному степами з домінуванням ковила Лессінга, ковила волосистої, типчака. Досить поширені петрофітно-степові угруповання на відслоненнях вапняків, днища балок зайняті переважно рослинністю справжніх та остепнених лук. Степова рослинність збереглася майже виключно на схилах балок. Міжбалкові вирівняні території зайняті перелогами, де в перспективі має відновитися степова рослинність. Вони займають майже половину загальної площі заповідника. У флорі наявні західнопонтичні ендеміки: еремогоне головчаста, зіновать гранітна, смілка бузька, тюльпан бузький та ін. У заповіднику є вольєр площею 70 га, в якому утримується кілька видів копитних тварин.

Український степовий природний заповідник загальною площею 2768 га складається з чотирьох відділень, три з яких ("Кам'яні могили", "Хомутовський степ" і "Крейдяна флора") розташовані у межах степової зони України³¹.

Відділення "Хомутовський степ" площею 1028 га знаходиться на південному сході Донецької області, в межах Лівобережно-Придніпровсько-Приазовської північностепової провінції. Більша частина території являє собою хвилясту лесову рівнину, яку перетинає декілька балок. Переважає степова рослинність, основними домінантами якої є тонконіг вузьколистий, стоколос безостий, пирій повзучий, ковила волосиста і Лессінга, типчак. Частина території є абсолютно заповідною, ніякі регуляційні заходи тут не проводяться. Інша частина викошується з метою стримування резерватних сукцесій. В Хомутовському степу росте 14 видів роду ковила (максимальна для України кількість). У відділенні представлений ряд степових видів ссавців, в тому числі рідкісних: їжак вухатий, тхір степовий, перегузня, байбак, сліпак звичайний, великий тушканчик.

Відділення "Кам'яні Могили" площею 404 га знаходиться на межі Донецької і Запорізької областей. За фізико-географічним районуванням України територія належить, як і Хомутовський степ, до Лівобережно-Придніпровсько-Приазовської північностепової

²⁹ Дунайський біосферний заповідник створений в 1998 році, до цього (з 1981 р.) на частині площі існував природний заповідник "Дунайські плавні"; в 1999 році включений до міжнародної мережі біосферних резерватів; підпорядкований НАН України.

³⁰ Природний заповідник "Єланецький степ" створений в 1996 році, підпорядкований Міністерству охорони навколишнього середовища України.

³¹ Український степовий заповідник створено в 1961 році шляхом об'єднання кількох територій, які вже мали природоохоронний статус з 1928 р.; підпорядкований НАН України.

провінції. Особливістю території є наявність великих відслонень кристалічних порід. Переважає степова рослинність з домінуванням кореневищних злаків та скельна рослинність. Регуляційні заходи не здійснюються. У флорі є кілька вузьких ендеміків, що зростають на відслоненнях - волошка несправжньооблідолускова, деревій голий, тюльпан гранітний.

Відділення "Крейдяна флора" площею 1134 га знаходиться в межах Донецької північностепової фізико-географічної провінції. Територія являє собою кам'янисті схили бравого берега р. Сіверський Донець з великою кількістю відслонень крейди. Найбільшу площу тут займають агломеративні угруповання крейдових відслонень, степова рослинність, ліси з переважанням сосни крейдяної і байрачні дубові ліси. Флора характеризується наявністю багатьох ендеміків, які еколого-ценотично пов'язані з відслоненнями крейди.

Відділення "Михайлівська цілина" знаходиться в лісостеповій зоні і було охарактеризоване раніше.

Луганський природний заповідник також кластерного типу й складається з трьох відділень: "Провальський степ", "Стрільцівський степ" і "Станично-Луганське"³². Усі вони розташовані в північностеповій підзоні, але в різних провінціях лівобережного степу України. Всі відділення знаходяться в Луганській адміністративній області. Загальна площа заповідника 1575,5 га.

Відділення "Провальський степ" площею 587,5 га знаходиться на північно-східному схилі головного вододілу Донецького кряжу в межах Донецької північностепової провінції (південна частина Луганської області). Складається з двох близькорозташованих ділянок. Його рельєф глибокорозчленований, пасмово-улоговинний, з розвиненою яружно-балковою мережею, численними відслоненнями пісковиків і глинястих сланців. Переважає степова рослинність з домінуванням типчака, кількох видів ковили, кореневищних злаків, є байрачні діброви. У флорі є ряд рідкісних ендемічних видів рослин: громовик гранітний, ранник донецький та ін. В межах України лише в Провальському степу відома ковила відмінна.

Станично-Луганське відділення площею 494 га знаходиться в межах заплави і першої надзаплавної тераси р. Сіверський Донець. Територія знаходиться на південному краю Донецько-Донської північно-степової провінції. Більше половини території зайнято лісами (дубовими, вербовими, чорновільховими, культурами сосни). Велику площу займають луки і піщані степи, різноманітною є водна рослинність. Флора судинних рослин має ендемічні види, приурочені до пісків: зірочки борові, юриня донська, козельці донські, житняк донський. Одним із завдань створення цієї заповідної ділянки була охорона рідкісного виду ссавців - хохулі звичайної. Останнім часом цей вид у заповіднику не відмічається.

Відділення "Стрільцівський степ" площею 494 га - найпівнічніше із трьох відділень заповідника. Вона належить до Донецько-Донської північно-степової провінції. Це вирівняна плакорна територія, лише по її периферії є неглибокі балки. Переважає степова рослинність, домінують найчастіше кореневищні злаки - стоколоси безостий і прибережний, пирії повзучий і середній, тонконіг вузьколистий, менші площі займають дерниннозлакові угруповання з домінуванням типчака та декількох видів ковили. Характерним для ділянки є значне поширення чагарникових степів з домінуванням карагани кущової. Важливим об'єктом охорони у відділенні є байбак.

Дніпровсько-Орільський природний заповідник площею 3766,2 га розташований в межах заплави і першої надзаплавної тераси Дніпра³³ поблизу м. Дніпропетровська. Територія належить до Лівобережно-Придніпровсько-Приазовської провінції. Майже половина території зайнята лісами - осокоревими, вербовими, сосновими. Відкриті піщані ділянки на надзаплавній терасі зайняті переважно піщаними степами з домінуванням костриці

³² Луганський заповідник створений у 1968 році, підпорядкований НАН України.

³³ Дніпровсько-Орільський природний заповідник створений у 1990 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

Беккера. Значні площі займають у заповіднику луки, очеретяні та евтрофні осокові болота, водна рослинність. Різноманіття екотопів обумовлює існування досить багатой фауни хребетних.

Національний природний парк "Святі Гори" площею 40439 га розташований в середній течії р. Сіверський Донець й знаходиться у двох фізико-географічних областях – Донецької височини та Старобільської області відрогів Середньоруської височини³⁴. Територія національного парку відзначається високим ландшафтним різноманіттям. До складу парку входять заплава Сіверського Донця, перша надзаплавна тераса (на лівому березі) та плакорні ділянки на правому березі, Найбільшу площу займають культури сосни звичайної, якими зайнята більша частина надзаплавної тераси. На плакорних правобережних ділянках поширені широколистяні ліси з переважанням дуба звичайного, є заплавні дубові та заболочені чорновільхові ліси. Особливо цінними є ліси сосни крейдианої. Степова рослинність займає незначну площу. Дуже своєрідною є рослинність крейдових відслонень, де зростає багато ендемічних видів рослин. Луки та трав'яні болота трапляються здебільшого у заплавах. Є в парку і цінні пам'ятки культури, зокрема, крейдяна печерна церква XI-XII ст. і архітектурний комплекс Святогірського Успенського монастиря XVII-XIX ст.

Азово-Сиваський національний природний парк площею 52154 га (в т.ч. 8469 га суші) включає широку островоподібну косу Бірючий острів, острови на Сиваші та акваторію Азовського моря, в тому числі затоки Сиваш³⁵. На Бірючому острові переважають піщані степи, а у зниженнях – луки, галофітна та водна рослинність. На островах Сиваша збереглися справжні степові ценози, в тому числі ковилові, та різноманітна галофітна рослинність. У флорі багато ендемічних видів - житняки кімерійський і пухнастоквітковий, мак азовський, чебреці дніпровський і узбережний, покійниця сиваська та ін. Фауна характеризується великою кількістю рідкісних видів, наявністю великих сезонних скупчень птахів. Центральний Сиваш, велика частина якого входить до НПП, є водно-болотним угіддям міжнародного значення (Рамсарська конвенція). На Бірючому острові висока чисельність акліматизованих до створення парку копитних – благородних оленів, ланей, муфлонів, куланів.

Кримська степова провінція представлена двома природними заповідниками й філією Кримського заповідника "Лебедині острови". Перші два заповідні об'єкти розташовані на сході Криму (на Керченському півострові), а Лебедині острови – в його західній частині. Цінність усіх цих трьох об'єктів визначається не стільки типовістю та репрезентативністю для рівнинного Криму їх природних комплексів, скільки унікальністю їх природи.

Філіал Кримського природного заповідника "Лебедині острови" має площу 9612 га, піщано-черепашкові острови займають біля 52 га (площа, обриси і кількість островів міняються), решта - акваторія Чорного моря. Дуже багатою є орнітофауна Лебединих островів. Домінуючим гніздовим видом є мартин сріблястий (кілька тисяч гнізд), у великій кількості гніздяться занесені до Червоної книги реготун чорноголовий, чеграва, коровайка. Для лінки тут зупиняється по кілька тисяч особин лебедя-шипуну, крижня та лиски. Чисельність водоплавних птахів у максимумі прольоту і на зимівлі вимірюється десятками тисяч.

Казантипський природний заповідник площею 450,1 га знаходиться на північному узбережжі Керченського півострова в межах Керченської фізико-географічної області³⁶. Він знаходиться на невеликому півострові Казантип. Периферійна частина мису має вигляд кам'янистого підвищення, складеного вапняками, берегова лінія дуже складна. Мис

³⁴ НПП "Святі гори" створений у 1997 році, підпорядкований Мінекоресурсам України.

³⁵ Азово-Сиваський НПП створений у 1993 році, з 1927 року ця територія входила до заповідника "Надморські коси", з 1957 до 1993 року мав статус заповідно-мисливського господарства.

³⁶ Казантипський природний заповідник створений у 1998 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

Казантип являє собою кільцеподібний риф, що утворився як острів при повільному піднятті морського дна. Переважає степова та петрофітна рослинність. У флорі багато ендемічних видів - смілка Сирейщикова, катран мітридатський, чебреці несправжньогранітний і прибережний, ковила поетична та ін. До заповідника входить 56 га акваторії Азовського моря. Серед інших видів риб тут поширені занесені до Червоної книги України морський коник чорноморський та морський півець.

Опукський природний заповідник також знаходиться на Керченському півострові, але в його південній частині, на узбережжі Чорного моря³⁷. Його площа разом із акваторією Чорного моря становить 1592,3 га. До складу заповідника входять г. Опук і оз. Кояшське з прилеглими територіями і акваторією моря. Гора Опук (185 м н.р.м.) складена меотичними рифовими вапняками. Це плосковершинне підняття, схили якого розбиті на тераси, ускладнені уступами, крутими урвищами, кам'янистими осипищами. Рослинність заповідника різноманітна. Тут є степова, петрофітна, галофітна, літоральна рослинність, є чагарникові угруповання. Поширені в заповіднику саваноїди - угруповання ефемерів, характерні для Середземномор'я. У флорі багато ендеміків, зокрема маренка волосиста - вузьколокальний ендемік г. Опук.

Заповідники і національні природні парки включають території, що належать до 12 із 22 фізико-географічних областей степової зони і всіх семи фізико-географічних провінцій. Перспективними для створення національних природних парків у степовій зоні є території Сиваша, північного узбережжя Азовського моря (насамперед морських кос), Дністровського лиману, долини Сіверського Донця у Харківській області. Серед територій з переважанням степової рослинності до заповідників або НПП необхідно включити значної площі збережені степи в Криму - на Керченському півострові та півострові Тарханкут. Заплановано також розширення Українського степового заповідника на 1,5 тис. га за рахунок приєднання ділянки з переважанням петрофітного степу.

Заповідники і НПП Українських Карпат

Згідно схеми фізико-географічного районування України, Українські Карпати поділяються на п'ять областей, де домінують гірські ландшафти, та дві рівнинні області - Передкарпатську та Закарпатську низовинну. На цій території є один біосферний та один природний заповідники та шість природних національних природних парків.

Гірським територіям, властиве вище, ніж рівнинним територіям, природне різноманіття. Це пов'язано з наявністю висотної поясності. Крім того, гори менш придатні для інтенсивного господарського освоєння, тому ступінь освоєння природи в них нижчий. Високі різноманітність та збереженість обумовлюють і значні кількості та розміри природно-заповідних територій у горах, зокрема в українській частині Карпат.

Карпатський біосферний заповідник загальна площа якого становить 53630,0 га, знаходиться у Закарпатській області і досить повно репрезентує природу південно-західного макросхилу Українських Карпат³⁸. Територія заповідника має складну конфігурацію і складається з декількох ділянок.

Чорногірська ділянка знаходиться на південно-західному схилі Чорногірського хребта (Полонинсько-Чорногорська фізико-географічна область). Переважаюча рослинність - буково-ялицево-ялинові та чисті ялинові (на більших висотах) ліси. На невеликій площі поширена рослинність субальпійського і альпійського поясів.

Мармароська ділянка розміщена в північній частині Мармароських гір (Рахівсько-Чивчинська фізико-географічна область), особливістю яких є те, що вони складені твердими кристалічними породами - гнейсами, слюдяними і кварцовими сланцями,

³⁷ Опукський природний заповідник створений в 1998 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

³⁸ Карпатський заповідник створено 1968 року, з 1992 року він входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, як об'єкт категорії "біосферного заповідник" існує з 1993 року, підпорядкований Мінекоресурсів України.

мармуровидними вапняками. Найбільші площі займають мішані ліси із співдомінуванням ялини, бука та ялиці. Є субальпійські луки, характерними є чагарничкові угруповання з чорниці, брусниці та рододендрона східнокарпатського.

Свидовецька ділянка знаходиться на хребті Свидовець (Полонинсько-Чорногорська область). Значні площі займають букові, ялицеві та ялинові ліси, на кам'янистих місцях трапляються буково-яворові ліси. Вище лісового поясу поширене криволісся з душекії зеленої і ялівцю сибірського.

Кузійська ділянка знаходиться на південних відрогах Свидовецького хребта (Рахівсько-Чивчинська область). У південній частині ділянки знаходиться смуга мармуровидних вапняків, які утворюють численні скелі. Переважають букові ліси, трапляються скельнодубові та ялинові ліси.

Угольсько-Широколужанська ділянка, найзахідніша у заповіднику, розміщена на південних схилах хребта Красна (Полонинсько-Чорногорська область). В деяких місцях поширені вапняки, що утворюють значні скелі. Відомо біля 30 карстових печер. Майже вся площа зайнята буковими лісами, трапляються також скельнодубові ліси. На вапняках зустрічаються тисово-букові угруповання з участю ялівцю козацького. Багатою є фауна кажанів, серед яких є 8 видів з Червоної книги України.

Долина Нарцисів - ділянка заплави р. Хустець (Вулканічно-Карпатська область). Переважає лучна рослинність. Особливістю ділянки є висока участь в лучних ценозах нарцису вузьколистого. З метою охорони лучної рослинності і, насамперед, нарцису, на ділянці проводяться регуляційні заходи. Фауна ділянки має рівнинний характер.

Чорна гора є ботанічним заказником загальнодержавного значення. Територія є невеликою горою, яка оточена рівниною. Хоча природні риси ділянки відповідають Вулканічним Карпатам, вона віднесена Закарпатської низовинної області. Геологічну основу утворюють породи вулканічного походження - андезити, ліпарити, туфи, які інколи утворюють скелі. Переважають скельнодубові та букові ліси. Трапляються рідкісні для України види дерев - ясен білоцвітий, дуби багатоплідний і Далешампе, липа срібляста. Фрагментарно зустрічається степова рослинність.

Юлівська гора також є ботанічним заказником загальнодержавного значення і за своїми природними рисами подібна до Чорної гори. Переважають дубово-букові ліси і дуби з дубів скельного Далешампе і багатоплідного. Особливо цінними є унікальні для України ліси з дуба бургундського та липи сріблястої.

Фауна Чорної і Юлівської гір має рівнинний характер і включає ряд південноєвропейських видів на північній межі ареалу.

Природний заповідник "Горгани" площею 3344 га знаходиться в Зовнішніх (Скибових) Горганах на висотах до 1754 м (г. Довбушанка)³⁹. В нижній частині схилів поширені буково-ялицево-ялинові ліси, вище знаходяться чисті ялинові ліси, які є найпоширенішими у заповіднику. Над ними добре виражена смуга криволісся із сосни гірської. Широко поширені кам'яні осипи. У верхній частині лісового поясу трапляються ліси, в яких ялина співдомінує з європейською кедровою сосною.

Карпатський національний природний парк площею 50303,0 га знаходиться в Івано-Франківській області⁴⁰. Він розташований на північно-східному макросхилі Українських Карпат. Територія парку охоплює верхню частину басейну р. Прут. До складу парку входять частини Чорногорського хребта, Ясинсько-Верховинської міжгірної улоговини та Скибових (Зовнішніх) Горган. На території парку представлені пояси букових лісів, ялинових лісів, субальпійський, а також фрагментарно на найвищих вершинах – альпійський. Виражена смуга криволісся з переважанням сосни гірської, душекії зеленої, ялівцю сибірського. Найбільшу площу займають ялинові ліси. Значну площу мають післялісові луки. Флора парку включає багато східнокарпатських і карпатських ендеміків, а також низку арктоальпійських видів. Карпатський НПП є

³⁹ Природний заповідник "Горгани" створений у 1996 р., підпорядкований Мінекоресурсів України.

⁴⁰ Карпатський НПП створений у 1980 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

найбагатшою природно-заповідною територією Українських Карпат за кількістю "червонокнижних" видів (78), що пояснюється хорошою представленістю поясів субальпійської та альпійської рослинності, де сконцентрована велика кількість видів з Червоної книги України.

Національний природний парк "Синевир" площею 40696 га знаходиться на південно-західному макросхилі Карпат (у Закарпатській області) на висотах 550-1719 м над рівнем моря⁴¹. До парку входять території, що належать до двох фізико-географічних областей - Вододільно-Верховинської (Внутрішні Горгани та Воловецько-Міжгірна Верховина) і Полонинсько-Чорногорської. Переважають ялинові ліси, значну площу займають ліси з домінуванням бука. Назва парку походить від відомого гірського озера Синевир, яке здавна привертає увагу туристів. Характерними для парку є гірські болота, де зростають такі рідкісні види, як лікоподієлла заплавна, журавлина дрібнопліда, шейхцерія болотна.

Національний природний парк "Сколівські Бескиди" площею 35684,0 га розташований в західній частині північно-східного макросхилу Українських Карпат (Львівська область) у басейнах річки Стрий та її притоки Опір⁴² на висотах 500-1200 м над рівнем моря (область Зовнішніх Карпат). Найбільшу площу займають букові, в тому числі ялицево-букові ліси. Є невеликі ділянки лісів з домінуванням граба, дуба звичайного та липи серцелистої. Природні ялинові ліси переважно приурочені до виходів пісковиків.

Ужанський національний природний парк площею 39159 га знаходиться на південно-західному макросхилі Карпат (Закарпатська область) на висотах 400-1250 м над рівнем моря на кордні з Польщею і Словаччиною⁴³. Його територія належить до фізико-географічних областей Вододільно-Верховинської та Полонинсько-Чорногорської. Рослинність парку представлена переважно буковими та ялицево-буковими лісами. Поширені тут ялинові, ялицеві, грабові та дубові ліси. Характерними для парку є яворово-букові ліси. Вище лісового поясу знаходиться смуга криволісся з переважанням душекії зеленої. НПП Ужанський є складовою трилатерального (українсько-польсько-словацького) біосферного резервату "Східні Карпати".

Національний природний парк "Гуцульщина" площею 32271,0 га знаходиться в східній частині Українських Карпат (Івано-Франківська область)⁴⁴. Більша частина парку належить до області Зовнішніх Карпат, менша частина парку - до Передкарпаття. Гірські пасма тут мають широкі гребені та відносно похилі схили. Між ними пролягають широкі міжгірні улоговини. Переважають букові ліси, в Передкарпатській частині поширені ліси з домінуванням дуба звичайного, є ділянки ялинових лісів.

Національний природний парк "Вижницький" площею 7928,4 га також знаходиться в східній частині Українських Карпат, в межах Чернівецької області⁴⁵. Він репрезентує низькогірну частину Зовнішніх Карпат з переважаючими висотами 500-1000 м н.р.м. Невелика частина парку належить до фізико-географічної області Передкарпаття. Переважають у парку букові та ялицеві ліси, менш поширені ялинові ліси. Є у парку ліси з домінуванням дуба скельного.

Заповідники і національні природні парки задовільно репрезентують природу Українських Карпат. Краще охоплені ними Зовнішньокарпатська, Вододільно-Верховинська, Полонинсько-Чорногорська та Рахівсько-Чивчинська фізико-географічні області. Слабо представлені більш освоєні області - Передкарпатська, Вулканічно-Карпатська та Закарпатська низовинна.

Заповідники і НПП Кримських гір

⁴¹ НПП "Синевир" був створений у 1989 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

⁴² НПП "Сколівські Бескиди" створений у 1999 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

⁴³ Ужанський НПП створений у 1999 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

⁴⁴ НПП "Гуцульщина" створений у 2002 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

⁴⁵ НПП "Вижницький" створений у 1995 р., підпорядкований Мінекоресурсів України.

За схемою фізико-географічного районування України Кримські гори поділяються на три фізико-географічні області: Передгірно-Кримську, Гірсько-Кримську та Південнобережно-Кримську. Кожна з цих областей відзначається високим ландшафтним та біологічним різноманіттям. Складний рельєф, значні мезо- та мікрокліматичні відмінності, строкатість ґрунтового покриву та геологічних відкладів, зумовлюють існування тут дуже різноманітної рослинності. У Гірському Криму знаходиться 4 природних заповідники, НПП тут відсутні.

Кримський природний заповідник складається з двох частин - гірсько-лісової і філіалу "Лебедині острови"⁴⁶. Загальна площа заповідника 44 175 га.

Гірсько-лісова частина Кримського природного заповідника знаходиться в центральній, найвищій частині Кримських гір. Площа - 34563 га. Переважає лісова рослинність. Найбільші площі займають букові та скельнодубові ліси, менш поширені ліси з домінуванням сосни кримської, сосни Сосновського (сосни Коха), дуба пухнастого. Значну площу займають степова, лучна рослинність та томіляри (угруповання кам'янистих ґрунтів з переважанням напівкущиків). Трапляються рідкісні угруповання з переважанням ялівців козацького та низькорослого. У флорі багато ендеміків, найрідкіснішим з яких є смілка яйлинська (трапляється тільки на Гурзуфській яйлі). Характерна для заповідника висока чисельність оленя благородного, на яйлах (безлісних вершинах гір) трапляється муфлон. Територія заповідника - одне з останніх місць гніздування в Україні сипа білоголового і грифа чорного.

Філіал "Лебедині острови" знаходиться у степовій зоні. Його характеристика подана вище.

Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник площею 14 584 га знаходиться на південному макросхилі Головної гряди в її західній частині⁴⁷. Він простягається від Фороса до Гурзуфа смугою завдовжки більше 40 км і середньою шириною 3,5 км. Характерні великі скелі висотою близько 400 м, які майже суцільною стіною простягаються у західній половині заповідника. Середні висоти території значно менші, ніж у гірсько-лісовій частині Кримського заповідника. Переважають ліси з домінуванням сосни кримської (у заповіднику знаходиться більша частина цих угруповань) і дуба пухнастого. На ділянках з найменшою висотою трапляються рідколісся ялівцю високого. Значну площу займають яйли з степовою, лучною рослинністю і томілярами. Це найбагатша природно-заповідна територія України за кількістю видів судинних рослин з Червоної книги України (80 видів), і Червоного переліку Міжнародного союзу охорони природи (15 видів), а за кількістю видів з Європейського червоного переліку (27) заповідник поступається лише Карадазькому природному заповіднику.

Природний заповідник "Мис Мартьян" знаходиться недалеко від м. Ялта у центральній частині Південного берега Криму, на мисі тієї ж назви⁴⁸. Це найменший заповідник України. Його площа 240 га, у тому числі 120 га акваторії Чорного моря. У заповіднику знаходиться найкраще збережена ділянка Південного берега. Тут переважають пухнастодубові та ялівцеві ліси та рідколісся. Місцями велику участь у деревостані мають сунічник дрібноплодий, фісташка туполиста.

Карадазький природний заповідник знаходиться на сході Гірського Криму в межах Південнобережної та Гірсько-Кримської фізико-географічних областей⁴⁹. Площа заповідника 2874 га, в тому числі 809 га акваторії Чорного моря. До складу заповідника,

⁴⁶ Кримський заповідник створений у 1923 році, з 1957 до 1991 підпорядкований Адміністрації Президента України.

⁴⁷ Ялтинський гірсько-лісовий заповідник створений у 1973 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

⁴⁸ Заповідник "Мис Мартьян" створений у 1973 році, підпорядкований Українській академії аграрних наук.

⁴⁹ Карадазький заповідник створений у 1979 році, підпорядкований Українській академії аграрних наук.

крім звичайних для Криму гір, складених вапняками, входить вулканічний масив Карадаг. Це єдиний в Європі масив юрського періоду з типовими формами рельєфу вулканічного походження. Тут можна спостерігати всі атрибути вулкану: лавові потоки і брекчії, дайки, мінеральні жили, вулканічні бомби тощо. Наявне велике різноманіття мінералів. В заповіднику добре представлена лісова, степова рослинність, саваноїди та томіляри. Серед лісів переважають пухнастодубові, менші площі займають скельнодубові, грабові та ясеніві, є угруповання ялівцю високого та фісташки туполистої. Флора багата на ендемічні види. Серед них вузьколокальні ендеміки Карадагу - глід Пояркової, роговик Стевена, головачка Дмитра.

Природні заповідники займають в Гірському Криму значну площу і непогано репрезентують природу Головної гряди і Південного берега. Разом з тим не охоплена охороною в заповідниках і НПП передгірна частина. В регіоні є великі потенційні можливості і потреба у створенні національних природних парків. Найбільш розробленою є ідея створення Севастопольського НПП у західній частині Гірського Криму.

Контрольні запитання та завдання:

1. Які біосферні резервати знаходяться в українській частині Східних Карпат? До яких категорій природно-заповідного фонду України належать ці об'єкти?
2. Чим пояснюється велика кількість червонокнижних видів рослин у Карпатському НПП?
3. Які фізико-географічні провінції України представлені у мережі заповідників і НПП в найменшій мірі?
4. Які заповідники і НПП України мають найбільше значення для охорони водно-болотних птахів?
5. Охарактеризуйте особливості режиму Михайлівської цілини, чим вони обумовлені?
6. Охарактеризуйте особливості території та режиму НПП "Подільські Товтри"?
7. В яких заповідниках (відділеннях заповідників) і НПП переважає зональна степова рослинність?
8. Яким заповідникам і НПП степової зони властивий найвищий ендемізм флори?
9. Чим обумовлена відсутність у степових заповідниках України великих степових ссавців?

Короткий термінологічний словник

- **Ареал** – область поширення на земній поверхні окремого виду живих організмів і їх угруповань. В ширшому розумінні – область поширення певного феномену (наприклад – типу ґрунту, певної етнічної спільноти людей тощо).
- **Біологічне різноманіття** - варіабельність живих організмів з усіх джерел, включаючи, між іншим, наземні, морські, інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є; це поняття включає в себе різноманіття в межах виду, між видами та різноманіття екосистем (*стаття 2 Конвенції про біологічне різноманіття*).
- **Біосферний заповідник** – природоохоронна науково-дослідна установа міжнародного значення, що створюється з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонового моніторингу, вивчення навоколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів (*Ст. 17 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”*).
- **Біосферний резерват** - територія чи акваторії, їхнє поєднання, яка реалізує три функції: збереження біорізноманіття, забезпечення сталого розвитку території та матеріально-технічної підтримки демонстраційних проєктів, екологічної освіти та тренінгів, досліджень і моніторингу і є визнаними на міжнародному рівні в рамках Програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” (у відповідності до Статутних рамок Світової мережі біосферних резерватів, 1995 р.).
- **Ботанічний сад** – територія, що створюється з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи. (згідно Ст. 31 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Буферна зона біосферного заповідника** - територія, виділена з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону біосферного заповідника господарської діяльності на прилеглих територіях (Ст. 18 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Буферна зона екомережі** – природна територія з обмеженим природокористуванням, яка переважно є проміжною між природним осередком (осередками) екомережі і територіями господарського використання, і створюється з метою послаблення впливу на природній осередок (осередки) чи/та охорони біологічного та ландшафтного різноманіття (*Felton, 1996*).
- **Вид вразливий** – вид, який у найближчому майбутньому може бути віднесений до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан його популяції (*Ст.13 ЗУ “Про Червону книгу України”*).
- **Вид ендемічний** - вид, який існує лише у даному регіоні
- **Вид зникаючий** – вид, який перебуває під загрозою зникнення у природних умовах і збереження якого є малоімовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан його популяції (*Ст.13 ЗУ “Про Червону книгу України”*).
- **Вид зниклий** – вид, про який після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність його у природі чи спеціально створених умовах (*Ст.13 ЗУ “Про Червону книгу України”*).
- **Вид зниклий в природі** - вид, який зник в природі, але зберігається у спеціально створених умовах (*Ст.13 ЗУ “Про Червону книгу України”*).

- **Вид недостатньо відомий** – вид, який не можна віднести до жодної із зазначених в ЗУ “Про Червону книгу України” категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації (Ст.13 ЗУ “Про Червону книгу України”).
- **Вид неоцінений** – вид, про який відомо, що він може належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесений до неї (Ст.13 ЗУ “Про Червону книгу України”).
- **Вид реліктовий** - вид, що зберігся у даній місцевості від минулих геологічних епох
- **Вид рідкісний** – вид, популяція якого невелика і на даний час не належить до категорії зникаючих чи вразливих, хоча йому і загрожує небезпека (Ст.13 ЗУ “Про Червону книгу України”).
- **Вид, що охороняється** – вид, навмисне нанесення шкоди особинам якого і порушення середовища існування якого заборонено відповідними місцевими, державними, а також міжнародними актами.
- **Відновлювальна територія екомережі** - існуюча або потенційна ділянка екомережі, що потребує відновлення природного стану (ренатуралізації).
- **Виховання екологічне** – вплив на свідомість людини з метою формування дбайливого ставлення до природи, усвідомлення екологічних функцій живої та неживої природи, її цілісності та вразливості. Організаційними формами освітньо-виховної діяльності, які найбільш поширені в заповідних об’єктах, є гуртки, клуби, кінолекторії, школи природоохоронців, наукові товариства учнів, Мала академія наук, екотабори.
- **Генофонд** – 1) уся сукупність видів живих організмів, 2) сукупність генів однієї групи особин (популяції, групи популяцій, виду). У першому значенні термін використовується переважно в охороні природи й заповідній справі, у другому – переважно в генетиці.
- **Дендрологічний парк** – територія, що створюється з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання. (Ст. 33 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Екокоридор екомережі** – видовжена суцільна чи перервна природна територія, що забезпечує поширення популяцій в їх природних ареалах, міграційні і сезонні переміщення з метою підтримання процесів розмноження, пошуку їжі тощо (Felton, 1996).
- **Екомережа** – цілісна територіальна система природних осередків (ядер), екологічних коридорів між ними та буферних зон між природними осередками та територіями господарського використання, яка організується з метою покращання умов збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, забезпечення міграції тварин і рослин (Felton, 1996).
- **Етнічне природокористування** – див. “Традиційне природокористування”
- **Заказник** – природна територія (акваторія), оголошена з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів (Ст. 25 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Заповідна справа** – теорія та практика збереження та відновлення природних комплексів і їх компонентів а також їх раціонального використання в межах територій та об’єктів природно-заповідного фонду.
- **Заповідне урочище** – лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення й оголошуються з метою збереження їх у природному стані. (Ст. 29 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).

- **Землепорядкування** – система заходів, що включає облік і оцінку земель, їх розподіл між землекористувачами, планування землекористування, складання внутрішньогосподарських територіальних планів та ін.
- **Землекористування** – 1) визначений порядок, умови та форми ведення господарства на певній території, 2) сукупність земельних ділянок, що знаходяться у користуванні певного землекористувача.
- **Землекористувач** – фізична або юридична особа, яка користується землею.
- **Зоологічний парк** – територія, що створюється з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі (згідно Ст. 35 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Кадастр територій та об’єктів ПЗФ** – система необхідних і достовірних відомостей про природні, наукові, правові та інші характеристики територій та об’єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду (Ст. 56 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Календар природи** – періодизація річного циклу природи з описом характерних біокліматичних рис поточного року та його сезонів.
- **Ландшафт** – територія, чи тип території, однорідна за своїм походженням, історією розвитку та закономірним поєднанням компонентів географічного середовища.
- **Ландшафт антропогенний** – ландшафт, змінений господарською діяльністю, режими якого частково контролюються людиною.
- **Ландшафт культурний** – цілеспрямовано створений антропогенний ландшафт, структурні особливості якого відбивають культурні ідеали та норми суспільної групи.
- **Ландшафт природний** – ландшафт, не змінений діяльністю людини.
- **Ландшафтне різноманіття** - формальне вираження численних зв’язків, що мають місце в даний час між індивідумом або суспільством та топографічно окресленою територією, і зовнішній прояв яких є результатом впливу природних та людських чинників та їх комбінацій протягом певного часу (*Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, 1995*).
- **Ліміт використання природних ресурсів** - обсяг природних ресурсів, який дозволяється використовувати в межах територіях та об’єктах ПЗФ. Об’єктами встановлення лімітів є всі природні ресурси в межах територій та об’єктів ПЗФ.
- **Літопис природи** – основна форма узагальнення наукових досліджень та спостережень за станом і змінами природних комплексів, виконаних у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках. Літопис природи ведеться постійно за єдиною програмою та методикою, а результати досліджень щорічно оформлюються у вигляді окремих томів.
- **Моніторинг** – комплексне систематичне спостереження за станом і змінами навколишнього природного середовища
- **Навантаження антропогенне** – ступінь впливу людини та її господарювання на навколишнє природне середовище або його компоненти
- **„НАТУРА 2000”** – програма Європейського союзу щодо створення системи територій спеціального інтересу збереження і розроблена з метою реалізації Директиви ЄС №79/409/ЄЕС про охорону диких птахів і Директиви ЄС №92/43/ЄЕС про охорону середовищ існування дикої фауни і флори, якими визначені види рослин і тварин та типи природних середовищ, що потребують збереження.

- **Національний парк** – природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більшого числа екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних із цілями збереження природного довкілля (*визначення МСОП*).
- **Національний природний парк** – природоохоронна, рекреаційна, культурно-освітня, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. (*Ст. 20 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”*).
- **Облікова справа** – сукупність основних документів і відомостей про територію чи об'єкт ПЗФ, містить положення про цю територію чи об'єкт, охоронні зобов'язання, планово-картографічні матеріали, списки публікацій за результатами проведених у них досліджень, а також інші документи.
- **Охоронна зона** – територія, прилегла до природних комплексів та об'єктів природних заповідників, установлена для забезпечення необхідного режиму їх охорони і запобігання негативному впливу господарської діяльності. В разі необхідності охоронні зони можуть установлюватися на територіях, прилеглих до окремих ділянок національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, а також навколо заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. (*згідно Ст. 39 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”*).
- **Охоронне зобов'язання** – офіційний документ, за яким землекористувач приймає під охорону відповідну територію чи об'єкт ПЗФ й бере зобов'язання зберігати його та дотримуватись встановленого режиму охорони. Складається для тих територій та об'єктів ПЗФ, для управління якими не створені спеціальні адміністрації й які передаються під охорону підприємствам, установам і організаціям, на землях яких і у віданні яких вони знаходяться.
- **Пам'ятка природи** – окреме унікальне природне утворення, що має особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення, оголошене з метою збереження їх у природному стані (*згідно Ст. 27 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”*).
- **Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва** – найбільш визначний та цінний зразок паркового будівництва оголошений з метою його охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях (*згідно Ст. 37 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”*).
- **Положення про територію чи об'єкт ПЗФ** – офіційний документ, яким визначаються завдання, особливості природоохоронного режиму, характер функціонування природного і біосферного заповідника, національного природного парку, регіонального ландшафтного парку, заказника, ботанічного саду, дендрологічного та зоологічного парку.
- **Правопорушення екологічне** – протиправне діяння (чи бездіяльність), що посягає на встановлений в Україні екологічний правопорядок і заподіяло чи реально загрожує заподіяти екологічну шкоду.
- **Пріоритет охорони** – ознака природних комплексів (компоненти ландшафту, природні процеси, певні територіальні об'єкти тощо), заради збереження, відновлення або створення якої вводиться відповідний режим.
- **Природний заповідник** – природоохоронна, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з

усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. (Ст. 15 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).

- **Природний осередок (природне ядро) екомережі** – найбільш цінна (ключовий) на біологічне та ландшафтне різноманіття територія, збереження якої вимагає дуже високого природоохоронного статусу (Felton, 1996).
- **Природно-заповідний фонд (ПЗФ)** – ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об’єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища (ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Природно-територіальний комплекс** – закономірне на певній території поєднання компонентів навколишнього природного середовища, що знаходяться у тісній взаємодії та взаємо обумовленості й утворюють цілісну систему.
- **Природокористування** – сукупність всіх форм людської діяльності, пов’язаної з використанням (в тому числі – з охороною) природних ресурсів і умов задля забезпечення потреб людини.
- **Природоохоронна територія** – ділянка суші та/або моря, що спеціально призначена для збереження біорізноманіття, природних та пов’язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим в межах якої забезпечується законодавчими та іншими ефективними засобами (визначення МСОП)
- **Регіональний ландшафтний парк** – природоохоронна рекреаційна установа місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об’єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. (Ст. 23 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Режим територій та об’єктів ПЗФ** – сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об’єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання та відтворення їх природних комплексів (Ст. 14 ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”).
- **Рекреаційна діяльність на територіях та об’єктах ПЗФ** – забезпечення попиту населення в оздоровленні та відпочинку, туризмі, санаторно-курортному лікуванні, любительському та спортивному рибальстві і полюванні тощо.
- **Смарагдова мережа Європи** – сукупність природоохоронних територій, що створюються у рамках Бернської конвенції з метою збереження визначених у спеціальних переліках рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин та типів природних середовищ. Мережа створюється країнами, що не є членами Європейського союзу, аналогічно програмі ЄС „НАТУРА 2000”
- **Служба державної охорони ПЗФ України** – орган, головною функцією якого є забезпечення додержання режиму охорони територій і об’єктів ПЗФ а також попередження та припинення порушень природоохоронного законодавства України.
- **Сталий розвиток** – такий розвиток, який задовольняє вимогам сьогодення і не створює при цьому перешкод для задоволення своїх потреб майбутніми поколіннями. Цей розвиток має здійснюватись у межах двох ключових принципів:
 - принцип "задоволення потреб", зокрема, найбільшу увагу слід приділяти задоволенню першочергових потреб найбільш вразливих країн світу,

- принцип встановлення обмежень, що зумовлюються станом технології та суспільного розвитку на здатність довкілля задовольняти сучасні та майбутні потреби" (*Доповідь Комісії Брундтланд "Наше спільне майбутнє"*).
- **Стежка еколого-пізнавальна (екологічна)** – спеціальний маршрут, який формується з метою демонстрації природоохоронних, естетичних і культурних цінностей.
- **Традиційне природокористування** – процес взаємодії етносу з етнічною територією й є результатом їх багатовікової коеволюції та взаємо адаптації.
- **Транскордонна територія (об'єкт)** – міждержавна територія (об'єкт), межі якої визначаються спільно двома (чи більше) прикордонними державами і щодо якої ці держави беруть зобов'язання по спільному управлінню. Такі спільні території (об'єкти), як правило, створюються на виконання міжнародних природоохоронних конвенцій, угод та інших рішень, націлені на спільне забезпечення збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, сталого розвитку прикордонних територій.
- **Фактор антропогенний** – вплив певного виду людської діяльності на навколишнє природне середовище, його компоненти, процеси
- **Фактор природний** – вплив на екосистеми, їх компоненти та процеси чинників, які є незалежними від людської діяльності.
- **Фактор природно-антропогенний** – вплив на навколишнє природне середовище, його компоненти та процеси природних факторів, на силі, напрямку та інших параметрах якого сильно позначилася діяльність людини.
- **Червона книга України** – офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення (*Ст. 3 ЗУ „Про Червону книгу України”*).

Рекомендована література:

Основна:

1. Андрієнко Т.Л., Онищенко В.А., Клестов М.Л., Прядко О.І., Арап Р.Я. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації (під ред. д.б.н. проф. Т.Л. Андрієнко). – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 60 с.
2. Бишоп К., Грин М., Филипс А. Модели национальных парков. М., 2000.
3. Буре Г.С. Роль в Україні Конвенції про охорону дикої флори, фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) // Збереження і моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні. – К.: Національний екологічний центр України, 2000. – С.15-18.
4. *Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття* (переклад українською мовою). – Київ: Авалон, 1998. – 52 с.
5. Заповідники і національні природні парки України. К., 1999
6. Меллума А.Ж. Особо охраняемые природные объекты на староосвоенных территориях. Рига, 1988.
7. *Міждержавні природно-заповідні території.* / Під загальною ред. Т.Л.Андрієнко. - Міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України. Київ, 1998. - 132 с.
8. *Проблеми збереження та відновлення біорізноманіття в Україні.* К, 2001
9. *Програма Літопису природи* для заповідників та національних природних парків. / За ред. Т.Л. Андрієнко. К.: Академперіодика, 2002. –103 с.
10. Реймерс Н.Ф., Штильмарк Ф.Р. Особо охраняемые природные территории, М.: Мысль, 1978. – 295 с.
11. *Розбудова екомережі України.* / Під наук. Ред. – Ю.Р.Шеляг-Сосонко. – К.: Програма розвитку ООН (UNDP), 1999. – 127 с.

Додаткова:

1. Андриенко Т.Л. Европейские подходы к созданию межгосударственных природно-заповедных территорий. // В: «Развитие системы межгосударственных особо охраняемых природных территорий». Киев, 1996, - С.11-14.
2. *База даних заснування біосферного резервату.* Programul Phare-Credo. – Editura Echim, 2000. – 91 s.
3. *Борейко В.Е.* История заповедного дела в Украине. Киевский эколого-культурный центр, К., 2002. – 272 с.
4. *Грищенко Ю.М.* Основи заповідної справи: Навч. Посібник. Рівне: РДТУ, 2000. – 239 с.
5. *Державний стандарт* позашкільної освіти еколого-натуралістичного профілю. Проект. - Київ, 2002. – 38 с.
6. *Ковальчук А.А.* Заповідна справа: науково-довідкове видання. Ужгород: підприємство „Ліра”, 2002. – 312 с.
7. *Кожевников Г.А.* Как вести научную работу в заповедниках // Охрана природы. – 1928. - № 2. – С. 12-19.
8. *Концепція* екологічної освіти. Проект. Київ, 2002.- 32 с.
9. *Стеценко М.П., Попович С.Ю.* Транскордонні природно-заповідні території і перспективи створення в Україні. // В: «Развитие системы межгосударственных особо охраняемых природных территорий». Киев, 1996 - С.93-97.
10. *Стойко С.М.* Екологічне обґрунтування організації на Розточчі Польсько-Українського біосферного резервату та програма його діяльності. // В: “Лісівничі дослідження на Україні”. Львів, 1996. - С.178-184.
11. *Филонов К.П., Нухимовская Ю.Д.* Летопись природы в заповедниках СССР. Методическое пособие. – М.: Наука, 1985. – 142 с.

12. Biosphere Reserves on Borders. – Warsaw: National UNESCO-MAB Committee of Poland, 2000. – 133 p.
13. *Breymeyer A., Bural M., Stojko S. e.a.* The East Carpathians biosphere reserve Poland/Slovakia/Ukraine. Warsaw, 1999. – 62 p.
14. *Davey A.G.* National System Planning for Protected areas. / World Commission on Protected Areas, Best Practice Protected Area Guidelines Series No. 1 (Series Editor: Adrian Phillips). – IUCN – The World Conservation Union, 1998. – 71 p.
15. *Denisiuk Z., Stojko S.* Ekologiczne podstawy stworzenia rezerwatów biosfery na pograniczu Polski i Ukrainy. // *Chronmy przyrodę ojczystą*, 2000, No 1. – S. 18-36.
16. *Transboundary Protected Areas for Peace and Cooperation.* – IUCN, 2001. – 111 p.
17. *Perspectives on ecological networks* / Edited by: P.Nowicki, G.Bennett, D.Middleton, S.Rientjes, R.Wolters. – European Centre for Nature Conservation publications series on Man and Nature, vol.1 August 1996, Arnhem. – 187 p.

Web-сторінки в INTERNET, що подають інформацію з заповідної справи:

<http://www.rada.gov.ua/laws/> - сторінка законодавства України.

<http://www.menr.gov.ua/> - сторінка Міністерства екології та природних ресурсів України.

<http://unesco.org.ua/> - сторінка Національної комісії України у справах ЮНЕСКО

<http://www.coe.int/> - сторінка Ради Європи.

<http://www.nature.coe.int/> - сторінка Центру Naturора при Раді Європи.

<http://unesco.org/mab> - сторінка Програми ЮНЕСКО „Людина і біосфера”, в рамках якої створена Світова мережа біосферних резерватів

<http://www.unesco.org/mab/BRs/BRlist.shtml> - Список біосферних заповідників (резерватів), занесених до мережі програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

<http://www.ecnc.nl/doc/lynx/> - сторінка Всеєвропейської екомережі на сайті Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття

<http://www.panda.org/> - сторінка Міжнародного фонду охорони природи (WWF International)

<http://whc.unesco.org/heritage.htm> - сторінка Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972 р.)

<http://ramsar.org/> - сторінка Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971)

<http://cites.org/> - сторінка Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, Вашингтон, 1979 р.)

<http://www.wcmc.org.uk/cms/> - сторінка Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.)

<http://www.grid.unep.ch/bsein/redbook/index.htm> - сторінка Червоної книги Чорного моря (Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, Бухарест, 1992)

ДОДАТКИ

Таблиця 1. Перелік біосферних заповідників, природних заповідників, національних природних парків України.

№ п/п	Назва	Розташування	Підпорядкування	Рік створення	Загальна площа, га	Площа земель в постійному користуванні установи, га
Біосферні заповідники						
1.	“Асканія-Нова”	Херсонська обл., Чаплинський р-н, смт. Асканія-Нова	УААН*	1993 (включено до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1985 р.)	33307,6	11312,2
2.	Чорноморський	Херсонська обл., м. Гола Пристань	НАНУ*	1993 (включено до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1985 р.)	89129,0	70509,0
3.	Карпатський	Закарпатська обл., м. Рахів	Мінекоресурсів	1993 (включено до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1992 р.)	53630,0	31977,0
4.	Дунайський	Одеська обл., Кілійський р-н, м. Вилкове	НАНУ	1998 (включено до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1999 р.)	46402,9	22662,0
Природні заповідники						
1.	Кримський	Автономна Республіка Крим, м. Алушта	Державне управління справами	1923	44175,5	44175,5
2.	Кані	Черкаська	Національн	1923	2049,3	2049,3

	вський	обл., м. Канів	ий університет ім. Т.Г.Шевчен ка			
3.	Українськи й степовий	Донецька обл. Тельманівськи й р-н, с. Самсонове	НАНУ	1961	2768,4	2768,4
4.	Луга нський	Луганська обл., смт. Станично- Луганське	НАНУ	1968	1575,5	1575,5
5.	Полі ський	Житомирська обл., Овруцький р-н, с. Селезівка	Держкомлі сгосп	1968	20104,0	20104,0
6.	Ялтинськи й гірсько- лісовий	Автономна Республіка Крим, м. Ялта	Держкомлі сгосп	1973	14523,0	14523,0
7.	Мис Мартьян	Автономна Республіка Крим, м. Ялта	УААН	1973	240,0	240,0
8.	Карадазьки й	Автономна Республіка Крим, м. Феодосія, п.в. Курортне	НАНУ	1979	2855,2	2855,2
9.	Розточчя	Львівська обл. ,Яворівський р-н, смт. Івано- Франкове	Міносвіти	1984	2084,5	2084,5
10.	Медобори	Тернопільська обл., Гусятинський р-н, смт. Грімайлів	Держкомлі сгосп	1990	10516,7	10516,7
11.	Дніпровськ о- Орільський	Дніпропетровс ька обл., Дніпропетровс ький р-н, сел. Кірова	Держкомлі сгосп	1990	3766,2	3766,2
12.	Єланецьки й степ	Миколаївська обл., Єланецький р- н, с. Калинівка	Мінекоресу рсів	1996	1675,7	1675,7
13.	Горгани	Івано- Франківська обл., м. Надвірна, вул.	Мінекоресу рсів	1996	5344,2	5344,2
14.	Казантипсь	Автономна	Мінекоресу	1998	450,1	450,1

	кий	Республіка Крим, Ленінський р- н, м. Щелкино	рсів			
15.	Опукський	Автономна Республіка Крим, Ленінський р- н, с. .Яковенково	Мінекоресу рсів	1998	1592,3	1592,3
16.	Рівненськи й	Рівненська обл., м. Сарни	Держкомлі сгосп	1999	47046,8	47046,8
17.	Черемськи й	Волинська область, Маневицький р-н, смт. Маневичі	Держкомлі сгосп	2001	2975,7	2975,7
Національні природні парки						
1.	Карпатськи й	Івано- Франківська обл., м. Яремче	Мінекоресу рсів	1980	50303,0	38591,0
2.	Шацький	Волинська обл., Шацький р-н, с. Світязь	Держкомлі сгосп	1983	48977,0	18810,0
3.	Синевир	Закарпатська обл. ,Міжгірський р-н, с. Синевир- Остріки	Мінекоресу рсів	1989	40400,0	27208,0
4.	Азово- Сиваський	Херсонська обл., м. Генічеськ	Державне Управління справами	1993	52154,0	52154,0
5.	Вижницьки й	Чернівецька обл., Вижницький р-н, смт. Берегомет	Мінекоресу рсів	1995	7928,4	7013,4
6.	Подільські Товтри	Хмельницька обл., м. Кам'янець- Подільський	Мінекоресу рсів	1996	261316,0	3015,0
7.	Святі Гори	Донецька обл., м. Слов'яногірськ	Мінекоресу рсів	1997	40589,0	11878,0
8.	Яворівськи й	Львівська обл., Яворівський р- н, смт. Івано- Франкове	Мінекоресу рсів	1998	7078,6	2885,5
9.	Сколівські Бескиди	Львівська обл., Сколівський р-	Держкомлі сгосп	1999	35684,0	24702,0

		н, м. Сколе				
10.	Деснянсько - Старогутський	Сумська обл. м. Середина- Буда	Мінекоресу рсів	1999	16215,1	7272,6
11.	Ужанський	Закарпатська обл., смт. Великий- Березний	Мінекоресу рсів	1999	39159,3	14904,6
12.	Гуцульщин а	Івано- Франківська обл., смт.Косів	Мінекоресу рсів	2002	32271,0	7606,0

Примітки. Список скорочень:

УААН – Українська академія аграрних наук

НАНУ – Національна академія наук України

Держкомлісгосп – Державний комітет лісового господарства України

Мінекоресурсів – Міністерство екології та природних ресурсів України

Міносвіти – Міністерство освіти України

ПЗ – природний заповідник

Таблиця 2. Регіональні ландшафтні парки України.

<i>N</i> <i>n/p</i>	<i>Назва регіонального ландшафтного парку</i>	<i>Розташування</i>	<i>Площа, га</i>	<i>Рік створення</i>	<i>Примітки</i>
1.	Прип'ять-Стохід	Волинська Рівненська	22628,0 21600,0	1995	Загальна площа - 44228,0 га
2	Донецький кряж	Донецька	3952,2	2000	
3	“Клебан-Бик”	Донецька	1874,0	2000	
4	Половецький степ	Донецька	1335,0	2000	
5	“Меотида”	Донецька	13016,9	2000	
6	Панай	Запорізька	1025,0	1998	
7	Дністровський	Івано-Франківська	19656,0	1993	
8	Поляницький	Івано-Франківська	1070,0	1996	
9	Галицький	Івано-Франківська	8241,0	1996	
10	Гуцульщина	Івано-Франківська	50000,0	1997	
11	Калиновський	АР Крим	12000,0	2000	
12	“Бакальська коса”	АР Крим	1520,0	2000	
13	Трахтемирів	Київська Черкаська	5148,7 5562,5	2000	Загальна площа – 10711,2га
14	Біловодський	Луганська	14011,0	2001	
15	Знесіння	Львівська	312,1	1993	
16	Надсянський	Львівська	19428,0	1997	
17	Верхньодністровсь- кі Besкиди	Львівська	8536,0	1997	
18	Кінбурзька коса	Миколаївська	17890,2	1992	

19	Гранітно-степове Побужжя	Миколаївська	6266,8	1994	
20	Тилігульський	Миколаївська	8195,4	1995	Загальна площа - 22149,4 га
		Одеська	13954,0	1997	
21	Ізмаїльські острови	Одеська	1366,0	1993	
22	Диканьський	Полтавська	11945,0	1994	
23	Кременчуцькі плавні	Полтавська	5080,0	2001	
24	Надслучанський	Рівненська	17271,0	2000	
25	Сеймський	Сумська	98857,9	1995	
26	Прудищанський	Сумська	2538,0	1995	
27	Дністровський каньйон	Тернопільська	42084,0	1990	
28	Зарваницький	Тернопільська	283,0	1994	
29	Загребелля	Тернопільська	630,0	1994	
30	Чернівецький	Чернівецька	21504,2	1996	
31	Черемошський	Чернівецька	6555,8	1997	
32	Голосіївський	м. Київ	6124,0	1995	
33	Лиса Гора	м. Київ	137,1	1994	
34	Партизанська Слава	м. Київ	115,0	1994	
35	Печенізьке поле	Харківська	4997,6	1999	
36	Великобурлуцький степ	Харківська	2042,6	2000	
37	Мальованка	Хмельницька	15660,3	1999	

Таблиця 3. Водно-болотні угіддя міжнародного значення в Україні

№ п/п	Назва угіддя, його площа	Головні ознаки	У складі яких природно-заповідних територій
1.	Шацькі озера 32850 га	Є частиною унікальної в Європі системи озер карстового і флювіо-гляціального походження, яка знаходиться на перетині двох міграційних шляхів: Східна Європа-Центральна Європа та Балтійсько-Середземноморського. Тут зареєстровано 238 видів птахів, з яких 70 видів - водоплавні. Найбільш масовими в гніздовий період є лиска <i>Fulica atra</i> (більше 1 тис. пар) та мартин звичайний <i>Larus ridibundus</i> (до 4,5 тис. пар). Під час міграцій зустрічається більше 60 тис. особин водоплавних птахів.	Шацький національний природний парк
2.	Заплава р.Прип'ять 12000 га	Є частиною одного з найбільших торфо-болотних комплексів Полісся. Тисячі качиних <i>Anatidae</i> , баранцевих <i>Scolopacidae</i> , славкових <i>Sylviidae</i> та пастушкових <i>Rallidae</i> гніздяться серед боліт та заплав і до 150 тис. особин птахів реєструється тут під час міграцій.	Регіональний ландшафтний парк "Прип'ять-Стохід", заказники місцевого значення
3.	Заплава р.Стохід 10,000 га	Включає дуже розгалужену гідрологічну мережу з численними відкритими та залісеними торфовими болітцями, заплавними дубовими та вільховими лісами. Тисячі <i>Anatidae</i> , <i>Scolopacidae</i> , <i>Sylviidae</i> та <i>Rallidae</i> гніздяться серед боліт та заплав і до 60 тис. особин птахів реєструється під час міграцій.	Регіональний ландшафтний парк "Прип'ять-Стохід" та ландшафтний заказник „Заплава Стоходу”
4.	Озеро Кугурлуй	Є місцем гніздування біля 5 тис. пар птахів та скупчень в осінньо-зимовий період до 30 тис. особин птахів.	Є перспективним для розширення

	6500 га	Тут гніздиться більше 1% особин європейської популяції баклана малого <i>Phalacrocorax pygmaeus</i> та біля 3% косара <i>Platalea leucorodia</i> .	Дунайського біосферного заповідника
5.	Озеро Картал 500 га	Тут гніздиться біля 25 тис. пар птахів, в осінньо-зимовий період може знаходитися до 40 тис. особин. Реєструється більше 1% особин європейської популяції <i>Phalacrocorax pygmaeus</i> .	Є перспективним для розширення Дунайського біосферного заповідника
6.	Кілійське гирло 32800 га	Є місцем гніздування видів, які знаходяться під загрозою зникнення, як пелікан кучерявий <i>Pelecanus crispus</i> та чернь білоока <i>Aythya nyroca</i> , зимівлі рідкісного виду червоноволої казарки <i>Rufibrenta ruficollis</i> . Є одним з найбільших водно-болотних (плавневих) флористичних комплексів рідкісних, реліктових та ендемічних видів в Європі. Регулярно зустрічаються більше 1 % чисельності європейських популяцій <i>Phalacrocorax pygmaeus</i> та орлана-білохвоста <i>Haliaeetus albicilla</i> .	Дунайський біосферний заповідник
7.	Озеро Сасик 21000 га	Зустрічаються великі скупчення зникаючих видів пелікана рожевого <i>Pelecanus onocrotalus</i> та <i>Rufibrenta ruficollis</i> . Тут гніздиться біля 25 тис. пар птахів, а у сезонних скупченнях зустрічається до 100 тис. особин.	Є перспективним для розширення Дунайського біосферного заповідника
8.	Система озер Шагани-Алібей-Бурнас 19000 га	Є важливим місцем для збереження видів Червоної книги України: ходуличника <i>Himantopus himantopus</i> , зуйка морського <i>Charadrius alexandrinus</i> та кулика-сороки <i>Haematopus ostralegus</i> , з Європейського переліку глобально зникаючих видів: <i>Pelecanus onocrotalus</i> , <i>Phalacrocorax pygmaeus</i> , <i>Rufibrenta ruficollis</i> та <i>Haliaeetus albicilla</i> .	Є перспективною для розширення Дунайського біосферного заповідника
9.	Межиріччя Дністра-Турунчука 7600 га	Угіддя відіграє значну роль у формуванні якості води Дністра. Є місцем гніздування більше 15 тис. пар водоплавних птахів та перебування взимку до 50 тис. птахів. Гніздиться 2-3 % великої чаплі <i>Egretta alba</i> та біля 9 % особин європейських популяцій коровайки <i>Plegadis falcinellus</i> .	Увійде до складу створюваного Нижньодністрівського національного природного парку
10.	Північна частина Дністрівського лиману 20000 га	Протягом року в межах угіддя регулярно зустрічається більше 20 тис. особин водоплавних птахів. Є місцем гніздування, зимівлі та міграції птахів з рядів гусеподібних <i>Anseriformes</i> , сивкоподібних <i>Charadriiformes</i> та лелекоподібних <i>Ciconiiformes</i> .	Увійде до складу створюваного Нижньодністрівського національного природного парку
11.	Тилігульський лиман 26000 га	Тут зустрічаються рідкісні види птахів, що занесені до Червоної книги України та Європейського переліку глобально зникаючих видів: <i>Himantopus himantopus</i> , <i>Charadrius alexandrinus</i> , <i>Haematopus ostralegus</i> , <i>Platalea leucorodia</i> , <i>Plegadis falcinellus</i> , <i>Phalacrocorax pygmaeus</i> . Періодично зустрічаються великі чисельності птахів з ряду <i>Charadriiformes</i> , європейської популяції <i>Plegadis falcinellus</i> та зимою до 25% особин європейської популяції <i>Egretta alba</i> .	Регіональний ландшафтний парк «Тилігульський»
12.	Дельта р.Дніпра 26000 га	Угіддя має велике значення у функціонуванні екосистем пониззя Дніпра. Угіддя цінне для розмноження і в період линьки багатьох видів водоплавних птахів, у сезонних скупченнях тут зустрічається більше 100 тис. особин птахів. Тут гніздиться 2,5-4,5% особин європейської популяції <i>Egretta alba</i> .	Лісовий заказник загальнодержавного значення „Бакайський”
13.	Тендрівська затока 38000 га	У межах угіддя гніздиться 25–100 тис. пар водоплавних птахів, а взимку зустрічається 450-700 тис. особин птахів, регулярно реєструються значні чисельності видів птахів родин <i>Scolopacidae</i> та <i>Anatidae</i> . Унікальні високоендемічні комплекси літторальної, псамофітно-степової, солончакової та галофітно-лучної	Чорноморський біосферний заповідник

		рослинності.	
14.	Ягорлицька затока 34000 га	Тут регулярно взимку зустрічаються види, які знаходяться під глобальною загрозою зникнення: <i>Aythya nyroca</i> та <i>Rufibrenta ruficollis</i> . У межах угіддя гніздиться 3,5-6,0 тис. пар водоплавних птахів, реєструються значні чисельності видів птахів родин <i>Limicolae</i> та <i>Anatidae</i> під час міграцій. Унікальні високоендемичні комплекси літоральної, псамофітно-степової, солончакової та галофітно-лучної рослинності.	Чорноморський біосферний заповідник
15.	Каркінітська та Джарилгацька затоки 87000 га	Надзвичайно привабливі для птахів мілководдя, острови та коси для розмноження багатьох видів водоплавних птахів (лише на Лебединих островах гніздиться 12-14 тис. пар) та перебування чи зупинок птахів в осінньо-зимовий період і під час міграцій (понад 100 тис.осіб), насамперед з родин <i>Charadriidae</i> та <i>Anatidae</i> , а також рідкісного <i>Rufibrenta ruficollis</i> . Унікальні високоендемичні комплекси літоральної, псамофітно-степової, солончакової та галофітно-лучної рослинності.	Кримський природний заповідник, орнітологічний заказник «Каркінітський» та ботанічний заказник «Джарилгацький»
16.	Центральний Сиваш 80000 га	Є частиною великої солоні лагуни з косами, островами, солончаками та півостровами вздовж скелястих і вапнякових берегів, унікальних для даного регіону і своїми розмірами в Європі. Тут зустрічається в сезонних скупченнях протягом року більше 1 млн. особин птахів водно-болотного комплексу, включаючи такі рідкісні, уразливі та зникаючі види, як <i>Rufibrenta ruficollis</i> , дрохва <i>Otis tarda</i> , хохітви <i>Tetrax tetrax</i> , боривітера степового <i>Falco naumani</i> , кроншнепа тонкодзьобого <i>Numenius tenuirostris</i> , побережника болотяного <i>Limicola falcinellus</i> та <i>Haliaeetus albicilla</i> .	Азово-Сиваський національний природний парк
17.	Східний Сиваш 165000 га	Є частиною великої лагуни поблизу Азовського моря, солонатоводної на сході гіперсолоні на заході, з косами, островами, солончаками та півостровами вздовж скелястих і вапнякових берегів, унікальних для даного регіону і своїми розмірами в Європі. Тут зустрічається більше 2 млн. особин птахів водно-болотного комплексу, включаючи таких, що потребують збереження: <i>Rufibrenta ruficollis</i> , <i>Otis tarda</i> , <i>Tetrax tetrax</i> , <i>Falco naumani</i> , <i>Numenius tenuirostris</i> та <i>Haliaeetus albicilla</i> .	Азово-Сиваський національний природний парк (частково). Має увійти до складу створюваного Східносиваського національного природного парку
18.	Молочний лиман 22400 га	Угіддя забезпечує умови для гніздування декількох тисяч пар навколводних птахів і зимування більше 25 тис. особин птахів. Під час міграцій звичними є багатотисячні скупчення <i>Anseriformes</i> , <i>Ciconiiformes</i> та <i>Charadriiformes</i> .	Гідрологічний заказник «Молочний лиман»
19.	Коса Обитічна та затока Обитічна 2000 га	Тут гніздиться біля 5 тис. пар птахів водно-болотного комплексу, зокрема до 1% особин європейської популяції <i>Egretta alba</i> , узимку в межах угіддя перебуває декілька тисяч особин <i>Anseriformes</i> , в т.ч. біля 5% особин європейської популяції чорні морської <i>Aythya marila</i> , регулярно зустрічаються великі чисельності <i>Charadriiformes</i> та <i>Ciconiiformes</i> . Унікальні високоендемичні комплекси літоральної, псамофітно-степової, солончакової, галофітно-лучної та прісноводно-водно-болотної рослинності.	Ландшафтний заказник «Коса Обитічна»
20.	Гирло р.Берди, коса Бердянська та затока Бердянська 1800 га	В межах угіддя гніздиться біля 5 тис. пар птахів, узимку перебуває декілька тисяч <i>Anseriformes</i> , під час міграцій – більше 20 тис. особин. птахів водно-болотного комплексу. Унікальні високоендемичні комплекси літоральної, псамофітно-степової, солончакової, галофітно-лучної та прісноводно-водно-болотної рослинності.	Ландшафтний заказник «Заплава р.Берда»
21.	Затока Білосарайська та	В межах угіддя гніздиться біля 3 тис. пар птахів, узимку перебуває декілька тисяч <i>Anseriformes</i> , під час міграцій –	Регіональний ландшафтний

	коса Білосарайська 2000 га	великі скупчення (до і більше 20 тис.особин) як <i>Anseriformes</i> , так і <i>Ciconiiformes</i> та <i>Charadriiformes</i> . Унікальні високоендемичні комплекси літоральної, псамофітно-степової, солончакової, галофітно-лучної та прісноводно-водно-болотної рослинності.	парк „Меотида”
22.	Затока Крива та коса Крива 1400 га	В межах угіддя гніздиться до 15 тис. пар птахів, узимку перебуває декілька тисяч <i>Anseriformes</i> , під час міграцій – великі скупчення (до і більше 20 тис.особин) як <i>Anseriformes</i> , так і <i>Ciconiiformes</i> та <i>Charadriiformes</i> . Унікальні високоендемичні комплекси літоральної, псамофітно-степової, солончакової, галофітно-лучної та прісноводно-водно-болотної рослинності.	Регіональний ландшафтний парк „Меотида”

Таблиця 4. Перелік базових міжнародних конвенцій, угод та інших правових механізмів щодо збереження біологічного та ландшафтного різноманіття.

<i>Назва, місце і рік започаткування конвенції, угоди</i>	<i>Мета конвенції, угоди</i>	<i>Секретаріат/ координаційний центр та його місцезнаходження</i>	<i>Правовий документ щодо участі України</i>
ВСЕСВІТНІ			
Конвенція про біологічне різноманіття (CBD; м.Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 1992 р.)	Збереження біологічного різноманіття, збалансоване використання його компонентів і справедливий розподіл благ, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів	Секретаріат конвенції (в рамках Програми ООН щодо довкілля - ЮНЕП), м.Монреаль, Канада	Закон України про ратифікацію конвенції від 29.11.1994 р.
Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення (CITES; Вашингтон, США, 1973 р.)	Регулювання торгівлі видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення	Секретаріат конвенції (ЮНЕП), м.Женева, Швейцарія	Закон України про приєднання до конвенції від 14.05.1999 р.
Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Конвенція про спадщину; Париж, Франція, 1972 р.)	Охорона культурної і природної спадщини, яка має унікальну і універсальну цінність, зокрема шляхом складення переліків об'єктів всесвітньої культурної і природної спадщини	Секретаріат ЮНЕСКО, м.Париж, Франція	Указ Президії Верховної Ради УРСР про ратифікацію конвенції від 04.10.1988 р.
Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція; м.Рамсар, Іран, 1971 р.)	Забезпечення збереження водно-болотних угідь, особливо тих, які мають міжнародне значення переважно для водоплавних птахів, шляхом сприяння збалансованому використанню, міжнародному співробітництву та створення природоохоронних об'єктів	Бюро Рамсарської конвенції (Міжнародний союз охорони природи), м.Глен, Швейцарія	Закон України про приєднання до конвенції від 29.10.1996 р.

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція; м.Бонн, ФРН, 1979 р.)	Створення умов для збереження мігруючих видів і районів їх існування шляхом здійснення, за необхідності, заходів суворого захисту і укладання міжнародних договорів	Секретаріат Боннської конвенції (ЮНЕП), м.Бонн, ФРН	Закон України про приєднання до конвенції від 19.03.1999 р.
Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргус, Данія, 1998 р.)	Сприяння захисту права кожної людини нинішнього і прийдешніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту; забезпечення реалізації прав людини на доступ до інформації, доступу до правосуддя, та з питань, що стосуються довкілля, участі громадськості у прийнятті рішень і	Європейська економічна комісія ООН, м. Женева, Швейцарія	Закон України про ратифікацію конвенції від 06.07.1999 р.
Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (Гельсінкі, 1992)	Здійснення заходів для попередження, обмеження та скорочення будь-якого транскордонного впливу	Європейська економічна комісія ООН, м. Женева, Швейцарія	Закон України про ратифікацію конвенції від 19.03.1999 р.)
Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці (м.Париж, Франція, 1994 р.)	Боротьба з опустелюванням і пом'якшення наслідків посухи в країнах, які потерпають від опустелювання, особливо в Африці, шляхом вжиття ефективних заходів на всіх рівнях у поєднанні з угодами про міжнародне співробітництво і партнерство у рамках комплексного підходу, що відповідає Порядку денному на XXI століття і спрямованого на досягнення сталого в уражених районах	Секретаріат конвенції (ЮНЕП), м.Бонн, Німеччина	Закон України про приєднання до конвенції від 04.07.2002 р

ВСЕЄВРОПЕЙСЬКІ			
Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція; м.Берн, Швейцарія, 1979 р.)	Збереження популяцій дикої флори і фауни, особливо видів, що знаходяться під загрозою зникнення або є вразливими	Генеральний секретаріат Ради Європи, м.Страсбург, Франція	Закон України про приєднання до конвенції від 29.10.1996 р.
Європейської ландшафтна конвенція (м.Флоренція, Італія, 2000 р.)	Охорона ландшафтного різноманіття Європи	Генеральний секретаріат Ради Європи, м.Страсбург, Франція	-
Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів (АЕВА; діє у рамках Боннської конвенції; м.Гаага, Нідерланди, 1995 р.)	Підтримка сприятливого статусу збереження мігруючих видів птахів водно-болотного комплексу або для відновлення цього статусу	Секретаріат угоди (ЮНЕП), м.Бонн, ФРН	Закон України про приєднання до конвенції від 04.07.2002 р.
Угода про збереження кажанів в Європі (EUROBATS; діє у рамках Боннської конвенції; м.Лондон, Великобританія, 1991 р.)	Створення умов для покращання збереження кажанів у Європі	Секретаріат угоди (ЮНЕП), м.Бонн, ФРН	Закон України про приєднання до конвенції від 14.05.1999 р.
Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (м.Софія, Болгарія, 1995 р.)	Суттєве зменшення загроз для біорізноманіття та ландшафтів Європи; відновлення біо- та ландшафтного різноманіття Європи; зміцнення екологічної цілісності всієї Європи; забезпечення всебічного залучення громадськості до вирішення питань збереження біологічного та ландшафтного різноманіття	Генеральний секретаріат Ради Європи, м.Страсбург, Франція	Підписано Міністром охорони навколишнього природного середовища України у 1995 р., ратифікація конвенції не потребується, бо в основі Всеєвропейської стратегії лежать існуючі міжнародні конвенції, угоди тощо
РЕГІОНАЛЬНІ			

Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарестська конвенція, 1992 р.)	Скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища Чорного моря, запобігання йому, а також захист і збереження довкілля	Секретаріат конвенції (ЮНЕП-ПРООН), м.Стамбул, Туреччина	Закон України про ратифікацію конвенції від 04.02.1994 р.
Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай (м.Софія, Болгарія, 1994 р.)	Стале та збалансоване управління водними ресурсами, включаючи збереження, покращання та раціональне використання наземних і підземних вод водозбірної площі ріки	Секретаріат конвенції (ПРООН), Відень, Австрія	Закон України про ратифікацію конвенції від 17.01.2002 р.
Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (м.Київ, Україна, 2003 р.)	Збереження, збалансоване використання та відновлення біологічного та ландшафтного різноманіття, забезпечення сталого соціально-економічного розвитку у Карпатах	<i>ще не визначено</i>	Готується до ратифікації
Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану (діє у рамках Боннської конвенції; м.Монако, Монако, 1996 р.)	Досягнення та підтримка сприятливого статусу збереження китоподібних	Секретаріат угоди (ЮНЕП), м.Монако, Монако	Закон України про приєднання до конвенції від 09.07.2003 р.
Директива Європейського союзу # 79/409/ЕЕС про охорону диких птахів (Директива ЄС щодо диких птахів)	Охорона диких птахів і середовищ їх існування, зокрема шляхом створення спеціальних природоохоронних територій	Економічна комісія Європейського союзу, м.Париж, Франція	-
Директива Європейського союзу # 92/43/ЕЕС про охорону середовищ існування та дикої фауни і флори (Директива ЄС щодо середовищ	Збереження фауни, флори, природних напівприродних середовищ існування в Європейському союзі, у тому числі шляхом створення в рамках програми "Натура-2000" мережі спеціальних	Економічна комісія Європейського союзу, м.Париж, Франція	-

існування)	природоохоронних територій		
Директива ЄС № 338/97 від 9 грудня 1996 щодо охорони видів дикої фауни і флори шляхом регулювання торгівлі	Регулювання торгівлі зразками дикої фауни і флори видів, що перебувають під загрозою зникнення з метою збереження цих видів. Інструмент виконання CITES в країнах ЄС	Економічна комісія Європейського союзу, м.Париж, Франція	-
Положення Європейського союзу #2078/92/ЕЕС про агроекологічні правила	Передбачається використання покинутих та екологічно вразливих земель	Економічна комісія Європейського союзу, м.Париж, Франція	-
Директива Європейського союзу #2000/60/ЄС, якою встановлюються рамки дій союзу щодо політики у сфері водного господарства	Встановлення таких рамок для захисту внутрішніх поверхневих вод, проміжних вод, прибережних вод, а також ґрунтових вод, які попереджують подальше погіршення, захищають і покращують стан водних екосистем і, з огляду на їх потреби у воді, земних екосистем і заболочених територій, що безпосередньо залежать від водних екосистем, тощо	Економічна комісія Європейського союзу, м.Париж, Франція	-

Таблиця 5. Розподіл кількості та площі територій та об'єктів ПЗФ України за категоріями та адміністративними одиницями.(на 1.01.2002 р.)

Адміністративні одиниці	Заповідники природні		Заповідники біосферні		Національні природні парки		Заказники			
	Кількість	Площа, га	Кількість	Площа, га	Кількість	Площа, га	Загальнодерж. значення		Місцевого значення	
							Кількість	Площа, га	Кількість	Площа, га
Вінницька	-	-	-	-	-	-	20	9733,0	68	8747,7
Волинська	1	2975,7	-	-	1	48977,0	15	7731,8	190	77801,1
Дніпропетровська	1	3766,2	-	-	-	-	15	14556,0	34	6281,7
Донецька	1	2466,0	-	-	1	40589,0	5	3772,0	44	10909,2
Житомирська	1	20104,0	-	-	-	-	10	6757,0	105	49676,9
Закарпатська	-	-	1	53630,0	2	79559,3	18	12040,0	25	2351,7
Запорізька	Ф*	100,0	-	-	-	-	10	38085,9	215	13391,7
Івано-Франківська	1	5344,2	-	-	1	50303,0	10	5414,8	41	38898,7
Київська	-	-	-	-	-	-	14	13845,9	45	9369,5
Кіровоградська	-	-	-	-	-	-	18	5319,4	47	2334,4
А.Респ.Крим	6	63836,1	-	-	-	-	13	35457,7	16	10368,4
Луганська	1	1575,5	-	-	-	-	1	916,0	40	47938,1
Львівська	1	2084,5	-	-	2	42762,6	9	3303,0	28	24989,7
Миколаївська	1	1675,7	Ф	2741,0	-	-	1	1782,0	46	10144,0
Одеська	-	-	1	46402,9	-	-	8	11913,0	26	10049,5
Полтавська	-	-	-	-	-	-	19	39488,0	134	31367,1
Рівненська	1	47046,8	-	-	-	-	13	16457,0	98	49679,5
Сумська	Ф	202,4	-	-	1	16215,1	10	16264,2	54	19720,0
Тернопільська	1	10516,7	-	-	-	-	14	11702,0	103	49577,5
Харківська	-	-	-	-	-	-	3	1038,0	139	33921,7
Херсонська	-	-	2	119695,6	1	52154,0	5	32832,0	11	26206,8
Хмельницька	-	-	-	-	1	261316,0	22	9216,8	124	26174,9
Черкаська	1	2049,3	-	-	-	-	4+ф	13882,3	164	11453,6
Чернівецька	-	-	-	-	1	7928,4	10	1261,8	40	26636,4
Чернігівська	-	-	-	-	-	-	11	9326,0	426	104053,4
м. Київ	-	-	-	-	-	-	1	1110,2	10	994,0
м. Севастополь	-	-	-	-	-	-	4	25689,9	-	-
Всього:	17	163743,1	4	222469,5	11	599804,4	283	348895,7	2273	703037,2

Таблиця 5 (продовження)

Адміністративні одиниці	Пам'ятки природи				Ботанічні сади				Зоологічні парки			
	Загальнодерж. значення		Місцевого значення		Загальнодерж. значення		Місцевого значення		Загальнодерж. значення		Місцевого значення	
	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га
Вінницька	10	321,0	175	324,2	-	-	-	-	-	-	-	-
Волинська	3	120,0	125	651,2	1	10,0	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровська	3	148,0	48	278,9	2	108,0	1	27,0	-	-	-	-
Донецька	10	236,0	28	324,6	1	275,5	-	-	-	-	-	-
Житомирська	2	51,0	34	73,9	1	35,4	-	-	-	-	-	-
Закарпатська	9	464,0	367	656,2	1	98,5	-	-	-	-	-	-
Запорізька	7	412,0	89	513,9	-	-	-	-	-	-	1	290,0
Івано-Франківська	13	419,5	168	819,0	-	-	-	-	-	-	1	5,0
Київська	2	92,0	39	125,9	-	-	-	-	-	-	-	-
Кіровоградська	2	9,1	40	239,8	-	-	-	-	-	-	-	-
А.Респ.Крим	13	639,0	55	2439,6	1	876,6	-	-	-	-	-	-
Луганська	2	120,0	57	3390,1	-	-	-	-	-	-	-	-
Львівська	2	592,8	175	1702,4	2	41,2	1	1,5	-	-	1	5,9
Миколаївська	1	11,0	41	203,1	-	-	-	-	1	23,0	-	-
Одеська	2	10,2	56	23,0	1	16,0	-	-	1	6,5	-	-
Полтавська	1	145,0	113	1672,5	-	-	-	-	-	-	-	-
Рівненська	8	391,0	41	306,5	-	-	-	-	1	11,6	-	-
Сумська	3	62,1	62	69,7	-	-	1	4,8	-	-	-	-
Тернопільська	11	126,0	379	982,8	1	200,0	2	58,3	-	-	1	10,0
Харківська	-	-	42	625,1	1	41,9	-	-	1	22,0	-	-
Херсонська	-	-	32	27,5	-	-	-	-	-	-	-	-
Хмельницька	5	173,2	240	1420,9	1	17,5	-	-	-	-	1	1,6
Черкаська	6	680,0	157	470,1	-	-	-	-	1	8,0	-	-
Чернівецька	9	176,4	155	444,6	1	3,5	-	-	-	-	-	-
Чернігівська	7	300,0	126	507,4	-	-	-	-	1	9,0	-	-
м. Київ	1	30,0	46	13,2	3	205,5	-	-	1	39,5	-	-
м. Севастополь	-	-	6	430,0	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього:	132	5729,3	2896	18736,1	17	1929,6	5	91,6	7	119,6	5	312,5

Таблиця 5 (продовження)

Адміністративні одиниці	Дендрологічні парки				Парки-пам'ятки садово-парк. мистецтва				Регіональні ландшафтні парки	
	Загальнодерж. значення		Місцевого значення		Загальнодерж. значення		Місцевого значення			
	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га
Вінницька	-	-	-	-	11	401,0	25	362,7	-	-
Волинська	-	-	-	-	3	28,6	8	78,9	1	22628,0
Дніпропетровська	-	-	-	-	1	45,0	7	417,5	-	-
Донецька	-	-	-	-	-	-	1	1,5	4	20178,1
Житомирська	-	-	3	15,4	5	119,8	20	284,7	-	-
Закарпатська	-	-	-	-	1	38,0	21	127,4	-	-
Запорізька	-	-	-	-	1	31,0	21	150,3	1	1025,0
Івано-Франківська	3	118,0	2	6,3	1	7,0	7	77,8	4	79032,0
Київська	1	297,0	-	-	3	488,5	9	127,2	1	5148,7
Кіровоградська	1	109,0	-	-	2	61,7	5	102,7	-	-
А.Респ.Крим	-	-	1	3,2	9	276,2	20	304,5	2	2720,0
Луганська	-	-	-	-	2	136,0	7	117,9	1	14011,0
Львівська	2	64,0	-	-	6	115,3	53	764,9	3	28276,1
Миколаївська	-	-	-	-	1	28,0	18	180,8	2+ф	32352,4
Одеська	-	-	-	-	1	49,0	21	1629,5	2	15320,0
Полтавська	1	8,9	-	-	4	442,5	14	191,6	2	17025,0
Рівненська	1	29,5	-	-	2	39,0	11	121,0	1+ф	38871,0
Сумська	1	21,0	-	-	2	311,7	19	319,8	2	101395,9
Тернопільська	2	74,0	7	35,7	4	65,0	9	49,2	3	42997,0
Харківська	1	22,8	1	51,5	4	169,9	1	10,8	2	7040,2
Херсонська	1	210,0	-	-	-	-	12	166,0	-	-
Хмельницька	-	-	-	-	9	197,7	28	619,9	1	15660,3
Черкаська	1	152,0	-	-	6	683,7	32	643,4	Ф	5562,5
Чернівецька	2	22,3	2	15,8	-	-	39	254,6	2	28060,0
Чернігівська	1	204,0	-	-	1	40,0	22	375,8	-	-
м. Київ	1	6,5	-	-	9	2212,4	11	228,2	3	6376,1
м. Севастополь	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього:	19	1339,0	16	127,9	88	5987,0	441	7708,6	37	483679,3

Таблиця 5 (продовження)

Адміністративні одиниці	Заповідні урочища		ВСЬОГО		Об'єкти ПЗФ, що входять до складу територій інших ПЗФ		Фактична площа ПЗФ України	Відсоток площі ПЗФ від площі адміністративної одиниці
	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га	Кіль- кість	Площа, га		
Вінницька	30	734,4	339	20624,0	-	-	20624,0	0,8
Волинська	27	3125,4	375	164127,7	16	527,3	163600,4	8,1
Дніпропетровська	3	466,4	115	26094,7	-	-	26094,7	0,8
Донецька	13	803,7	108	79555,6	18	3469,5	76086,1	2,9
Житомирська	-	-	181	77118,1	-	-	77118,1	2,6
Закарпатська	12	2220,5	457	151185,6	9	1568,8	149616,8	11,7
Запорізька	3	155,0	348+ф	54154,8	12	5,8	54149,0	2,0
Івано-Франківська	186	5542,7	438	185988,0	54	3262,1	182725,9	13,1
Київська	16	1572,8	130	31067,5	-	-	31067,5	1,1
Кіровоградська	41	1645,6	156	9821,7	-	-	9821,7	0,4
А.Респ.Крим	10	2215,3	146	119136,6	4	595,1	118541,5	4,5
Луганська	15	2776,6	126	70981,2	5	1175,0	69806,2	2,6
Львівська	48	6501,7	333	111205,6	-	-	111205,6	5,1
Миколаївська	13	3656,7	125+2ф	52797,7	12	1909,0	50888,7	2,1
Одеська	4	13828,0	123	99247,6	10	1341,6	97906,0	2,9
Полтавська	51	7373,5	339	97714,1	1	2980,0	94734,1	3,3
Рівненська	90	3011,2	267+ф	155964,1	11	4613,1	151351,0	7,6
Сумська	29	1526,3	184+ф	156113,0	16	1329,6	154783,4	6,5
Тернопільська	4	476,2	541	116870,4	104	348,2	116522,2	8,4
Харківська	6	1409,5	201	44353,4	3	1202,8	43150,6	1,4
Херсонська	10	942,0	74	232233,9	3	48256,0	183977,9	6,5
Хмельницька	17	1359,2	449	316158,0	133	13258,2	302899,8	14,7
Черкаська	40	4131,3	412+2ф	39716,2	9	157,6	39558,6	1,9
Чернівецька	38	1072,5	299	65876,3	31	1111,1	64765,2	8,0
Чернігівська	52	17551,6	647	132367,2	15	23,4	132343,8	4,2
м. Київ	-	-	86	11215,6	16	2868,5	8347,1	10,0
м. Севастополь	1	10,0	11	26129,9	-	-	26129,9	30,2
Всього:	759	84108,1	7010	2647818,5	482	90002,7	2557815,8	4,2

Примітки до таблиці 5:

Ф - філії заповідників та частини об'єктів ПЗФ, території яких розміщені у двох областях:
Природні заповідники: *Український степовий ПЗ* - як одиниця враховується в Донецькій області, філії – у Запорізькій та Сумській областях.

Біосферні заповідники: *Чорноморський БЗ* - як одиниця враховується у Херсонській області, філія - у Миколаївській області.

Заказники: *Сулинський* - як одиниця враховується у Полтавській області, філія - у Черкаській області.

Регіональні ландшафтні парки:

- "*Прип'ять-Стохід*" - як одиниця враховується у Волинській області, філія - у Рівненській області,
- "*Трахтемирів*" - як одиниця враховується у Київській області, філія - у Черкаській області,
- "*Тилігульський*" - як одиниця враховується у Одеській області, філія - у Миколаївській області.

Таблиця 6. Зміна кількості та площі (в тис. га) об'єктів ПЗФ України за категоріями в 1993-2001 роках (на початок року).

Категорії об'єктів ПЗФ	1994		1995		1996		1997		1998		1999		2000		2001		2002	
	Кіл.	площа а	Кіл.	площа	Кіл.	площа	Кіл.	площа	Кіл.	площа	Кіл.	площа	Кіл.	площа а	Кіл.	площа	Кіл.	площа а
Природні заповідники	12	119.5	12	119.5	12	119.5	14	126.5	14	126.5	15	113,7	16	160,7	16	160,8	17	163,7
Біосферні заповідники	3	159.6	3	159.6	3	159.6	3	159.6	3	178.5	4	226,7	4	212,1	4	222,5	4	222,5
Національні природні парки	4	176.7	4	176.7	5	183.3	6	444.6	7	485.2	8	492,3	11	599,8	11	599,8	11	599,8
Заказники:	1936	829.7	2103	865.9	2185	916.1	2258	952.1	2292	956.9	2384	1001,8	2432	987,5	2507	1026,1	2556	1051,9
загальнодержавного значення	227	330.0	265	343.0	259	336.4	281	352.8	277	352.7	288	360,2	281	344,8	284	349,8	283	348,9
місцевого значення	1709	499.7	1838	522.9	1926	579.7	1977	599.3	2015	604.2	2096	641,3	2151	642,7	2223	676,3	2273	703,0
Пам'ятки природи:	2850	17.6	2935	17.9	2915	19.4	2960	19.8	2958	20.3	2963	20,3	2992	22,0	3016	24,4	3028	24,5
загальнодержавного значення	123	4.9	123	4.8	120	4.7	131	5.7	131	5.7	132	5,5	132	5,7	132	5,7	132	5,7
місцевого значення	2727	12.7	2812	13.1	2795	14.7	2829	14.1	2827	14.6	2831	14,8	2860	16,3	2884	18,6	2896	18,8
Ботанічні сади:	17	1.9	18	1.95	19	1.93	21	1.99	22	1.99	22	2,02	22	2,0	22	2,0	22	2,0
загальнодержавного значення	17	1.9	17	1.9	17	1.9	17	1.9	17	1.9	17	1,9	17	1,9	17	1,9	17	1,9
місцевого значення			1	0.05	2	0.03	4	0.09	5	0.09	5	0,09	5	0,1	5	0,1	5	0,1
Зоологічні парки:	6	0.1	7	0.1	7	0.1	9	0.1	11	0.4	12	0,4	12	0,4	12	0,4	12	0,4
загальнодержавного значення	6	0.1	6	0.1	6	0.1	6	0.1	6	0.1	7	0,1	7	0,1	7	0,1	7	0,1
місцевого значення			1	-	1	-	3	-	5	0.3	5	0,3	5	0,3	5	0,3	5	0,3
Дендрологічні парки:	21	1.21	21	1.21	27	1.34	29	1.25	36	1.28	34	1,42	35	1,4	35	1,5	35	1.5
загальнодержавного значення	19	1.2	19	1.2	19	1.3	19	1.2	19	1.2	19	1,3	19	1,3	19	1,35	19	1,35
місцевого значення	2	0.01	2	0.01	8	0.04	10	0.05	17	0.08	15	0,08	16	0,1	16	0,15	16	0,15
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва:	509	13.4	508	13.3	501	12.7	499	13.0	510	13.6	514	12,2	516	13,4	527	13,6	529	13,7

загальнодержавного значення	83	5.8	83	5.8	83	5.8	88	6.0	88	6.0	88	4,7	88	6,0	88	6,0	88	6,0
місцевого значення	428	7.6	425	7.5	418	6.9	411	7.0	422	7.6	426	7,5	428	7,4	439	7,6	441	7,7
Регіональні ландшафтні парки	5	81.3	11	96.4	17	169.2	23	307.3	26	407.8	26	404,8	28	410,3	35	464,6	37	483,7
Заповідні урочища	737	83.4	748	84.6	755	81.5	754	81.8	741	80.8	746	78,6	740	76,0	754	79,0	759	84,1
Разом: (фактична площа ПЗФ)	6100	1484. 3	6370	1537.3	6446	1664.9	6576	2064.8	6620	2209.0	6728	2354,2	6808	2398, 7	6939	2508,7	7010	2557, 8*
% фактичної площі ПЗФ від площі України		2,4		2,5		2,8		3,4		3,7		3,9		4,0		4,16		4,2

Примітка: * - загальна фактична площа ПЗФ України (без урахування площ тих об'єктів ПЗФ, території яких входять до складу територій інших об'єктів ПЗФ).